

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192393

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—787—13-6-75—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

^m
Call No. 891 461 / Accession No. M. 127

Author Coison, J. J.
Title 31977, 21, 11, 12

This book should be returned on or before the date last marked below

अभंग-संकीर्तन



शंकर वामन दांडेकर,
एम. ए.



प्रथमावृत्ति



आषाढी एकादशी, शके १८७४



किंमत २ रुपये

प्रकाशक :

यशवंत गोपाळ जोशी,

‘प्रसाद’ प्रकाशन,

६२३ सदाशिव, पुणे २.

[सर्व हक्क स्वाधीन]

मुद्रक :

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण पेठ,
पुणे २.

ग्रंथकृत्यांचें निवेदन

तुकोबांचे अभंग आपल्या अंगच्या गुणांनी गेलीं तीनशें वर्षे महाराष्ट्रीयान्च्या समोर तळपत आहेतच. महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या तोंडांत तुकोबांच्या अभंगांपैकीं एखादें तरी कडवें सांपडावयाचेंच असें म्हटल्यास हरकत नाही, इतकी महाराष्ट्रावर तुकोबांच्या वाणीची छाप आहे.

अर्थातच प्रस्तुतचें अभंग-संकीर्तन तुकोबांची वाणी जगापुढें आणण्याकरिता नव्हे हें वाचकांस सांगण्याचें कारण नाही. ह्या संकीर्तनाचा उद्देश वारकऱ्यांत या अभंगांवर निरूपण करण्याची जी पद्धत आहे ती अ-वारकरी जिज्ञासूंच्या समोर मांडावी असा आहे. हरिदासी कीर्तनपद्धति व अभंगी निरूपण यांत थोडा फरक आहे. कीर्तन देवाचेंच पण पद्धतीत फरक. हरिदासी पद्धतीत कीर्तनाचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात. पूर्वरंगांत तत्त्वविवेचन व उत्तररंगांत विवेचन केलेल्या तत्त्वांस अनुसरून दाखला म्हणून कथा अथवा गोष्ट. अभंगी निरूपणांत प्रथम भावार्थ नंतर अभंगांतील प्रमेयांची चर्चा. ही चर्चा करतांना दाखले म्हणून साधूंच्या अगर देवाच्या गोष्टी प्रसंगोपात्त सांगितल्या जातात ; पण मुख्य भाग तत्त्वनिरूपण हा असतो.

वारकरी पंथांतील अर्वाचीन कालांतील संत गु. कै. जोगमहाराज हे तुकोबांच्या गाथ्याचा अर्थ लावणें व त्यावर कीर्तन करणें या बाबतीत फार थोर अधिकारी पुरुष होऊन गेले. ज्ञानेश्वरीच्या सार्थ प्रती पुष्कळ आहेत. तुकोबांच्या सार्थ गाथ्याची एकच प्रत आहे व ती गु. कै. जोग-महाराज यांचीच. तसेंच त्यांची कीर्तनपद्धतिहि असामान्य होती. त्यांची कीर्तने ज्यांनीं ऐकलीं आहेत त्यांच्या कानांत तीं अजून गुणगुणत असतील, अशी प्रस्तुत लेखकाची खात्री आहे. निदान त्यांच्या तरी कानांत तीं अजून गुणगुणत आहेत हें खरें. प्रस्तुत लेखकास त्यांची कीर्तने बहुत वर्षे श्रवण करण्याचें भाग्य लाभल्यानें त्यांचा त्यांच्या कीर्तनपद्धतीशीं थोडासा परिचय झाला व त्यांचें जें उच्छिष्ट लाभलें त्यांच्यावरच ही संकीर्तन - माला तयार झाली आहे हें कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणें प्रस्तुत लेखकाचें कर्तव्य आहे.

कै. जोगमहाराज यांच्या पद्धतीचा विशेष असा असे की, ते संपूर्ण अभंगाकडे तो एका कल्पनेचा विकास आहे या दृष्टीनें बघत व

कीर्तनांतून एका कडव्यांतून दुसरें कर्तें निर्माण होतें हें मोठ्या कौशल्यानें दाखवीत. एका कड्यांत दुसरें कडें गुंफावें व अशा अनेक कड्यांची जशी सांखळी करावी, तशाच अनेक कडव्यांचा अभंग तयार होतो अशा रीतीनें ते त्याची मांडणी करीत. या संकीर्तनांतून असेंच दाखविण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

या पुस्तकांत संग्रहित केलेलीं संकीर्तनें 'प्रसाद' मासिकांतून आगाऊच प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. हीं संकीर्तनें मासिकांतून दरमहा प्रसिद्ध झाल्यानें व यांची स्फूर्ति संपादकांच्या चर्चेतून झाल्यानें ह्या अभंगांची निवड करतांना एकच गोष्ट डोळ्यांसमोर ठेवली गेली व ती म्हणजे अभंगांच्या कडव्यांची सांखळी. तरीसुद्धां जे अभंग निवडले आहेत त्यांतही जरा खोल जाऊन बघितले तर असें आढळून येईल कीं, त्यांत अद्वैतपर, भक्तपर, संतपर, नामपर असे वेगवेगळ्या प्रकारांत पडणारे अभंग आहेत.

प्रत्येक अभंगाच्या पूर्वी एक भूमिका म्हणून दिली आहे. तुकोबांच्या अभंगांचा अर्थ लावतांना याची फार आवश्यकता आहे. पण येथें येवढें नमूद करणें अवश्य आहे कीं, अभंगांपूर्वी ज्या भूमिका दिल्या आहेत त्या प्रस्तुत लेखकास एकंदर अभंग वाचून जशा असाव्यात असें वाटलें तशा दिल्या आहेत. त्या तशाच असाव्यात असा त्याचा आग्रह नाही.

हें अभंग-संकीर्तन प्रसिद्ध होत आहे याचें श्रेय 'प्रसाद' मासिक व माझे सहकारी संपादक श्री. य. गो. जोशी व श्री. स. आ. जोगळेकर यांना आहे. 'प्रसाद' मासिक न निघतें, श्री. जोशी व श्री. जोगळेकरांनीं हें छापण्याचा आग्रह धरला नसता तर हें अभंग-संकीर्तन केव्हां प्रसिद्ध झालें असतें कोणास ठाऊक! कदाचित् झालेंसुद्धां नसतें !

ज्यांच्या अभंगवाणीच्या श्रवणानें मनास आजहि समाधान प्राप्त होतें त्या श्रीतुकोबांच्या चरणां ही संकीर्तन-माला अर्पण करण्यास प्रस्तुत लेखकास आनंद वाटत आहे.

पुण्यपत्तन
आषाढ शा। ११. शके १८७४ }

शं. वा. दांडकर

अभंग-संकीर्तन

आज प्रसिद्ध होत आहे. अभंग-संकीर्तन पहिल्यांदा आमच्या प्रसाद मासिकांत प्रसिद्ध झाले आणि आज पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होत आहे.

प्रसाद मासिक गेली पांच वर्षे आम्ही एका विविष्ट ध्येयाने प्रसिद्ध करित आहोत. प्रसाद मासिकाची वार्षिक वर्गणी केवळ सहा रुपये आहे. प्रसाद मासिकांत प्रा. दांडेकर नियमाने लिहित असतात. प्रसादचे आणखी ग्राहक वाढल्यास-प्रसाद मासिक आम्हांला अधिक चांगल्या तऱ्हेने काढता येईल. तरी आपण प्रसाद मासिकाचे अवश्य वर्गणीदार होऊन चांगल्या वाङ्मयाच्या प्रकाशनास हातभार लावावा.

प्रा. सोनोपंत दांडेकर यांचा माझ्या आयुष्याशी जो संबंध आला - मला माझी ती श्रीमंती वाटते. यापेक्षा काय लिहू ? केवळ मी निमित्तमात्र होऊन प्रा. सोनोपंत दांडेकरांचे मौलिक लेखन, मराठी वाङ्मय रसिकांस देऊ शकतो - हाच माझा आनंद आणि अभिमान - उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होवो हीच जगन्नियंत्याजवळ प्रार्थना !

— यशवंत गोपाळ जोशी

अनुक्रमणिका

१. हेचि थोर भक्ति	-	-	-	-	१
२. आतां पाविजेल घरा	-	-	-	-	१५
३. धर्म रक्षावयासाठी	-	-	-	-	२८
४. चाले हें शरीर कोणाचिये सत्ते	-	-	-	-	४५
५. देव ध्या कोणी देव ध्या कोणी	-	-	-	-	५६
६. आपुला तो एक देव करुनि ध्यावा	-	-	-	-	७०
७. अधिकार तैसा दावियेला मार्ग	-	-	-	-	८५
८. संतांचिया पार्यो ह्या माझा विश्वास	-	-	-	-	१०७
९. सदा नामघोष करुं हरिकथा	-	-	-	-	१२७
१०. भक्ति तें नमन वैराग्य तो त्याग	-	-	-	-	१४३
११. हेचि दान दे गा देवा	-	-	-	-	१६३



संपादक-प्रा. शं. वा. ऊर्फ सोनोपंत दांडेकर, एम. ए.

[विस्तृत प्रस्तावना-महत्त्वाचे पाठभेद-ज्ञानेश्वरीचा शब्दकोश
इत्यादि वैशिष्ट्यांसह.]

आषाढी एकादशी शके १८७५ ला प्रसिद्ध होईल !

प्रसिद्धीनंतर किंमत २० रुपये

★ पण आज फक्त पंधरा रुपये पाठवून आपण नांव नोंद-
विल्यास ज्ञानेश्वरी प्रसिद्ध होतांच आपणांस आमचे स्वर्चीने घरपोहोंच
मिळू शकेल. तरी पंधरा रुपये पाठवून आपली प्रत आजच कायम
करून ठेवा. प्रसिद्धीनंतर किंमत २० रुपये राहिल. इतर ज्ञानेश्वरी-
पेश्यां या ज्ञानेश्वरीत प्रस्तावना, कोश मिळून सुमारे ३०० पानांच्यावर
पाने जास्त आहेत. शिवाय उत्कृष्ट कागद व सुंदर छपाई !

★ हीच ज्ञानेश्वरी उत्कृष्ट मोहरेदार कागदावर-उत्कृष्ट बायडिंगची
(डी लक्स एडिशन) किंमत शंभर रुपये. ग्राहकांचे नांवही
या प्रतीवर सोनेरी अक्षरांत छापून देण्यांत येईल. प्रतीची मागणी
सर्व रक्कम आगाऊ पाठवून आतांच करायला हवी. कारण या प्रती
मोजक्याच काढणीर आहोत.

यशवंत गोपाल जोशी,

‘प्रसाद’-प्रकाशन, ६२३/१५ सदाशिव, पुणे २.

मूळ श्लोकाच्या आधारानें ओव्यांच्या अर्थोचा उलगडा करतां येतो. अभंगांचे बाबतींत अशी सोय उपलब्ध नाहीं. तुकाराममहाराज अधिकांत अधिक अर्थ कमीत कमी शब्दांत व्यक्त करतात. यामुळें हे अभंग वरवर वाचणारास त्यांचें मर्म समजत नाहीं. भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञानही अशाच सूत्रमय रीतीनें मांडलेलें आहे. पण ही मांडणी सूत्रमय असली तरी सूत्राचा आधार असल्यामुळें विषयाचा उलगडा होऊं शकतो. अशी व्यवस्था त्या अभंगांचे बाबतींत केलेली असावी, असें कांहीं विद्वानांचें अनुमान आहे; तथापि हा विषय अजून विवाद्य आहे. एवढें मात्र खरें कीं, तुकाराममहाराजांच्या प्रत्येक अभङ्गांत एकच विषय घेतलेला असतो आणि अभंगाचीं कडवीं या सूत्रांत गुंफलेलीं असतात. म्हणून तुकाराममहाराजांच्या अभंगांचा अर्थ लावतांना प्रत्येक शब्द विचारांत घेतला पाहिजे आणि कडव्यांचा एकमेकांशीं असलेला संबंध ध्यानीं घेतला पाहिजे. शिवाय प्रत्येक अभंगाचा अर्थ लावतांना त्यांतील विचार त्यांच्या अंतःकरणांत कां स्फुरण पावले याचाही विचार केला पाहिजे.

तुकाराममहाराजांनीं सभोंवार पाहिलें तेव्हां त्यांना आढळून आलें कीं, लोक भक्ति करतातसे दिसतात, पण भक्तिशास्त्रांत भक्तीचें जें फळ म्हणून सांगितलें आहे तें मात्र त्यांच्या पदरांत पडलेलें दिसत नाहीं. भक्तिसंप्रदायाचे आचार्य नारद आपल्या भक्तिसूत्रांत म्हणतात :—

यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवति अमृतो

भवति तृप्तो भवति ॥ ४ ॥ यत्प्राप्य न किञ्चित्

वाञ्छति न शोचति न द्वेष्टि न रमते

नोत्साही भवति ॥ ५ ॥

याचा अर्थ असा कीं, भक्ति प्राप्त झाली असतां पुरुष सिद्ध होतो, वृत्तकृत्य होतो, अमर होतो, तृप्त होतो; दुसऱ्या कशाचीही इच्छा करीत नाहीं, ऐहिक विप्रयाच्या ठायीं रमत नाहीं किंवा कसलाही हव्यास धरित नाहीं. भक्त हा तृप्त असतो. त्याचा चेहरा उमललेल्या गुलाबासारखा असावा, कीं ज्याच्याकडे पाहून इतर लोकांनीं आपलीं दुःखें विसरावीत

तुकारामबुवांना आढळलें कीं, लोक भक्ति करतांना दिसतात ; पण त्यांचे चेहरे सुतक्यासारखे दिसतात. ' मोडिली गोवरी । तैसा दिसे तोंडावरी ' असें या भक्त म्हणवून घेणारांचें ध्यान कां असावें ? भक्ति तर करतात, मग फळ कां नाही ? फळ खोटें म्हणावें तर तुकारामबोवांचा अनुभव त्यांना सांगे कीं, जें भक्तिशास्त्रांत लिहिलेलें आहे तें खरें आहे.

“ तुका म्हणे चाखुनि सांगे । मज अनुभव आहे अंगें ॥
काम नाहीं काम नाहीं । झालों पाही रिकामा ॥ ”

अशी निष्कामता व वृत्ति त्यांना स्वतःला भक्तीमुळें प्राप्त झाली होती. तेव्हां शास्त्रांत सांगितलेलें फळ खोटें म्हणतां येत नाही. म्हणून त्यांनीं निष्कर्ष काढला कीं, या भक्ति करणारांचेंच कोठें तरी चुकत असलें पाहिजे.

व्यवहारांत नेहमीं आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांचें उदाहरण पहा. परीक्षांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे तीन वर्ग करतां येतात. ह्मखास पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण होणारांचा पहिला वर्ग. असें सांगतात कीं, कै. चिंतामणराव वैद्य हे एम्. ए. च्या परीक्षेकरितां मुंबईस जात असतां त्यांच्या सहप्रवासी सहाध्यायांमध्ये चर्चा सुरू झाली कीं, यंदां कुलपतींचें पदक कोणाला मिळणार ? कोणी म्हणत होते अमक्याला, कोणी म्हणत होते तमक्याला. चिंतामणराव म्हणाले, ' मी यंदां परीक्षेला बसणार आहे, तेव्हां चर्चा कशाला करतां ? कारण पदक मलाच मिळणार ! ' ह्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचा निकाल त्यांच्याच हातीं असतो ; त्यांच्या बाबतींत निकालाचा प्रश्नच उद्भवत नाही. विद्यार्थ्यांचा आणखी एक असा वर्ग असतो कीं, त्यांच्याही बाबतींत निकालाचा प्रश्न उत्पन्न होत नाही. हा वर्ग परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठीं परीक्षेला बसलेलाच नसतो. परीक्षकांचा व यांचा मतभेद होतच नाही. प्रातिकूल निकालाबद्दल यांना आश्चर्य वाटत नाही, दुःखही होत नाही ; पण तिसरा एक वर्ग विद्यार्थ्यांचा आहे. या वर्गातील विद्यार्थी छाती फुटेपर्यंत अभ्यास करतो, त्याला वाटत असतें कीं, आपण उत्तीर्ण होणार, पण शेवटीं अनुभव मात्र वेगळाच येतो. परीक्षकांचा व यांचा वारंवार मतभेद होतो. यांच्यासंबंधीं कळकळ बाळगणाऱ्यांच्या

मनांत प्रश्न उपस्थित होतो कीं, हीं मुलें एवढा अभ्यास करतात, मग उत्तीर्ण कां होत नाहींत? त्यांच्या अभ्यासाच्या पद्धतींत कांहीं तरी चुकत असावें असाच निष्कर्ष अनुभवी मनुष्य काढतो.

तसाच भक्ति करूनही तृप्ति हें भक्तीचें फल मिळालेलें दिसत नाहीं तेव्हां तुकाराममहाराजांना प्रश्न पडला कीं, हे लोक भक्तीसाठीं रात्री जागरणें करतात, हाडाचीं काडें करतात, घसा फुटेपर्यंत भजनें करतात, पण यांना भक्तीचें फळ कां मिळत नाहीं? तृप्ति राहिली बाजूला, उलट वीण्याकरितां व भजनाच्या हक्काकरितां तंटा करतात ! ही परिस्थिति पाहून त्यांनीं निष्कर्ष काढला कीं, या लोकांना भक्तीचें रहस्य कळलेलें नाहीं. मनाला रुचेल, इतरांना दिसेल अशा रीतीनें ते कांहीं तरी धामधूम करतात आणि आपण भक्ति करतो असें मानतात. श्रीएकनाथांनाही असेंच आढळून आलें कीं, या लोकांना मुळांत 'देव' काय आहे हेंच समजलेलें नसतें. ते म्हणतात :—

शिळा तांब्यांचें बाहुलें केलें । पाट मांडुनि वरि बैसविलें ॥

गंध अक्षता झांकोळिलें । मना आलें तें नाम ठेविलें ॥

या जनांसि लागलें वेड ॥

तुकाराममहाराजांना दिसून आलें कीं, या लोकांना देव समजत नाहीं व देवाच्या प्राप्तीचें साधन जी भक्ति तीही उमजत नाहीं. अज्ञानामुळे भक्तीच्या नांवाखालीं ते कांहीं अज्ञात क्रिया मात्र करतात. भक्ति ही परमात्म्याची प्रीति संपादन करण्याची क्रिया. देवाला जें आवडेल तें करणें हीच देवाची सेवा. शानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

“ तैसे स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेंचि परम सेवा ॥ ”

ज्ञा. अ. १८-११३

आपला जो मालक त्याच्या मनोगताप्रमाणें वागणें हीच सेवा. अलीकडच्या एका मुलीचा विवाह झाला. नागरी बाईला घटकेघटकेला चहा लागायचा आणि खेडवळ नवऱ्याला चहाचें वावडें. सासरीं आल्यावर तिनें मोठ्या हौसेनें चहा केला व नवऱ्याला नेऊन दिला. तो बिचारा

या बाबतीत अनभिज्ञ. म्हणू लागला मला हें चालत नाही. नुसतें दूध तापवून दे; वेलदोड्याची पूड नको, केशराची काडी नको किंवा आट-वावयास नको. पतीची सेवा म्हणजे त्याला आवडेल, रुचेल तें करणें. उच्च-नीच भाव व्यक्त करण्यासाठी हें सांगितलेलें नाही. एकूण आपला स्वामी जो परमेश्वर त्याची भक्ति, सेवा करणें असेल तर त्याला जें आवडेल तेंच केले पाहिजे, हें उघड आहे. तुकारामबोवा म्हणतात :—

“ तुका म्हणे देवा । माने ऐसी करूं सेवा ॥ ”

प्रारंभी दिलेल्या अभंगांत तुकाराममहाराजांनी याच भक्तीचें वर्णन केलेलें असल्यामुळे त्याला अग्रस्थान दिलेले आहे. या अभंगाचा आरंभ पहा :—

“ हेचि थोर भक्ति आवडते देवा । ”

तुकाराममहाराज ‘च’ काराने विशिष्ट विधानावर जोर देऊन सांगतात कीं, देवाला आवडणारी थोर म्हणजे मोठी भक्ति हीच. म्हणजे कोणती? हें ते या कडव्याच्या उत्तरार्धांत सांगतात :—

“ संकल्पावी माया संसाराची ” ॥ १ ॥

संकल्पिणें म्हणजे अर्पण करणें; माया म्हणजे प्रेम, आसक्ति. अर्थात् संसारावरची आसक्ति देवाला अर्पण करणें हीच देवाची मोठी सेवा आहे. शब्द नीट लक्षांत घ्या. ‘संसार टाकणें ही देवाची सेवा’ असे महाराज म्हणत नाहीत; ‘संसारावरचें प्रेम’ अर्पण करणे ही सेवा आहे असे त्यांचें स्पष्ट सांगणें आहे.

तुकाराममहाराजांच्या अभंगांचीं निरनिराळीं कडवीं एकमेकांत सांखळीसारखीं गुंतलेलीं आहेत. पहिल्या कडव्यांतून दुसरें निर्माण होतें आणि त्यांतून तिसरें, अशी त्यांची संगति आहे.

पहिल्या कडव्यांत तुकाराममहाराजांनीं संसारावरचें प्रेम देवाला अर्पण करावयास सांगितले. आतां श्रोता म्हणेल कीं, बोवा, संसारावरचें प्रेम देवाला दिलें तर संसार चालवावयाचा कसा? सर्वांचे संसार चाललेले

असतात. कारण, आपला जीव संसारांत रंगलेला असतो, प्रेम गुंतलेलें असतें. साखर व रवा यांचा तुपापुळें एकजीव होऊन लाडू तयार होतो. भिन्न स्वभावांचीं माणसें एकत्र येतात आणि प्रपंच चालवितात; प्रपंच चालतो. कारण त्या त्या व्यक्तीचा स्नेह त्यांत गुंतलेला असतो. हा स्नेहच देवाला अर्पण केला तर संसार चालणार कसा ?

याचें उत्तर तुकाराममहाराजांनीं दुसऱ्या कडव्यांत दिलेलें आहे.

“ ठेविलें अनंतें तैसेंचि रहावें ।

चिर्तीं असों द्यावें समाधान ॥ ”

परमात्मा सत्ताधीश आहे. तो ठेवील तसें रहावें. यावर शंका उत्पन्न होते कीं, देव जर सर्वसत्ताधीश आहे तर तो ठेवील तसें रहावें, हें सांगावयास कशाला हवें ? माणसाला तसें राहिलेंच पाहिजे. डोळ्यांनीं पहा, कानांनीं ऐका हें म्हणणे व्यर्थ आहे ; कारण, पहावयाचें तें डोळ्यांनींच पाहिलें पाहिजे ; पाहण्याचें दुसरें साधनच नाही.

‘ वृक्षाचोहि पान हाले ज्याची सत्ता ’

एवढी ज्याची अकुंठित सत्ता तो परमेश्वर जसे ठेवील तसें राहा हें सांगणेंच व्यर्थ आहे. तुकाराममहाराजाना हा आक्षेप अनपेक्षित नव्हता ; म्हणूनच ते या कडव्याच्या उत्तरार्धांत स्पष्टीकरण करतात.

“ चिर्तीं असो द्यावें समाधान ॥ २ ॥ ”

माणसें देव ठेवील तशींच राहातात. त्याच्या इच्छेपलीकडे जाऊं शकतच नाहीत. पण बहुतेक लोक अनंतानें ठेवलें तसेंच रहात असले तरी ते रडतखडत, चडफडत रहात असतात. संसारांत बरे-वाईट प्रसंग यावयाचेच. मनुष्याला परमेश्वर ठेवील तसें रहावेंच लागतें ; मग हर्ष-खेद का ? तुकाराममहाराज सांगतात, आपलें कर्तव्य करीत असतांना जी परिस्थिति प्राप्त होईल ती आनंदानें, समाधानपूर्वक भोगा. चित्ताचें समाधान ढळूं देऊं नका. कर्तव्य करीत असतांना जी परिस्थिति प्राप्त होईल ती देवाची कृपा मानून आनंदानें रहा म्हणजेच देव ठेवील तसें रहा.

काय, तुम्ही आमचें ऐकत नाहीं? काळजीच करीत बसणार? याचा परिणाम काय होणार? आमच्यावर आपत्ति कां आल्या, अशा विचारानें फुरंगटून बसणार? महाराज सांगतात :

“ वाहिल्या उद्वेग दुःखचि केवळ ।
भोगणें तें फळ संचिताचें ॥ ३ ॥ ”

उद्वेग म्हणजे काळजी, चिंता, ती वाहिली तर फळ दुःख. प्रारब्धानें भोग आधींच ठरवून ठेवलेला असतो. तुकाराममहाराज दैववादी [Fatalist] होते, त्यांनीं निष्क्रियतेचा [Quietism] उपदेश केला अशी टीका ऐकण्यांत येते; पण त्यांच्या लक्षांत हें येत नाहीं कीं, तुकाराममहाराज ‘करणें तें फळ संचिताचें,’ असें म्हणत नाहींत, ‘भोगणें’ तें फळ संचिताचें,’ असें म्हणतात. ज्ञानदेव, तुकारामबोवा यांच्या दर्जाचे कवि शब्द कसे तोळून वापरतात. श्रीज्ञानदेव सांगतात :

‘ तुकोनि घेतलीं मोतियें जैसीं ’

शब्द वापरावयाचे ते मोत्याचे मापानं. गाजराचें माप वेगळें, मोत्याचें वेगळें. गाजरें तोलतांना मालाचें पारडें कलेपर्यंत गिऱ्हाइकाचें समधान होत नाहीं; माल स्वस्त म्हणून व्यापारीही तराजूला मनगट लावण्याची चलाखी करीत नाहीं. मोत्याचें मोल दाण्याच्या तेजावर असतें, त्याचें वजन चवानें मोजलें जातें. तसेंच या श्रेष्ठांच्या शब्दांचे आहे. त्यांचे शब्द सतेज व मौल्यवान्! इतकेंच नव्हे, ज्या त्या जागीं योग्य तोच व जरूर तेवढ्याच वजनाचा शब्द ते वापरतात. ‘भोगणें तें फळ संचिताचें’ आणि ‘करणें तें फळ संचिताचें’ यांमधील भेद आणखी स्पष्ट करून सांगितला पाहिजे.

वेदान्तशास्त्राप्रमाणें या साधुसन्ताचें मत आहे कीं, मनुष्यानें केलेल्या कर्मापासून दोन अंकुर उत्पन्न होतात; एक वासनात्मक व एक भोगात्मक. जीव हा भोगात्मक भागाला बांधला गेलेला आहे. कारण ज्या कर्माचा भोग त्याला व्हावयाचा तें कर्म त्यानेंच केलेलें असतें. यांतून प्रत्यक्ष देव-पुढां त्याला सोडवूं शकत नाहीं. श्रीएकनाथमहाराज सांगतात :—

‘ अदृष्टा आधीन शरीर । तेथ आलिया हि हरिहर ।
अन्यथा न करवे अणुमात्र । वेदशास्त्रार्थ संमत । ’

कोणी देवाची भक्ति करुं लागलारे लागला कीं त्याच्यावर कोणतीही आपत्ति येणार नाहीच असें नाही. दारिद्र्य, भय, शोक हीं भोगावींच लागतात. सुखदुःखाचा भोग अटळ आहे. कनिष्ठ गोष्टींचें कर्तृत्व देवावर लादण्याची वृत्ति अज्ञानाची द्योतक आहे. एका म्हाताऱ्याचा एकुलता एक मुलगा मेला, लोक म्हणूं लागले, देवाला पाहवले नाही. ही वेडी समजूत आहे. सुखदुःखांचे भोग मनुष्यमात्राने आपल्याच कर्मानें आधींच ठरवून ठेवलेले असतात. वासनात्मक अंकुराबद्दल मात्र मनुष्याला स्वतंत्रता असते. परमार्थातील पुरुषार्थ तो हाच. सत्-शास्त्र-श्रवण, सत्समागम, सदिच्छा व स्वतःचा प्रयत्न यांच्या सातत्याने मनुष्य वासना बदलूं शकतो आणि हलकें हलकें उंच स्थितीप्रत पोचूं शकतो. तुकाराममहाराज म्हणतात :—

“ येथें नघली नघली आड ।
संचितसा शब्द नाड ।
उठाउठी गोड ।
धीजें बीज वाढवी ॥
आपुलें आपण न करूं हित ।
करूं हें प्रमाण संचित ।
तरी मी नष्टचि पतित ।
तुका म्हणे संत मज हांसतील ॥ ”

तात्पर्य, संतांनीं जो परतंत्रतावाद (Determinism) मांडला तो मनुष्याच्या क्रियेच्या, कर्तव्याच्या आड येणारा नव्हे. कर्तव्य करण्याच्या आड येईल असा वाद कोणी मांडील तर त्याला शास्त्र समजलेच नाही, असें म्हणावें लागेल. एवढेंच नव्हे, तो आपण होऊन आपल्या पायांवर धोंडा पाडून घेत आहे व हेही न कळण्याइतका तो अज्ञ आहे, इतरांच्या पायांवर

धोंडा घालीत आहे व याचे परिणाम न जाणण्याइतका आततायी आहे, असें म्हणावें लागेल. “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदि-
ध्यासितव्यः ” अथवा ‘दद्यात्,’ ‘बुहुयात्’ असा उपनिषदादि
शास्त्रांचा उपदेश आहे. त्याचा अर्थचं असा आहे कीं, कर्म करण्याची
मनुष्याला स्वतंत्रता आहे.

प्लेटोच्या थिएटिटस् नांवाच्या एका उत्कृष्ट संवादांतला प्रसंग सांगतो.
कारण यानें या प्रश्नावर प्रकाश पडणार आहे. या संवादांत प्लेटोनें प्रोटॅ-
गोरास या पंडिताच्या मतांवर टीका केलेली आहे. प्रोटॅगोरास हा नीति,
भाषा वगैरे शास्त्रांवर गांवोगांव व्याख्याने देईं आणि श्रोत्यांकडून व
शिष्यगणांकडून द्रव्य घेईं. मनुष्य हीच सर्व मूल्यांची कसोटी आहे,
(Man is the measure of all things) असें तो लोकाना
सांगे. प्लेटोनें यावर फार मार्मिक टीका केलेली आहे. प्लेटो म्हणतो, प्रत्येक
मनुष्य स्वतःच कसोटी आहे, मग प्रोटॅगोरास हा लोकांना नीतिशास्त्राचे
धडे शिकविण्याचे श्रम कां घेतो व त्याबद्दल पैसे कां घेतो ?

लोक समजतात त्या अर्थानें तुकाराममहाराजादि संत व शास्त्रें
प्रारब्धवाद शिकवूं लागले तर श्रोतेलोक त्यांना उलट विचारतील,
“ बोवा, तुम्ही आम्हांला भजन करायला कशाला सांगतां ? अहो, तें
आमच्या प्रारब्धांतच नाहीं. तुम्ही सांगून काय उपयोग ? तुमच्या प्रार-
ब्धांत आहे, म्हणूनच तुमच्या हातून तें होतें. ” हे साधु आपल्याच
हातानें आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेणारे नव्हते. प्रारब्धाची सबब
सांगणारे लोक किती धूर्त आहेत तें त्यांना माहीत होतें. जें त्यांना नको
असेल तेव्हां प्रारब्धाचें बुजगावणें पुढें करावयाचें आणि जें मनास येईल
तें करतांना मात्र प्रारब्ध खुशाल गुंडाळून ठेवावयाचें, तेथे प्रारब्धाची
चिंता करावयाची नाहीं, असा यांचा शिरस्ता असतो. तुकाराममहाराज
म्हणतात :— .

“ भजन घाली भोगावरी ।

अकर्तव्य मनीं धरीं ॥ ”

स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य यांची संगति तुकाराममहाराजांनीं एका कड-
व्यांत स्पष्ट करून सांगितलेली आहे.

“ भविष्य न सुटे भोगल्यावांचूनि ।

संचित जाणोनि शुद्ध करा ॥ ”

आपण पूर्वी कर्म करून, संचित तयार केले, तेंच आतां भोगावें
लागते; तसेंच आज जें करूं ते पुढें भोगावें लागणार; येवढ्याकरितां
पुढची तयारी म्हणून चांगलें कर्म करा. या विचारपरंपरेला इंग्रजीत
Self-determinism अशी संज्ञा आहे. मनुष्य कर्मानें बाधला जातो
व कर्मानेंच मुक्त होतो. तात्पर्य, तुकाराममहाराजांच्या मते जीव सुख-
दुःखाला बांधलेला आहे, पण कर्म करण्याला स्वतंत्र आहे. गीतासुद्धां
याच अर्थानें सांगते—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ गी. अ. २-४७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

गी. अ. २-३८

भोग हा बनून गेलेला आहे, हें न कळल्यामुळें काळजी वाहिली तरी
भोग बदलत नाही, दुःख मात्र पदरांत पडतें. चिंता माणसाला एकदांच
व भेल्यावर जाळते; चिंता जितेपणीं रोज सारखी जाळीत असते.

यासंबंधीं एक गोष्ट सांगतो :—

एक बैरागी असा होता कीं, तो आपल्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर
हत्तीला जागचे जागी बसवूं शकत असे. एकदां तो रस्त्यांत पडला
होता. त्याच रस्त्यानें राजाची स्वारी जाणार होती.

‘ राजा चाले तेथें वैभव सांगातें ’

चतुरंग सैन्य जाणार, म्हणून रस्ता साफ व मोकळा आहे कीं नाही,
याची तपासणी करीत शिपाई चालले होते. त्यांना हा बैरागी रस्त्यावर
पडलेला दिसला. शिपाई म्हणाले, ‘अरे, राजाची स्वारी येत आहे. ऊठ,

बाजूला हो. ' बैरागी म्हणाला. ' राजाची मातबरी मला काय सांगतां ? जाईल बाजूनें. ' ज्याला हात पसरावयाचा नाही तो पाय कशाला आवरील ? स्वारी जवळ आलेली पाहून शिपायांनीं विचार केला, या अडाण्याशीं घासाचीस करावयाला सवड नाही, त्यांनीं हातपाय धरून त्याला उचललें आणि दूर नेऊन ठेवलें. त्यांच्या या आगचट्टीमुळें बैरागी चिडला. तो मनांत म्हणाला, मी कोणाच्या अध्यांत नाहीं, मध्यांत नाहीं. या लोकांनीं काय म्हणून मला उचलून बाजूला टाकावें ? तो उठला, गर्दीत शिरला, आणि त्यानें राजाच्या हत्तीचें शेंपूट धरून त्याला खाली बसविलें. माहुतानें शिताफी करून अंबारीचा तोल संभाळला व राजे साहेबांना सावरलें. हत्ती एकाएकी खाली बसलेला पाहून हुजूर चौकशी करूं लागले. तेव्हां त्यांना सांगण्यांत आलें कीं, हें एका माथेफिरू बैराग्याचें काम आहे. राजेसाहेब प्रथम बरेच रागावले, पण मागाहून शांत झाले. त्यांनीं बैराग्याला विचारलें, महाराज, तुमची एवढी शक्ति, खुराक काय ? काय बदाम-पिस्ते खातां ? मेहनत कोठें करतां ? बुवाजी म्हणतात. ' राजाजी, बदाम-पिस्ते कोठले, शेंगदाणे सुद्धां वेळेवर मिळत नाहीत ! ' प्रधानजी जवळच होते. ते म्हणाले, ' सरकार, आतां स्वारी पुढें चालूं द्या, याच्या शक्तीचें कारण मी तुम्हांला नंतर सांगेन. ' दुसऱ्या दिवशीं प्रधानानें बैराग्याला बोलावून घेतलें व विचारलें, बोवाजी, राहतां कोठें ? जेवतां कोठें ? बैरागी म्हणाला, देवळांत पडतो, भिक्षेवर निर्वाह करतो. प्रधान म्हणाला, ' बावाजी, आम्ही तुमची जेवणाखाणाची सोय करतो, पण तुम्ही सरकारचें एक काम केलें पाहिजे. ' बैरागी म्हणाला, ' काम श्लेषण्यासारखें असलें तर जरूर करीन. ' प्रधान म्हणाला, ' काम सोपें आहे, देवाचें आहे. नाहीं म्हणूं नका. गांवाच्या बाहेर मारुतीचें देऊळ आहे, तेथें रोज सायंकाळीं दिवा लावावयाचा. लागेल तें सामान कोठीतून घ्यावयाचें. मात्र दिवा रोजच्या रोज, बरोबर सूर्यास्ताला लागला पाहिजे. एवढें काम करावें आणि दुसऱ्या दिवसासाठीं लागेल तेवढा शिधा कोठीतून काढून घ्यावा. ' बैराग्यानें विचार केला, काम सोपें आहे, शिवाय देवाचें आहे, कष्टूल करावें, दगदग मिटेल. असा विचार करून त्यानें काम करावयाचें कष्टूल केलें. मनुष्य जंजाळांत गुंततो तो सुखाच्या

आशेनें, स्वास्थ्याच्या लालचीनें. बैरागी रोजच्या रोज दिवाबत्ती करूं लागला. पहिले कांहीं दिवस बरे गेले. पुढें त्याला आढळून आलें कीं, राजाच्या नोकरांकडून रोजच्या रोज तेल, वात वगैरे सामान मिळवावयाचें हें काम सामान्य नाहीं. प्रधानाचा हुकूम ताजा होता तोंवर सामान वेळचे वेळीं मिळावयाचें. हुकूम शिळा झाला. टंगळमंगळ होऊं लागली. नोकर भेटतात कीं नाहीं, सामान मिळतें कीं नाहीं, याची त्याला चिंता वाटूं लागली. पूर्वी भिक्षेचें अन्न खाऊन निश्चितपणें देवळांत ताणून देणारा बैरागी आतां जेवणानंतर नोकरांची मार्गप्रतीक्षा करीत, मनधरणी करीत, बसून राहूं लागला. त्याचा निवांतपणा नष्ट झाला. काळजीने तो खंगूं लागला. चार-सहा महिन्यांनंतर प्रधानाजींनीं बैराग्याला बोलावून घेतलें व सांगितलें कीं, पूर्वी तूं हत्ती बसविला होतास असें आम्हां ऐकले आहे; आम्हांला कांहीं ते खरे वाटले नाहीं; कोणी तर सांगतात कीं, स्वारीचा हत्ती त्या वेळीं आपखुर्चीनें खाली बसला. तें कसेही असो, तुझ्या शक्तीचा प्रयोग हुजुरांना पहावयाचा आहे. तुझी तयारी असेल तेव्हां वेळ ठरवूं. बैरागी हुशार होता. त्याला आपल्या ओसरत्या ताकतीचा अंदाज आलेला होताच. तो म्हणाला, महाराज, तेव्हां मी हत्ती ताकतीनें बसविला हे खरें; पण आतां ती ताकत राहिली नाहीं. हत्ती काय, कुत्रेही मला आवरणार नाहीं. प्रधानाने विचारलें, कशानें? बैरागी म्हणाला, बत्तीच्या काळजीनें! एवढ्याशा कामाची इतकी काळजी मग प्रपंचांतील कर्तव्ये व अडचणी यांमुळे मनुष्य किती खंगत असेल? तुकारामबोवा म्हणतात, खंगूं नका, समाधानानें रहा, प्रयत्न करा, यश येणें न येणें तुमच्या हातांत नाहीं, भोग ठरून गेलेला आहे.

वाहिल्या उद्वेग दुःखचि केवळ ।

भोगणें तें फळ संचिताचें ॥ ३ ॥

यावर एखादा श्रोता म्हणेल बोवा, संसारावरलें प्रेम देवाला वहा, हें सांगणें सोपें आहे. तुमचें स्वतःचें कसें काय आहे? त्यावर महाराज आपली स्थिति शेवटच्या कडव्यांत सांगतात :—

तुका म्हणे घालूं तयावरी भार ।

वाहूं हा संसार देवापार्यी ॥ ४ ॥

आमच्या संसाराचा सारा भार आम्ही केव्हांच देवावर टाकलेला आहे ; त्याच्या पायांवर संसार वाहून आम्ही केव्हाच मोकळे झालो आहोत.

तुका म्हणे देवा ।

अवघा निरसिला हेवा ।

कुटुंबाची सेवा ।

तोचि करी आमुच्या ॥

‘ बोले तैसा चाले, ’ या वर्गातील बोवा होते. त्यांनीं प्रपंच नांवापुरता केला. प्रपंचाची काळजी अशी कधीच केली नाही. एका अभंगांत ते आपलें ऐश्वर्य सांगतात :—

‘ आम्ही सदैव सुडके ।

जवळीं येतां चोर धाके ।

जाऊं पुढती भिके ।

कुत्रीं घर राखती ॥ ’

आम्ही दैववान् खरे ; आमच्या अंगावर सुतळीचा तोडा नाही. बाहेर भीक मागायला गेलों तर घराचें संरक्षण कुत्रीं करतात ; कारण कुच्याला तोंड लावावें असें वाटावें असें कांहींही घरांत नाही. बोवांचें घर चंद्र-मौळी ; चंद्रदर्शनासाठीं घराबाहेर येण्याची जरूरच नाही. असें जरी असलें तरी आमचा दरारा एवढा कीं, चोर सुद्धां आम्हांला भितात. चोरांजवळ हत्यारें असतात, मग ते यांना कां भितात ? काय यांच्य संरक्षणाची सरकारनें तजवीज केली होती ? नव्हे. यांच्याजवळ कांहीं नाही, हें पाहून आपलेंच कांबळें यांना देण्याची बुद्धि होईल म्हणून ! त्यापेक्षां यांच्या वाटेला जावेंच कशाला ?

तात्पर्य, तुकाराममहाराजांनी आपला सर्व प्रपंच देवावरच ठेवला. ते भिकारी झाले व भिकारी राहिले. जाणूनभूजून देवाचें चिंतन, देवाचें कार्य, देव ठेवील त्यात समाधान.

त्रिभुवनविभवहेतवे ऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभि
र्विभृग्यात् । न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमि—
षार्धमपि यः स वैष्णवाग्न्यः ॥

भा. स्कं. ११ अ. २-५३

या श्लोकांत वर्णन केलेल्या वैष्णवाग्रणीपैकीं तुकारामबोवा होते म्हणूनच त्यांनीं आपला प्रपंचभार देवावर ठेवला होता.

तात्पर्य, या अभंगांतील त्यांच्या उपदेशाचें सार असें आहे कीं, आपलें कर्तव्यकर्म करित असतांना जे जे प्रसंग येतील ती देवाची कृपा असें मानून मनाचें समाधान ढळू न देता कार्य करित राहणें हीच देवाची मोठी भक्ति आहे.

आतां पाविजेल घरा—: :: २ ::

आतां पाविजेल घरा । या दातारा संगती ॥ १ ॥

पायांवरी ठेवूं माथा । सर्वथा हा नुपेक्षी ॥ २ ॥

येथूनिया तेथवरी आतां । नाहीं सत्ता आणिकांची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चक्रपाणी । शिरोमणी बळियांचा ॥ ४ ॥

मराठी संतवाङ्मययांत तुकारामबोवांच्या अभंगांचें एक वैशिष्ट्यपूर्ण महत्त्वाचें असें स्थान आहे. त्यास जीं अनेक कारणे आहेत त्यांपैकी एक महत्त्वाचें कारण हें आहे कीं, तुकारामबोवांनीं आपलें आध्यात्मिक चरित्र आपल्या अभंगांतून उघडपणानें सांगितलें आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें वर्णन त्यांची उत्कृष्ट आरती करणारे श्रीएकनाथांचे गुरुबंधु रामाजनार्दन यांनीं “ प्रगट गुह्य बोलें ” असें केलें आहे व तें एका अर्थानें खरेंही आहे. पण याचा अर्थ श्रीज्ञानदेवांनीं आपण परमार्थांत काय साधनें केलीं, कशीं केलीं, त्यांत अडचणी कोठल्या आल्या, त्या आपण कोणाच्या साहाय्यानें दूर केल्या इत्यादि गोष्टी स्पष्ट तऱ्हेनें सांगितल्या आहेत असा जर केला तर चुकीचा होईल. त्यांच्या वाङ्मयांत “ सत्यवादाचें तप । वाचा केले बहुत कल्प । ” अथवा “ पुण्ये पोपिर्ली असाधारणें । ” यासारखें कांहीं तुरळक उद्गार आढळून येतील एवढेंच ; बाकी दुसरे आपणांस कांहीं आढळून येत नाहीं. तुकारामबोवांचें तसें नाहीं. “ पापाची मी राशी ” अथवा “ अपराधाचा केलो ” येथपासून तों “ तुका म्हणे आम्ही देवाहूनि बळी ” येथपर्यंत त्यांचा इतिहास आपणांस त्यांच्या अभंगांत सांपडतो. श्रीज्ञानदेवांचे ग्रंथ हे मिटलेल्या मुठीसारखे म्हटले तर श्रीतुकोबांचे अभंग उघडलेल्या मुठीसारखे आहेत. साधकाच्या दृष्टीनें याचा फारच उपयोग आहे व याच कारणाकरतां श्रीज्ञानदेवांपेक्षांसुद्धां तुकारामबोवा हे अधिक आपलेसे वाटतात.

ही प्रस्तावना करण्याचें कारण असें कीं, “सकीर्तनास” जो आज अभंग घेतला आहे त्यांत तुकारामबोवा हा अभंग रचण्याच्या वेळीं परमार्थपथावरील कोणत्या टप्प्यापर्यंत येऊन पोचले होते, त्यांना मुक्काम कोठचा गांठाक्याचा होता, त्यांस साहाय्य कोणाचें होणार होतें हे त्यांनीं त्यांच्याच शब्दांत सुंदर सांगितलेलें असल्यामुळें तुकारामबोवांचा आध्यात्मिक उन्नतीचा इतिहास या दृष्टीनें या अभंगास फार महत्त्व आहे. आपण प्रथम या अभंगाचा भावार्थ पाहूं व तदनंतर त्याचा अधिक तपशीलवार विचार करूं.

एखादा परगांवी गेलेला मनुष्य घराकडे येऊं लागला असतां आपण मुक्कामाला कसे पोहोंचूं अशा अडचणीत असतां त्याला कोणी एखादा सद्बुद्धीचा व समर्थ मार्गदर्शक भेटावा व त्यानें सांगावें कीं, मी तुला तुझ्या घरीं पोहोंचवतो म्हणजे त्याला आनंद होतो व त्याच्या-तोडांतून असे उद्गार निघतात कीं, आतां आपण आपल्या घराला खास पोहोंचणार. तसेंच या अभंगांतील तुकोबांचे उद्गार आहेत. आंत खूप आनंद अथवा दुःख झालें कीं तें बाहेर पडायला बाह्य कारणाची अपेक्षा करीत नाही. तुकारामबोवाच म्हणतात, “अंतरीचें धावे स्वभावे बाहेरी । धरितांही परी आवरेना ॥” तसेंच तुकारामबोवांना घरीं जाणार म्हणून आनंद होऊन ते म्हणतात,

आतां पाविजेळ घरा । या दातारा संगती ॥ १ ॥

पायांवरि ठेवूं माथा । सर्वथा हा नुपेक्षी ॥ २ ॥

तुकोबा म्हणतात कीं, आतां या दाताराची सोचत मिळाल्यामुळें त्यांच्या संगतीनें घराला खास पोहोंचतां येईल. तेव्हां आतां यांच्या पायांवर मस्तक ठेवूं या. कारण हा आपली उपेक्षा मुळींच करणार नाही. हा दातार उपेक्षा करणार नाही, त्यांच्या मनांत शरण आलेल्यासंबंधी कळकळ असेल, व त्यांच्याजवळ मदत करण्याची बुद्धि असेल, पण जर अडचणीदूर करण्याची सत्ता त्यांच्याजवळ नसेल तर त्याला शरण जाऊन काय उपयोग होणार, असा प्रश्न उत्पन्न झाल्यास त्याचें उत्तर तुकोबा या अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यांत देतात.

“ येथूनिया तेथवरी आतां । नाहीं सत्ता आणिंकांची ॥३॥

आतां या ठिकाणापासून तों माझ्या मुक्कामापर्यंत दुसऱ्याची सत्ता नाही, याचीच सत्ता आहे. यावर सुद्धां अशी शंका येण्याचा संभव आहे की, या दाताराची सत्ता आहे हे ठीक आहे. पण असें होण्याचा संभव आहे की, दुसऱ्याच्या प्रांतांतील व्याक्ति याच्या राज्यांत आली तर जेथून ती व्यक्ति आली तेथला सत्ताधीश या सत्तेला त्रास देईल व आपलें माणूस आपल्याकडे ओढून नेईल व ही परकीय सत्ता जर प्रबळ असेल तर नुसती याची सत्ता असून उपयोग नाही. तेव्हां नुसती याची सत्ता आहे एवढे कळल्यानें मुक्कामास खास पोंचतां येईलच असें सांगतां येत नाही. येवढ्याकरतां शेवटच्या कडव्यांत तुकारामबोवा ज्या दाताराचें साहाय्य मिळालें त्याच्या सर्वशक्तिमत्त्वाचें वर्णन करतात. याची नुसती सत्ता आहे असें नव्हे, याच्या विरुद्ध जाऊन याला त्रास देण्याचें कोणाचें सामर्थ्य नाही.

तुका म्हणे चक्रपाणी । शिरोमणी बळियांचा ॥ ४ ॥

तुकाराममहाराजांनीं या शेवटच्या कडव्यांत दातार कोण याचा उल्लेख केला आहे व तो उल्लेख करतांना त्याला ‘चक्रपाणी’ असें म्हटलें आहे. यांत रहस्य आहे. कारण हा चक्रधर पांडुरंग सर्व बळियांत श्रेष्ठ असा आहे. हा सर्वांचा मुकुटमणि आहे. यामुळें शत्रूपासून भिण्याचें कारण नाही असें त्यांत दर्शविलें आहे.

आपण आतां या अभंगांतील प्रश्नांचा तपशीलवार विचार करूं. प्रथम, तुकोबा हे कोणत्या घराला निश्चित पोहोंचतां येईल असें म्हणतात तें पाहूं. घर हा शब्द सांकेतिक आहे. त्यांच्या देहू गांवांतील रहात्या घराचा उल्लेख या ठिकाणीं नाहीं हे सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. त्याबद्दलची आसक्ति सुटल्यानंतरच्या पुढच्या प्रवासाचा हा प्रश्न आहे. या अभंगांतील उद्गार परमार्थपथावर चालूं लागल्यावर त्यांत येणारी अडचण दूर झाली असें वाटल्यावेळचे आहेत. साधुसंतांच्या वाङ्मयांतील सांकेतिक शब्दांचा अर्थ करतांना, ज्याच्या ग्रंथांतील शब्दांचा

अर्थ लावणें असतो तो साधु कोणत्या परंपरेचा अथवा संप्रदायाचा होता, त्याचें तत्त्वज्ञान कोणतें होतें, त्याच्या संप्रदायांतील पूर्वीच्या श्रेष्ठांनी तो शब्द कोणत्या अर्थानें उपयोगांत आणला आहे, त्या साधूच्या ग्रंथांत इतरत्र त्यानें तो शब्द कोणत्या अर्थानें वापरला आहे इत्यादि गोष्टींचा विचार करणें आवश्यक असतें. ये-हवीं अर्थांचा अनर्थ होण्याचा फार संभव असतो.

उदाहरणार्थ म्हणून एक मौजेचा अभंगार्थ देतो :—

तुकाराममहाराजांचें खालील कडवें प्रसिद्ध आहे —

सारी झाली मेली लटिकें वचन । बद्धमुक्त शीण तुका म्हणे ॥

या ठिकाणीं वरच्या कडव्यांचा संदर्भ पाहिला असतां अर्थ असा दिसतो कीं, बद्ध व मुक्त या दोन्ही कल्पनाच असल्यानें मुक्तीकरितां प्रयत्न करणें हे फुकट कष्ट होत. कारण मुळांत बद्धताच खोटी !

‘ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ’ असें भागवतात म्हटलें आहे. तशाच तऱ्हेचें हें कडवें. तुकाराममहाराजांनीं हे प्रमेय स्पष्ट करण्याकरितां पूर्वाघांत दृष्टांत दिला आहे. सारी म्हणजे सोंगटी. सारीपाटाच्या डावांत ‘ सोंगटी मेली ’ अशी भाषा जरी वापरलेली दिसली तरी वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, ‘ सोंगटी जन्मास आली अथवा मेली ’ हें सर्वच खोटें आहे. तुकारामचोवा म्हणतात, अगदीं असेच आत्म्यासंबंधीं आहे. तो बद्ध होता आणि मुक्त झाला हें सर्वच खोटें !

श्रीएकनाथांनीं हाच दृष्टांत देऊन हेंच प्रमेय सिद्ध केलें व नाथ-भागवताची तुकोबांच्या वाङ्मयावर मोठी छाप पडली आहे हें प्रसिद्धच आहे.

सारी निमालियापाठी । कवण पुण्यात्मा चढे वैकुंठी ।

कोण पडे नरकसंकटी । तैसा जाण सृष्टी बंध मोक्ष ॥

पण हें सर्व सांप्रदायिक म्हणून ज्यांनीं पाहिलेंच नाही त्यांनीं या कडव्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणें केला आहे :—

‘ सारी म्हणजे सर्व. सर्व झाले व मेले हें खोटेच ! ’

आपणास या अभंगांतील “ घर ” या शब्दाचा अर्थ ठरवायचा आहे. तेव्हां तुकोबा कोणत्या संप्रदायाचे, त्यांचें तत्त्वज्ञान कशा प्रकारचें, त्यांच्या अभंगांत हा शब्द इतरत्र कोणत्या अर्थानें उपयोगांत आणला आहे इत्यादि गोष्टींचा विचार करणें अवश्य आहे.

तुकाराममहाराज हे अद्वैतवेदान्ती होते. तुकाराममहाराज ज्या चैतन्यसंप्रदायाचे तो संप्रदाय अद्वैती. त्यांचें ज्या श्रीज्ञानेश्वरी-एकनाथी भागवतादि ग्रंथांचें अध्ययन तेही सर्व अद्वैतप्रतिपादकच ग्रंथ. यास पुरावा म्हणून त्यांच्या अभंगांतून किती तरी कडवीं उद्धृत करतां येतील.

हरि हा व्यापक सर्वगत । हा तंव मुख्यत्वे वेदान्त ॥

भूर्तीं भगवद्भाव । मात्रासहित जीव ।

अद्वैतीं तो ठाव । निरंजनीं एकला ॥

कुंभपाक लागे तयासी भोगणें । अवघाचि नेणें देव ऐसा ॥

अद्वैतवेदान्ताप्रमाणें तुकाराममहाराजांचा सिद्धान्त असा होता कीं, जीव हा मूळचा परमात्माच. “तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म । मूर्ख नेणें वर्म संतचरण ॥” तुकारामचोवा सर्व जीवांना उपदेश करतात, “देवचि बरें देवचि बरें । तुका म्हणे खरे तुम्ही ॥” सत्शास्त्रश्रवणानें व सत्समागमानें मनुष्यास हें कळले व पटलें म्हणजे त्याच्या मनाची ओढ मूळच्या आपल्या स्वरूपदर्शनाकडे लागते. त्याचेंच संतकवि काव्यात्मक भाषेंत रूपकाचा उपयोग करून “घरा” कडे ओढ असें वर्णन करतात. ईश्वराला ‘देश’ अथवा ‘घर’ व ईश्वराकडे मनाची ओढ तीस ‘घराची ओढ’ म्हणण्याचा प्रघात पाश्चात्य, पौरात्य सर्व साक्षात्कारी महात्म्यांच्या ग्रंथांत आढळून येतो. उदाहरणार्थ, साधु आगस्टाइन म्हणे कीं, ईश्वर हा जीवाचा मूळचा देश आहे. (God is the country of the Soul.) तर रुइसब्रॉक म्हणे, ईश्वर हा त्याचें घर आहे. (God is his Home.) एका दृष्टीनें हें रूपक उत्तम आहे. घरांत प्राण्याचा जन्म होतो व तेथें तो स्वभावतः मालक

म्हणून वावरतो. तो बाहेर किती जरी हिंडला तरी घरचें स्वातंत्र्य व मालकी त्यास बाहेर अनुभवण्यास मिळत नाहीं. घराबाहेर पारतंत्र्य व तज्जन्य दुःखच भोगावें लागतें. पारतंत्र्य म्हटलें म्हणजे मग तें कोणत्या प्रकारचें का असेना त्यांत दुःख आहे. “गां दुग्धदोहामसर्ती च भार्यो देहं परार्थीनं असत् प्रजां च” या श्लोकावर टीका करतांना श्रीएकनाथांनीं म्हटलें आहे : ‘ज्याचें देह परार्थीन । तो जीवें जिता सदा दीन । परार्थीना समाधान । नव्हे जाण कल्पांती ॥’ जे नेहमीं प्रवास करणारे आहेत त्यांना दुसऱ्याच्या घरीं एक दिवस पाहुणे गेलें असतां कसा संकोच प्राप्त होतो याची कल्पना आहे. सत्शास्त्रश्रवणानें व सत्समागमानें मनुष्यास ब्रह्मस्वरूप हें आपलें मूळचे स्वरूप व तें नित्य, अचल, शाश्वत, सदोदित, ज्ञानघन, आनंदरूप असें आहे असें समजलें व पटलें कीं त्याला या प्रकृतीच्या राज्यांतील पारतंत्र्यजन्य दुःखाची-म्हणजे जन्ममृत्यु व तज्जन्य दुःख यांची-फार तीव्रतेनें जाणीव होऊं लागते व आपण हरप्रयत्नानें आपल्या मूळच्या स्वरूपाकडे जावें या-करितां तो प्रयत्न करतो व या मार्गांत जो कोणी मदत करील असें त्याला वाटतें त्याची मदत मागतो. तुकाराममहाराज हे स्वतः ब्रह्म-स्वरूपांतून जीवदर्शेंत आल्यानें होणारी जी ब्रह्माची (आपली) स्थिति त्याचें परदेशप्रवासाच्या रूपकार्णें एका 'अभंगांत फारच सुंदर वर्णन करतात. तो अभंग असा —

“देश वेष नव्हे माझा । सहज फिरत आलों ।
करूं सत्ता कवणावरी । कोठें स्थिर राहिलों ॥
पाय डोळे म्हणतां माझे । तिहीं कैसा मोकलिलों ।
परदेशी नाहीं कोणी अंधपांगुळ झालों ॥ १ ॥

आतां माझी करीं चिंता दान देई भगवंता ।
पार्थी पोटीं नाहीं कोणी निरर्बी सज्जन संता ॥ २ ॥

जीवात्मा हा आपणांस ज्या स्वरूपाचा देह असेल तसें आपण आहोंत असें समजतो व आपण मृत्युलोकांतील एक प्राणी अशी कल्पना करून घेतो.

तुकारामबोवा वरील कडव्यांत जेव्हां म्हणतात, “हा” माझा देश नाही व “हा” माझा वेषही नाही त्याचा अर्थ असा आहे की, मी मृत्यु-लोकांतील नव्हे. मी “ब्रह्म-देशांतील” रहिवासी आहे. त्याचप्रमाणे माझा खरा वेष हा नव्हे. म्हणजे शरीरावरून जे माणूसवणादि धर्म मजकडे लावले जातात तेही माझे खरे गुण नव्हेत. शरीरावर कपड्यांचे रूपक केलेले गीतेंत प्रसिद्धच आहे. वासासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ गीता अ. २-२२.

असेच रूपक करून प्रसिद्ध इंग्रज लेखक कार्लोइल याने आपल्या सार्टर रिझार्ट्स् या पुस्तकांत शिष्यांचे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे.

तुकारामबोवांचा ‘हा देह माझा नव्हे, हा वेष माझा नव्हे’ या म्हणण्याचा अर्थ असा आहे की, ‘मी माणूस नव्हे व म्हणून माणूस समजल्याने येणारे जे विकार ‘अस्ति जायते’ इ. म्हणजे अस्तित्व, जन्म, मृत्यु हेही मला नाहीत’. याच अर्थाचे ‘नाहं मनुष्यः’ हे हस्तामलकाचे उद्गार प्रसिद्धच आहेत. मी मूळचा नित्य शुद्ध आनंद-स्वरूप आहे.

यावर असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, आपले आनंदाने भरलेले घर सोडून बाहेरची हवा खाण्यास कां आलांत? तुकारामबोवांनी या महत्त्वाच्या प्रश्नास एक लहानसा सूचक शब्द घालून फारच मार्मिक व मला वाटते शेवटचे असे उत्तर दिले आहे. ते म्हणतात, ‘सहज फिरत आलों,’ मौज म्हणून आलों, वाटले, इकडची हवा खावी एवढेच. यापरतें कांहीं कारण सांगतां येत नाही. जीवदशेच्या उगमाचे कारण यापेक्षां वेगळे सांगतां येईल असे वाटत नाही.

मौज म्हणून घर सोडून आलों खरा व येथे अधिक सुख होईल म्हणून आशा होती; पण प्रकार दुसराच आढळून आला. येथे सगळेच परके आहेत. दासदासी, चाकर सेवेला पुढकळ आहेत; पण त्यांची मालकीण दुसरीच आहे. हा नोकरवर्ग तिच्या हुकुमतीने चालतो. तिची मर्जी आहे तोंपर्यंत सेवा करतो; पण तिचा हुकूम सुटला की

सेवा बंद व मग माझी इच्छा तशीच राहते. मला कोणी विचारीत नाही.

करूं सत्ता कोणावरी । कोठें स्थिर राहिलों ।

पाय डोळे म्हणतां माझे । तिहीं कैसा मोकलिलों ॥

अभिप्राय असा की, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें व मनबुद्धयादि संच जीवाची सेवा करण्यास तयार आहे; पण यांचें सेवेचें सामर्थ्य केव्हां खुंटेल हे, माझ्या ताब्यात हीं इंद्रियें नसल्यामुळे, मला सांगतां येत नाही. मी त्यांना माझे म्हणून म्हणतो, पण त्यांच्यावर माझी सत्ता नाही. त्यांच्यावर प्रकृतीची सत्ता आहे. ज्या प्रारब्धकर्मानें या शरीरास प्रारंभ झाला आहे त्या कर्मांच्या ताब्यात यांचें जीवित आहे. तें प्रारब्ध संपलें कीं यांचें काम एकदम स्थगित होतें. डोळे जावेत, कानांना ऐकू येऊं नये, पायांवरून वारें जावें याकरितां कोणी प्रयत्न करतो का? 'देवा, पन्नास वर्षे या डोळ्यांनीं जगतांतील मौज पाहिली आतां हे डोळे जाऊं देत अथवा गेले तरी हरकत नाही' असें कोणी मागत नाही, म्हणत नाही, या दिशेनें कोणी प्रयत्न करीत नाही. प्रयत्नच असले तर ते याच्या उलट. डोळे, कान, हात, पाय यांच्या क्रिया व्यवस्थित चालाव्यात म्हणून. अशा स्थितींत हा इंद्रिय-समुदाय जीवास सांडून जातो याचा अर्थच असा की, जीव हा परतंत्र आहे. भागवतांतील पुढील श्लोक याबाबत प्रसिद्ध आहे.

अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्यते ।

यावर श्रीएकनाथांनीं पुढील सुंदर ओव्या लिहिल्या आहेत.

जीवासी असती स्वतंत्रता । तरी तो दुःखमोगू न भोगितां ।....

* ~

*

*

मज्जलार्गी दुःख व्हावें । ऐसें कोणी भावीना जीवें ।

न वांछितां दुःख पावे । येणें न संभवे स्वतंत्रता ॥

श्रीज्ञानदेवांनींही पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे—

हा गा रोग काय, रोगियां । आवडे दरिद्र दरिद्रियां ।
परि भोगविजे बळियां । अदृष्टे येणें ॥

तात्पर्य, जीवात्मा हा देहांत राहतो व देहाला व त्यांतील इंद्रियांना आपलें म्हणतो; पण यांपैकी एकावरही त्याची सत्ता नाही. आपण देह आपला म्हणतो; पण तो केव्हां सोडावयाचा हें आपल्या हातांत आहे का ? देह सोडण्याकरितां विहिरींत जीव दिलेलीं अथवा अफू खाल्लेलीं माणसें जिवंत राहिलेलीं दिसतात. उलट तरणींताठीं माणसें, ज्यांना मरणाची कल्पना नाही तीं ठेंच लागून अगर 'हार्टफेल्' होऊन मेलेलीं दिसतात. याचा अभिप्राय असा कीं, हीं सर्व 'परकीय'; यांच्यावर सत्ता दुसऱ्याची व वरतीं म्हटल्याप्रमाणें जें 'परतंत्र' तें दुःखाला कारण. 'यत् स्वायत्तं तत् सुखं यत्परायत्तं तद्दुःखम्'. हाच विचार तुकारामचोवा प्रथम कडव्याच्या वर दिलेल्या भागांत व्यक्त करतात. 'पाय डोळे म्हणतां माझे । तिहीं कैसा मोकलिलों ।' पायडोळे माझे म्हणतो पण तीं तर मला सोडून गेलीं. तात्पर्य, 'मी परदेशी आहे.' मला घरीं जाण्याचा मार्ग दिसत नाही व चालावयास पायही नाहीत. तेव्हां हे देवा, मला दृष्टि दे, मार्ग दिसू दे.

तात्पर्य, मूळस्वरूपाकडे गेल्यानें स्वायत्त, अखंड असा आनंद प्राप्त होतो म्हणून मूळस्वरूपास 'स्वदेश', 'आपलें घर' असें रूपकांनें म्हणतात व तुकाराममहाराज संकीर्तनाच्या अभंगांत 'घर' हा शब्द याच अर्थानें वापरतात.

भागवतसंप्रदायांत जिला 'माउली' म्हणतात त्या ज्ञानेश्वरींतही मूळस्वरूपास घर म्हटलें आहे—

अगा पै पांडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा ।

करीतसे आडवारा । विश्वाभास जो ॥ अ. १५

भगवद्गीतेतील—

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥

अ. १५, श्लो. ४.

यांतील 'आद्यं पुरुषं' व 'यस्मिन् गता निवर्तन्ति भूयः' यावर लिहितांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात—

पैं भवस्वर्गा उबगले । मुमुक्षु योगज्ञाना वळघले ।

पुढतीं न यों इया निगाले । पैजा जेथ ॥

संसाराचिया पायां पुढां । पळती वीतराग होडा ।

ओलांडोनि ब्रह्मपदाचा कर्मकडा । घालिती मागां ॥

अहंतादिभावा आपुलिया । झाडा देऊनि आघवेयां ।

पत्र घेती ज्ञानिये जया । मूळ घरासी ॥ २७७-२८०

येथे 'आद्यवस्तूला' 'मूळघर' असें म्हटले आहे. या ओव्यांतून ज्ञानराजांनीं परमार्थपथ कोण आक्रमण करतात, त्यांना अडथळा कोण करतो व साधक आपल्या मूळ स्वरूपस्थितीला कसा पोहोचतो याचें फारच उत्कृष्ट वर्णन केले आहे.

संसारांतील सुखाचें मोजमाप घेऊन तें हलुवट आहे असें ज्यांना पटलें ते या स्वर्गसंसाराला कंटाळून आत्मस्वरूपाकडे नेणाऱ्या योगज्ञानाच्या मार्गाकडे वळतात. पण संसार त्यांना सोडीत नाही. व्यवहारांतला दृष्टांत द्यावयाचा तर आपलें गिऱ्हाईक जावें असें कोणाही दुकानदारास वाटत नाही. गिऱ्हाईक जाऊं लागलें तर तो हरप्रयत्नानें तें टिकविण्याचा प्रयत्न करतो. तसेंच तुम्हीआम्ही सर्व संसाराचीं गिऱ्हाईके. यापैकीं एखादें त्याला सोडून जाऊं लागलें तर संसार त्याला सुखासुखी जाऊं देत नाही. साधक संसारापासून दूर पळण्याचा प्रयत्न करतो. संसार त्याच्या मार्गे लागतो. उदाहरणार्थ, परमार्थी साधक संसार नको म्हणून लग्न करीत नाही, घरदार इत्यादि इस्टेटीच्या मार्गे लागत नाही, बोवा होतो, पण त्याला संसार कोठें सोडतो? घर नाही तर तो मठाच्या रूपानें आडवा येतो. मुल्लेमुली नाहीत तर शिष्यशिष्यिणींच्या रूपानें पुढें येतो. शेताच्या तंत्याऐवजीं मठाच्या जमिनीचे तंटे हा साधक भांडूं लागतो. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं म्हटलें आहे—

देखे विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिषें ।
 मग आकळितीं स्पर्शें । इंद्रियांचेनी ॥
 तियें संधीं मन जाये । मग अभ्यासीं ठोठावले ठाये ।

..... अ. २, ३१३-१४

शिष्यशास्त्रादिविलासें । मठादिमुद्रेचेनि मिसें ।
 घातले आहाती फासे । निसंगा जेणें ॥

घरीं कुटुंबणें सरे । तरी वनीं वन्य होऊन अवतरे ।

नागवीयाही शरीरें । लागला आहे ॥ १८-१०६४-६५

तात्पर्य, साधक प्रपंच सोडूं लागला तर प्रपंच वेष पालटून त्याच्या समोर उभा राहतो. नव्या स्वरूपांत विलोभन तयार होते व मग साधक त्याच्यांतच अडकला जातो व पुढचें परमार्थ-पथावरील चालणें तसेंच राहतें. हा प्रपंच बाहेरून शिष्य-शाखांच्या रूपानें साधकाला अडवत असला तरी त्याची अडवण्याचीं खरीं रूपें अहंकारादि विकार हींच आहेत. साधक बाहेरच्या उपाधीचा त्याग करील; पण हे जे आंतरशत्रु आहेत त्याचें निर्मूलन करणें फारच कठीण आहे. साधक स्वपराक्रमानें ते करूं शकत नाहीं. तुकारामचोवा म्हणतात :-

एकाचेंही मज न घडे दमन । अवधींच नेमून राखूं कैसीं ॥
 कामें नेलें चित्त नेदीं अवलोकूं मुख । बहु वाटे दुःख फुटों
 पाहे हृदय ॥

काम क्रोध आड पडले पर्वत ।.....

अशा अडचणींत असताना त्यांतून कोण सोडवील असा विचार करतांना त्यांना आढळून आलें कीं, या शत्रूपासून सोडविणारा एक परमात्मा श्रीहरि आहे. म्हणून ते त्याची प्रार्थना करूं लागले—

संसारतापें तापलों मी देवा । करितां या सेवा कुटुंबाची ॥

*

*

*

वेढियलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं । कणव न करी कोणी माझी ॥

* * *
 म्हणऊनी तुझे आठवले पाय । ये वो माझे माय पांडुरंगे ॥

वर उद्धृत केलेल्या 'देश वेष नव्हे माझा' या अभंगांतसुद्धां अशीच प्रार्थना आहे.

तुकाराममहाराजांच्या प्रार्थनेस भगवंतांनी ओ दिली. त्यांच्यावर सगुणपरमात्म्याची कृपा झाली तेव्हां तुकारामबोवांना आपण स्वरूप-स्थितीच्या मुक्कामापर्यंत पोचू अशी खात्री झाली व ते म्हणतात :—

आतां पाविजेल घरा । या दातारा संगतीं ॥

या अभंगाच्या शेवटच्या कडव्यात 'दाताराला' चक्रपाणी या नांवाने संबोधिले आहे ते सहेतुक आहे हे वरतीं म्हटले आहे. श्रीएक-नाथांच्या खालील ओव्या आपण लक्षांत घेतल्या की त्या विशेषणाचे ममे आपल्या लक्षांत येईल. ते म्हणतात, 'या भक्तिमार्गांत पांथिकाचे रक्षण करण्याचे काम स्वतः परमात्मा जातीने करतात.'

यापरी हरिकीर्तन । देत परम समाधान ।

हा भक्तिराजमार्ग पूर्ण । इये मार्गी संरक्षण

चक्रपाणी करता ॥ चक्र घेउनी भक्तांचे ठायीं ।

म्हणसी तुझे कार्य कायी । मज जगीं वैरीया नाहीं ।

भक्तद्रेपी पाहीं । निजशस्त्रें नाशी ॥

देव भक्तांच्या कोणत्या शत्रूचा नाश करतो व कोणत्या साधनानें करतो त्याचा विचार पुढील ओवीत ते सांगतात :

चक्रें अभिमानाचा करी चेंदा । मोहममता छेदी गदां ।

शंखें उद्धोर्धी निजबोधा । निजकमळें सदा निजभक्त पूजी ॥

हे सांगण्याचा हेतु असा की, तुकारामबोवांना स्वरूपदर्शनाच्या आड येणारे अहंतादि विकार नाहीसे व्हावे असे वाटू लागले, या चक्रपाणि दाताराचे साहाय्य मिळाले. म्हणून ते म्हणतात, "दाताराची गांठ पडल्यापासून तो निर्गुणस्वरूपाचा बोध होईपर्यंत सर्व

स्थानांवर याचीच मालकी. हा सर्व अडचणींना दूर करणारा असा रक्षक मिळाला ; आतां भीति कसली ?”

तुकोबा पुढील कडव्यांत भगवंताचें फारच सुंदर वर्णन करतात—
चतुरां तूं शिरोमणी । गुण लावण्याची खाणी ।

मुगुट सकळांमणी । धन्य तूंचि विठोबा ॥

साधकांस तारण्यास चतुर व सकळ गुणसंपन्न आणि शक्तिमान् अशा प्रभूची कृपा झाल्यावर अडचण कसली ?

तुका म्हणे चक्रपाणी । शिरोमणी बळियांचा ।

तुकाराममहाराजांनीं नुसती या अभंगांत आशाच प्रगट केली आहे असें नव्हे तर त्यांनीं स्वरूपाच्या ठिकाणीं कायमची वस्तीच केली. ते म्हणतात—

निरंजनीं आम्ही बांधियेलें घर । निराकारी निरंतर राहिलोंसें ॥

वाचकांच्या लक्षांत आलें असेल कीं, आरंभीं उपस्थित केलेल्या तपशिलाच्या बहुतेक मुद्द्यांचें विवेचन झालें आहे. शेवटीं या अभंगांत प्रत्यक्ष न उल्लेखिलेल्या पण या अभंगांतील विषयाच्या पूर्ततेकरितां ज्याची आवश्यकता आहे असा एक मुद्दा मांडून हें संकीर्तन पुरें करतों.

तुकोबांना ‘दाताराचें’ साहाय्य मिळालें व त्यांचें काम झालें. पण यांना हें साहाय्य कशाने मिळालें व कशाच्या बळावर शेवटपर्यंत त्यांचें मार्गदर्शन लाभलें याचा विचार करणें अवश्य आहे. पण यासंबंधीं फार शोध घेण्याचें कारणच नाहीं. तुकारामबोवाच एका अभंगांत हें सर्व सांगतात—

आतां येणें बळें पंढरिनाथ । जवळीं राहिला तिष्ठत ।

पाहतां न कळे जयाचा अंत । तोचि हृदयांत घालूं आतां ॥१॥

विसरोनि आपला देहपण भावो । नामेंचि भुलविला पंढरिरावो ।

न विचारी याति कुळ ठावो । लागावया पावो संतांचे ॥ २ ॥

बरें वर्म आलें आमुच्या हातां । हिंडावें धुंडावें न लगतां ।

होय अविनाश साहाकारी दाता । चतुर्भुज संतां परि धाके ॥३॥

धर्म रक्षावयासाठी—: :: ३ ::

धर्म रक्षावयासाठी । करणें आटी आम्हांसी ॥ १ ॥

वाचा बोलों वेदनीति । करूं संतीं केलें तें ॥ २ ॥

न बाणतां स्थिति अंगीं । कर्म त्यागी लंड तो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अधम त्यासी । भक्ति दूषी हरीची ॥ ४ ॥

आजचा जो संकीर्तनाचा अभंग आहे याला तुकारामबोवांचें अवतार-कार्य अथवा त्यांची शिकवण या दृष्टीनें विचार करतां फार महत्त्व आहे. तुकारामबोवा धर्मरक्षण करणें या कार्यास किती महत्त्व देत होते याची कल्पना देण्याकरितां तुकारामबोवा कोणत्या भूमिकेस प्राप्त झाले होते याची थोडीशी कल्पना वाचकांना आणून देणें अवश्य आहे.

तुकाराममहाराजांच्या सान्निध्यांत रहाणाऱ्या मनुष्यास त्यांच्या बोलण्यांत व कृतींत विरोध दिसून येऊं लागला. तोंडानें ते म्हणत—

“ तुका म्हणे मुक्ति परिणली नोवरी ।

आतां दिवस चारी खेळीमेळी ॥

* * *

काम नाहीं काम नाहीं ।

झालों पाहीं रिकामा ॥ ”

व्यवहारांत जसा एखादा मनुष्य आपल्या मुलाचें लग्न झालें व तो धंद्याला लागला कीं ‘गंगेंत घोडें नाहिलें!’ ‘आमचें काम संपलें!’ असे कृतकृत्यतेचे उद्गार काढतो, तसेच, पण पारमार्थिक क्षेत्रांतले तुकारामबोवांचे हे उद्गार आहेत.

“ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यं अस्ति चेत् न स तत्त्ववित् ॥ ”

अथवा गीता सांगते—

“ कृतकृत्यश्च भारत । ”

ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात—

“ ज्ञानिया पुरुखा । कर्तव्य करूं सरले देखा ।

ऐसा अनाथाचा सखा । बोलिळा तो ॥ ”

“ अध्यात्मनिःत्या विनिवृत्तक्रामाः ”

अशा पूर्णांच्या कृतकृत्यतेच्या भूमिकेवर आपण आरूढ झालो असे त्यांनी म्हणावे.

पण प्रत्यक्ष कृति पाहिली तर अहोरात्र भजन-कीर्तन करावे, गांवोगांवी हिंडून लोकांना उपदेश करावा, रात्रीचा दिवस करावा ; पण दिवसाची रात्र करू नये.

“ दिनरजनीं हाचि धंदा । गोविंदाचे पवाडे ॥ ”

बरं, इतकं करून कीर्तन व भजनं करून पैसा मिळवतात म्हणावे तर तेही नाही. कीर्तनावर पैसे घेणे म्हणजे त्यांच्याच भाषेत बोलावयाचे तर ‘मातेचा विक्रय’ करण्याइतकं ते निंद्य समजत.

कन्या गो करी कथेचा विकरा । चांडाळ तो खरा तथा नावे ॥

*

*

*

जेथे कीर्तन करावे । तेथे अन्न न सेवावे ॥ १ ॥

बुका लावूं नये भाळा । माळ घालूं नये गळां ॥ २ ॥

तट्टा-वृषभासी दाणा । तृणा मागो नये जाणा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे द्रव्य घेती । देती तेही नरका जाती ॥ ४ ॥

तात्पर्य, कीर्तन करावे पण द्रव्य घेऊं नये ; ‘माळ घाल’, ‘भजन कर’ असे शिकवल्याबद्दल मिळालाच लाभ तर शिब्यांचा ! दुसरा कांहीं दृश्य लाभ नाही. बरं, स्वतः कांहीं मिळवावयाची हौस असावी कीं त्या आशेनें कष्ट करावेत तर वर म्हटल्याप्रमाणे आपण निष्काम, कर्तव्यशून्य झालो असे ते उद्गार काढीत. बोलणे कृतकृत्यतेचे व क्रिया तर अखंड

व तीही अशी की, ज्यांत पोटास उपयोगी येईल, घरचे दारिद्र्य दूर होईल असा लाभ कांहींच नाही. तेव्हां हे पाहून त्या गृहस्थाने प्रश्न केला की, “महाराज, येवढा हा खटाटोप चालवलेला आहे हा कशाकरितां ?” त्यास उत्तर बोवा या अभंगांत देतात :

धर्म रक्षावयासाठीं । करणें आटी आम्हांसी ॥ १ ॥

आटी म्हणजे आटाटी, श्रम, खटाटोप, अट्टाहास. आम्ही जो हा खटाटोप करतो तो ‘धर्म रक्षण्याकरितां’. वर जी भूमिका म्हणून सांगितली तिचा हेतु असा की, ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ या स्थितीस प्राप्त झालेले तुकारामबोवा यांनाही धर्म रक्षण करण्यायोग्य वाटतो ! इतका धर्म हा महत्त्वाचा आहे, हे वाचकांच्या लक्षांत यावे म्हणून. धर्माला येवढे महत्त्व काय आहे की, कर्तव्यशून्य झालेल्यांनाही आपली नैष्कर्म्य स्थिति बाजूला ठेवून तो नांदावा याकरितां प्रयत्न करावा ? तें आपण पुढें पाहूं. तूर्त भावार्थाचा विचार करूं.

तुकारामबोवांनीं धर्म रक्षण्याकरितां आपण हा अट्टाहास करतो असे जेव्हां सांगितले त्यावर असा प्रश्न केला गेला असावा की, धर्म रक्षण्याकरितां प्रयत्न करतां हे समजले ; पण कोणत्या धर्माचे तुम्ही रक्षण करणार ? का एखादा नवीन धर्म अथवा अलीकडील भाषेत बोलावयाचे तर ‘समाज’ स्थापन करणार ?

वास्तविक धर्माचे ‘रक्षण’ करणार असे ते म्हणत असल्याने नवीन धर्म स्थापणार का, असा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. या दृष्टीने नवीन धर्म स्थापणार का हा प्रश्न चुकीचाच ठरेल ; पण तसे वाटण्याचे कारण नाही. हा प्रश्न करतांना ‘धर्म’ हा शब्द व्यापक अर्थाने श्रोता समजतो येवढे लक्षात घेतले म्हणजे झाले.

तुकारामबोवा त्याच्या या प्रश्नाला उत्तर म्हणून पुढचे कडवे देतात—
वाचा बोलूं वेदनीति । करूं संतीं केलें तें ॥ २ ॥

या कडव्याचा सरळ अर्थ असा आहे की, आम्ही तोंडाने उपदेश करतांना वेदांत सांगितलेल्या नीतीचा अवलंब करूं व संतांनीं केले तें करूं. या दोन्ही कडव्यांच्या अर्थाकडे नजर देणे अवश्य आहे. कारण

वर जो प्रश्न मांडला आहे त्यास या कडव्यांत उत्तर आहे. 'वेदनीति सांगू' असे म्हणण्यांत तुकारामबोवांना असे सुचवावयाचें आहे की, आपण वैदिक धर्माचें रक्षण करूं.

आमच्याकडील परंपराच अशी आहे की, सर्व मोठे धर्मप्रसारक अथवा धर्माची घडी नीट बसविणारे नवीन धर्म स्थापू असे म्हणत नाहींत. अनादिकालापासून चालत आलेला जो वैदिक धर्म त्याला उजळा देऊ असेच ते म्हणतात. खुद्द भगवान् श्रीकृष्ण गीतेत आपण 'धर्मसंस्थापने' करितां—'स्थापनेकरितां नव्हे — आलों असे सांगतात.

“ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ”

असे गीतेत शब्द आहेत.

आमच्याकडील नास्तिक व आस्तिक या शब्दांच्या व्याख्यासुद्धां याचाच लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. ईश्वराचें अस्तित्व मानीत नाहीं तो नास्तिक अशी आमच्याकडील नास्तिकाची व्याख्या नाहीं. वेदप्रामाण्य मानीत नाहीं तो नास्तिक व जो तें मानतो तो आस्तिक अशा आमच्या व्याख्या आहेत. 'नास्तिको वेदनिंदकः' कपिलांचें सांख्यशास्त्र ईश्वर मानीत नसतांनासुद्धां त्या शास्त्राचा आस्तिक दर्शनांत अंतर्भाव केला जातो; कारण तें शास्त्र वेदप्रामाण्य मानतें. श्रीज्ञानदेवांनी 'ज्ञानेश्वरी'च्या तेराव्या अध्यायांतसुद्धां वेदप्रामाण्य न मानणारा तो नास्तिक असेच सुचवले आहे :

नास्तिका द्यावया तोंड । वेदांचें गाढें बंड ॥

तें देखोनि पाखांड । आनचि वाजे ॥

तुकारामबोवासुद्धां नास्तिकाची व्याख्या अशीच करतात. ते म्हणतात,

वेदवाह्य लंड बोले तो पाषांड । त्याचें काळें तोंड संतांमध्ये ॥

तुकारामबोवांना वेदांसंबंधानें परमादर होता हें त्यांच्या खालील उक्तीवरून स्पष्ट होणारें आहे :

मातेचीं जो थानें फाडी । तया जोडी कोण ते ॥

वेदां निंदी तो चांडाळ । अष्ट सुतकिया खळ ॥

ते आणखी एके ठिकाणीं म्हणतात—

वेदाज्ञें करोनि न करिती स्वहित । नव्हती अलिप्त देहाहूनि ।

तात्पर्य, या त्यांच्या उक्तींवरून स्पष्ट होणारें आहे कीं, तुकारामचोवा वैदिक होते व ते वैदिक धर्माचें रक्षण करण्याकरितां खटपट करितों असें म्हणतात.

रस्ता जुनाच ; पण लोकांची रहदारी थांबली म्हणजे कालांतरानें त्यावर धूळ जमा होते व मग तो मार्ग दिसनासा होतो. पण ज्याला त्या मार्गाची ओळख आहे असा कोणी निर्माण झाला कीं तो म्हणतो, “अहो, हा मार्ग जुनाच आहे. धूळ वर फार झाल्यानें तुम्हांला दिसत नाहीं. मी धूळ काढतो म्हणजे तुम्हांस दिसेल.” ज्ञानेश्वरमहाराज असेंच म्हणतात. धर्ममार्ग जुनाच ; पण प्राण्यांचा भर कामावर पडल्यानें आत्मविस्मृति होते :

“जे प्राणियां कार्मीं भरू । देहाचि वरी आदरू ।

म्हणौनि पडिला विसरू । आत्मबोधाचा ॥”

तुकारामचोवा आपल्या वेळच्या स्थितीचें एके ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें वर्णन करतात—

अर्थें लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें ॥

विषयलोभी मनें । साधनेंहि बुडविलीं ॥

पुराणें शब्दरूपानें जिवंत आहेत ; पण त्यांचा अर्थ लोकांना कळनासा झाला. लोक तोंडानें ब्रह्मज्ञानाच्या गप्पा मारूं लागले ; पण साधन कोणी करीना.

म्हणून तुकारामचोवा म्हणतात कीं, आम्ही वैकुंठात राहणारे, लोकांना ऋषींनीं घालून दिलेले मार्ग कळावे म्हणून या मृत्युलोकांत अवतरलों :

आम्ही वैकुंठवासी । आलों याचि कारणासी ॥
 बोलिले ते ऋषि । साच भावें वर्ताया ॥
 झाडूं संतांचे मारग । आडरानीं भरलें जग ॥
 उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं ॥

* * *

उजळावया आलों वाटा । खराखोटा निवाड ॥

तात्पर्य, तुकाराममहाराज हे नवीन धर्म स्थापन करण्याच्या मानगडीत न पडतां ऋषिप्रणित जो सनातनधर्म त्याचें रक्षण करणार असें सुचवितात.

पण पुढें प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, तोंडानें वेदनीति सांगणार पण संतांनीं केलें तें करणार असा भेद कां ? त्याचाही अभिप्राय विचार करण्यासारखाच आहे. आपल्या या धर्माच्या इतिहासाकडे आपण जर पाहिलें तर आपणांला असें आढळून येईल कीं, वैदिक धर्माचें रक्षण करण्याकरितां वेगवेगळ्या वेळीं धर्माच्या वेगवेगळ्या अंगांवर धर्मरक्षकांनीं जोर दिला. बौद्धधर्माची लाट उसळली त्या वेळीं कुमारिलभट्टांनीं लुप्त झालेल्या कर्ममार्गावर जोर दिला व लोकांची दृष्टि तिकडे वळविली. पुढें लोक कर्मजड बनत चालले तेव्हां शंकराचार्यांनीं लोकाना ज्ञान सांगून पुन्हां वैदिक धर्माची संस्थापना केली. संतांचा काल असा आला कीं, त्या वेळीं कर्मजाड्य व ज्ञानपाखंड माजलें. संतांनीं भक्तिमार्गावर जोर दिला व आपण ज्याला 'संघटना' म्हणतां ती केली. समाजाचे सर्व थर एकत्र आणून तो सुसंघटित करण्यास भक्तिमार्गाचा फार उपयोग झाला. तुकारामबुवा म्हणतात—

झाडूं संतांचे मारग । आडरानीं भरलें जग ॥
 उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं ॥

पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ॥

तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंदें ॥

भक्ति ही सर्वसंग्राहक आहे. तीत सर्वोना सारखाच अधिकार.

सकळांसी येथें आहे अधिकार । कलियुगीं उद्धार हरिच्या नामें ॥

यारे यारे लहान थोर । याती भलते नारीनर ।

करावा विचार । नलगे चिंता कोणासी ॥

उच्छिष्टाचा भाग सेवूं याचा अर्थ शेष राहिलेला जो भक्तिमार्ग त्याचा प्रसार करूं.

तात्पर्य, दुसऱ्या कडव्यांत तुकाराममहाराज सुचवतात कीं, आपण वैदिक धर्माचे रक्षण करणार व तें संतांच्या मार्गानें जाऊन करणार. तुकारामचोवा भक्तीचा डांगोरा पिटणार म्हणजे निवृत्तीच नुसती शिकवणार असें वाटण्याचा संभव. संभव कसला, तुकारामचोवांच्या शिकवणुकीचे रहस्य न समजून कित्येक जाणत्या लोकांनीं “ या संतांनीं देश बुडाविला ! ” अशी हांकाटी कित्येक वर्षेपर्यंत केली ; परवां-परवांपर्यंत करीत हांते.

तुकारामचोवांना याची कल्पना होती. म्हणून याच्या पुढच्या दोन कडव्यांतून आपण वैदिक धर्माच्या दोन्ही अंगांचें रक्षण करणार असें ते सुचवितात—

न बाणतां स्थिति अंगीं । कर्म त्यागी लंड तो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अधम त्यासी । भक्ति दूषी हरीची ॥ ४ ॥

या दोन्ही कडव्यांतील तुकारामचोवांचे उद्गार रागावून निघालेले दिसतात. आत्मस्थिति अंगीं न बाणतां आपल्या कर्माचा त्याग करितो त्याला तुकारामचोवा कर्मलंड म्हणजे कर्मपाखंडी-नास्तिक-म्हणतात व जो भगवंताच्या भक्तीला नात्रें ठेवतो त्याला अधम म्हणतात. याचायत जातां जाताना येवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, तुकारामचोवांचा हा राग आईच्या रागासारखा आहे. मोहानें अंध झालेल्या लोकांच्या

डोळ्यांवरची झांपड जावी म्हणून ही शाब्दिक चपराक आहे. आई जरी रागावून 'मर !' म्हणाली तरी त्याचा अर्थ 'जग !' असाच असतो. रागांत दोन प्रकार करावे लागतात : एक मत्सरदि विकार-जनित व दुसरा प्रेमजनित. तुकारामबोवांनींच एके ठिकाणी म्हटलें आहे—

क्षोभ आणि कृपा मातेची समान ।

देवसुद्धां गीतेंत एके ठिकाणी रागावून बोलतांना दिसतात—

“ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ ”

(अ. ७)

तात्पर्य, तुकारामबोवांनीं कामक्रोध जिकले होते. मंचाजीबोवांनीं घेतलेल्या परीक्षेत तुकारामबोवा उतरले हें प्रसिद्धच आहे. पण गोड बोलून सर्व कामें होत नाहींत तेथें रागवावेच लागतें, हें जाणून कठोर शब्द ते वापरतात. रोगी ओरडला तरीसुद्धां वैद्यानें शस्त्र उपयोगांत आणून त्याचें गळूं कापून त्याला तोंड फोडणें अवश्य. कारण, जर रोग्याचा कीव करून रोगाला गोंजारीत बसलें तर रोगी मरेल.

पोभाळितां चरे अंतरींचें दुःख ।

लांसे फासे मुख उघडावें ॥

*

*

*

तुका म्हणे लासूं फासूं देऊं डाव ।

सुखाचा उपाव पुढें आहे ॥

ज्याला खरें कार्य करावयाचें आहे, लोकांचे दुर्गुण घालवावयाचे आहेत त्यानें लोकांच्या हृदयाला जाऊन बोंचेल अशी कडक भाषाच वापरावयास पाहिजे.

तुकारामबोवा अक्रोधस्थितीला प्राप्त झालेले खरे. तेच म्हणतात—

काम क्रोध लोभ निमाले ठायींची ।

अवधी आनंदाची सृष्टि झाली ॥

*

*

*

काम क्रोध बंदिखानीं । तुका म्हणे दिले दोन्ही ।
इंद्रियांचे धनी । आम्ही झालों गोसावी ॥

असें असूनही लोकांच्या कल्याणाकरितां उसना राग आणून बोलतात. खरें पाहिलें असतां आपणांस आढळून येईल कीं, पुष्कळ वेळेला ज्याचें आंनडें तुटतें तोच रागावतो. इतरांना राग येतच नाही. राग हा हितविषयक कळकळीचा परिणाम आहे. बायबलमध्येसुद्धां येशूनें Vipers, Serpents असे उद्गार रागावून काढलेले आढळून येतात. तात्पर्य, तुकारामचावा 'लंड', 'अधम' म्हणतात, यावरून ते रागीट अथवा क्रोधी होते अशी कल्पना करण्याचें कारण नाही. त्यांच्याच शब्दांत त्यांचें वर्णन करावयाचें झालें तर ते 'कृपावंत मायचाप संत' होते व म्हणूनच कळकळीनें असे कडक शब्द वापरतात. असो. हा जातां जातांना सांगण्याचा भाग झाला.

तुकारामचावा प्रवृत्ति आणि निवृत्ति हीं आपल्या धर्माचीं जीं दोन अंगें आहेत त्या दोहोंच्या रक्षणाचा प्रयत्न करतात. निवृत्तिविना प्रवृत्ति आंधळी आहे. प्रवृत्तिविना निवृत्ति पांगळी आहे. ह्या दोन्ही एकमेकांच्या पोषक आहेत. कणादानीं धर्माची जी व्याख्या केली आहे ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ते म्हणतात—

“ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसिद्धिः स धर्मः ”

ज्याच्या योगानें इहलोकांतील वैभव व परम कल्याण दोन्ही प्राप्त होतात तो धर्म.

महाभारतांतसुद्धां—

“ धारणात् धर्ममित्याहुः धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ ”

अशीच धर्माची व्याख्या केलेली आहे.

प्रवृत्ति आणि निवृत्ति हीं धर्माचीं दोन अंगें असल्यानें ज्याला

धर्माचें रक्षण करावयाचें आहे त्याला दोन्ही अंगांचें रक्षण करणेंच अवश्य आहे. एक अंग लुळें ठेवून शरीर जसे योग्य काम देणार नाही, तसा धर्म हा एकाच अंगाचें रक्षण केलें तर लुळापांगळा होईल ; म्हणजे जगाची धारणा करण्यास समर्थ होणार नाही, याची तुकारामचोवांना जाणीव होती. शरीराचें रक्षण करावयाचें म्हणजे उजव्या व डाव्या दोन्ही अंगांचें रक्षण करणेंच अवश्य. याची कल्पना घेण्याकरतां एक थोडक्यांत गोष्ट सांगतां :

एक महाराज होते. त्यांनीं आपल्या उजव्या-डाव्या अंगांची सेवा करण्याकरितां दोन शिष्य ठेवले होते ; पण ते शिष्य मूर्ख होते. एक दुसऱ्याचें काम करावयाचा नाही असे होते. एकदां महाराजाचा उजवा हात दुखू लागला ; पण त्याची सेवा करणारा शिष्य गैरहजर होता. तेव्हां डाव्या हाताची सेवा करणाऱ्या शिष्याला त्यांनीं उजवा हात दाबण्यास सांगितलें. यावर तो म्हणाला, मी डाव्या हाताचा सेवक आहे. मी उजव्या हाताची सेवा करणार नाही. हात फार दुखत असल्यानें व शिष्याच्या बुद्धीची खोली न कळल्यामुळें त्या डाव्या हाताच्या सेवेकरि शिष्याला गुरुजींनीं उजव्या हाताची सेवा करण्याचा फारच आग्रह केला.

अखेर त्या शिष्याने उजव्या हाताची सेवा केली ; पण दांतओठ चावून अशी केली की, तो उजवा हात बरा होण्याऐवजी अधिकच दुखू लागला. दुसऱ्या दिवशीं उजव्या हाताची सेवा करणारा नेहर्माचा शिष्य आला. तेव्हां गुरुजींनीं मोठ्या कळकळीनें आदल्या दिवशींवी घडलेली हकीगत त्याला सांगितली. त्यावर तो मूर्ख शिष्य म्हणू लागला, “ठीक आहे ! माझा (सेवेचा) उजवा हात त्यानें अधिक चिघडवला, त्याचा (सेवेचा) डावा हात तरी आतां चांगला कसा रहातो तें मी बघतो !” त्यावर गुरुजी म्हणाले, “अरे बाबा, दोन्ही माझींच अंगे आहेत ; दोन्ही मिळून मीच.”

तुकारामचोवा एके ठिकाणीं म्हणतात—

वाम सव्य भाग । तुका म्हणे एकचि अंग ॥

या गोष्टीचें तात्पर्य असें आहे की, संपूर्ण शरीराचें रक्षण करावयाचें असेल तर एकाच अंगाचें रक्षण करून चालणार नाही. तसेंच जर घर्माचें रक्षण करावयाचें असेल तर नुसत्या प्रवृत्ति या अंगाचें अथवा नुसत्या निवृत्ति या अंगाचें रक्षण करून काम भागणार नाही. दोन्ही अंगांचें रक्षण करणें अवश्य आहे.

तुकारामबोवा आपल्या स्वतःसंबंधानें सांगतांना म्हणतात की,
‘ भी प्रवृत्ति-निवृत्तीची कावड चालवितों. ’

तुका चालवितो कावडी । प्रवृत्ति निवृत्ति चोखडी ।

पुढती पुढती अघिक गोडी । भरुनि कळस भजन आवडी ।
केशवदास नटतसे ॥

तुकारामबोवा संकीर्तनाच्या अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यांत प्रवृत्तिरूप घर्माचें अंग त्याचा प्रथम उल्लेख करतात व ती जो टाकतो तो नास्तिक असें म्हणतात. या कडव्यांत जें प्रमेय बोवांना सांगायलाचें आहे तेंही महत्त्वाचें आहे. आपल्याकडील साधुसंतांना कर्माविषयीचा सिद्धांत लक्षांत घेण्याजोगा आहे. ते म्हणतात, “ कर्म सुटतें. ” कर्म टाकावें असें कोणीच सांगत नाही. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी पंधराव्या अध्यायांतील ‘ निर्मानमोहाः ’ या श्लोकावर लिहिलेले असतांना खालील ओवीत कर्म कसे व कां सुटतें याचें मोठें सुंदर विवेचन केले आहे. ते म्हणतात—

“ फळली केळी उन्मळे । तैती आत्मलाभें प्रवळें ।

जयांची क्रिया दाळें दाळें । गळती आहे ॥ ”

केळीला एकदां लोंगर लागलें की तिचा परिपाक झाला. त्यानंतर ती जशी उन्मळून पडते तसा प्रवळ आत्मलाभ झाला की क्रिया आपोआप हलके हलके गळतच जाते. जवळचा दृष्टान्त जर द्यावयाचा तर झोंपेच्या जवळ जसजसा मनुष्य येतो तसतसें त्याचें बोलणें बगैरे व्यवहार बंद पडतात. तसेंच झोंपेच्या-आनंदमयकोशाच्या-पलीकडे असणारी आत्मस्थिति तेथें वृत्ति नाहीशी झाली की क्रिया यांबते. अर्थातच याचा अर्थ असा कोणी समजणार नाही की, आत्मस्थिति म्हणजे

ज्ञोपच आहे. या दोहोंत वेदान्त-शास्त्रदृष्ट्या दोन फरक आहेत : पहिला असा की, ज्ञोपेत अज्ञानाचे आवरण आहे. आत्मस्थिति ज्ञान-प्रकाशमय आहे. ज्ञोपेच्या पाठीमागे जागणे आहे. या स्थितीच्या मागे बदल नाही, ही अखंड जागृति आहे. म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या अवस्थेचे (चांगदेवपांसर्घात) खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे —

“ निदे परौतें निदैजणें । जागृति गिळोनि जागणें ।
केलें तैसें गुंफणें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ”

ज्ञोप व ही स्थिति यांत साम्य एवढेच आहे की, या दोन्ही अवस्थांत वृत्ति देहाला सोडून गेलेली असत. दोहोंत मोठा फरक—ज्ञोपेत ती अज्ञानांत लीन झालेली असते व आत्मस्थितीत परमात्मस्वरूपांत नाहीशी झालेली असते. तुकारामचोवांनी या अवस्थेचे वर्णन एका ‘आंधळ्या’त फारच उत्कृष्ट केले आहे. अमंगाचे नांव ‘आंधळा’ आहे; पण विचार करतां असें आढळून येईल की, हा आंधळा डोळसाहून डोळस आहे.

सहज मी आंधळा गा । निज निराकार पंथें ।

वृत्ति हे निवृत्ति झाली । जन न दिसे तेथें ।

मी माझे हरपलें । ठार्यी जेथींच्या तेथें ।

अदृश्य तेंचि झालें । काहीं दृश्य जें होतें ॥ १ ॥

सुखें मी निजलों गा । शून्य सारूनि तेथें ॥

ही अवस्था प्राप्त झाली, देहतादात्म्यच गेले कीं स्वभावतःच क्रिया पांडतात. तुकारामचोवा एके ठिकाणीं म्हणतात—“ जोपर्यंत मन उन्मन अवस्थेला (वर्ती सांगितलेल्या आत्मस्थितीला) प्राप्त झालें नाही तोपर्यंत मनुष्यानें विधीची आज्ञा पाळणें अवश्य आहे. नाही पाळली तर दंड भोगला पाहिजे. ”

तुका म्हणे मन उन्मन जंव होये ।

तंववरी हे सोय विधि पाळी ॥

देहतादात्म्य आहे तोंपर्यंत कर्म अवश्य केलीच पाहिजेत. देह-
तादात्म्य सुटले की प्रश्नच खुंटला. जोंपर्यंत देहतादात्म्य आहे तोंपर्यंत
कर्म न करणारा हा नास्तिक. तुकारामचोवा एके ठिकाणी म्हणतात,
“ या पाखंड्याचा समाचार घेणे हे आमचें कार्य आहे.”

धर्माचें पाळण । करणें पाषांडखंडण ॥ १ ॥

हीच गोष्ट या अभंगांत कडक शब्द वापरून सुचवतात—

न बाणतां स्थिति अंगी । कर्म त्यागी लंड तो ॥

शेवटच्या कडव्यांत वैदिक धर्माचें दुसरें अंग निवृत्ति. त्याचेंही रक्षण
करूं म्हणून सुचवतात—

तुका म्हणे अधम त्यासी । भक्ति दूषी हरीची ॥

जीवाचें कल्याण करणारी भगवद्भक्ति होय. तिची जो निंदा करते
तो नीच होय.

तात्पर्य, वैदिक धर्माच्या दोन्ही अंगांचें रक्षण करण्याकरितां मी
खटपट करीत आहे, असा या अभंगाचा इत्यर्थ आहे.

या अभंगांतील धर्माचीं दोन अंगे कोणतीं वगैरे प्रश्नांची चर्चा
करण्यापूर्वी प्रस्तुतच्या प्रसंगां एक-दोन महत्त्वाच्या मुद्द्याचें विवरण
करणें अवश्य वाटतें. पैकीं पहिला असा की, निवृत्तिभागी म्हणून
ओळखले जाणारे, नैष्कर्म्यबोधाला प्राप्त झालेले तुकारामचोवा यांनाही
धर्मरक्षण करावेंसें वाटतें असें धर्मांत काय आहे ? अलीकडे तर धर्म ही
अफूची गोळी आहे असें लोक म्हणूं लागले आहेत. लोक असें
म्हणतात म्हणूनच या गोष्टीचा — धर्म या मूल्याचा — थोडा विस्तारानें
विचार करणें अवश्य झालें आहे.

लोक ज्या वेळेला धर्म ही अफूची गोळी असें म्हणतात त्या वेळीं
त्यांच्या डोळ्यांसमोर धर्म म्हणून केल्या जाणाऱ्या कांहीं क्रिया असतात.
उदाहरणार्थ, घरांतील कोणी आजारी पडला तर देवाला एकादशणी करणें,
सत्यनारायणाची पूजा करणें, नवस करणें वगैरे. ज्याप्रमाणें कित्येक वेळां

रांतील दुःखद परिस्थिति पालटतां येत नाही व ती बधवत नाही। शा स्थितीत अनिर्वाह पक्ष म्हणून माणसें तिनेमा बत्रावयास जातात, प्रमाणे औषधानें वगैरे गुण येत नाही, “ करा देवाची आराधना ”। शा समजुतीनें दुःखकारक परिस्थितीत वर उल्लेखिलल्या क्रिया केल्या जातात व त्या दुबळ्या मनाच्या निदर्शक होत असें समजलें जातें.। उदाहरणावरून धर्म म्हणजे हाच अशी समजूत करून घेऊन कांहीं। के धर्माचरण मनुष्यास दुबळ करणारें आहे असा निष्कर्ष काढतात तो निष्कर्ष “ धर्म ही अफूची गोळी आहे ” या म्हणण्यानें व्यक्त रतात.

याच्या अगदीं उलट ऋषिमुनींची, साधुमंतांची, आमच्याकडील र्मज्ञांची समजूत आहे. उपनिषदांत ‘ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । ’। से धर्माचें वर्णन केलें आहे. महाभारतात वरतीं म्हटल्याप्रमाणें धर्मो धारयते प्रजाः । ’ असें वर्णन आहे. कणाद ‘ यतः अभ्युदय-ः श्रेयससिद्धिः स धर्मः । ’ असें म्हणतात. शंकराचार्य गीताभाष्याच्या रंभीं

‘ द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च ।। गतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः यः स धर्मः ’ ॥

सें म्हणतात.

ज्ञानेश्वरमहाराज तर म्हणतात—

“ हा निजधर्म जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ति न घडे ।

एका प्रजा हो फुडे । विरंची म्हणे ॥ ”

जळचरां जळ सांडे । तत्क्षणीं मरण मांडे ।

हा स्वधर्म तेणें पाडे । विसंबों जये ॥ ”

याचा अर्थ असा कीं, दोघांच्या धर्मांच्या मुळांतल्या कल्पनाच भिन्न हित.

नवीन शिकलेलीं पुष्कळशीं माणसे ' धर्म ' शब्दाचा अर्थ इंग्रजीतील Religion या शब्दावरून सुचणाऱ्या अर्थानें करतात. ' धर्म ' या संस्कृत शब्दाचे कर्तव्य, कायदा, न्याय वगैरे अनेक अर्थ आहेत. हे जे अर्थ आहेत ते संकोचित अर्थ आहेत. पण आपल्याकडे यापेक्षां अगदीं वेगळ्या व्यापक अर्थानें तो शब्द उपयोगांत आणला गेला आहे. या अर्थानें धर्म शब्द उपयोजिल्यास त्यांत नीति, राजकारण, ईश्वर-प्राप्तिविषयक क्रिया या सर्वांचा अंतर्भाव होतो.

नीतीविना धर्म हा सुप्रतिष्ठित होणार नाही. नीतीला धर्मांत इतकें महत्त्वाचें स्थान आहे की, ' धर्मसंस्थापना ' हें जें आपलें अवतारकार्य भगवंतांनीं गीतेंत सांगितले त्यावर टीका करतांना ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, " देव अवतार घेऊन ' धर्मासीं नीतीशीं शेजारी ' म्हणजे धर्माची व नीतीची सांगड घालतो. नीति, न्याय यांच्या रक्षणार्थ योग्य राज्यकारभाराची आवश्यकता आहे. राजा हा काळाचें कारण म्हटलें जातें हें एका दृष्टीनें खरें आहे. खुद्द तुकाराममहाराजांनीं खालीलप्रमाणें महत्त्वपूर्ण उद्गार काढले आहेत—

अन्यायाक्षी राजा जरी न करी दंड ।

बहुच ते लंड माजतील ॥

* * *

पाप त्याचें नांव न विचारी नीति ।

मलतेचि उन्मत्त करी सदा ॥

* * *

काय करूं देवा ऐसी नाही शक्ति ।

दंहुनि पुढती वाटे लावूं ॥

तात्पर्य, तुकारामचोवादि साधुसंत व पूर्वीचे आमच्याकडील शास्त्रज्ञ यांना ठाऊक होतें की, नीति व राजकारण यांचे संबंध अविभाज्य आहेत. तसेंच या दोहोंना देवाच्या अधिष्ठानाची गरज आहे हेंहि ते जाणत होते. धर्म हा सर्वांचा संग्राहक शब्द आहे. धर्म हा या

व्यापक अर्थाने ते जाणत असल्याने धर्माविना समाज टिकू शकत नाही असे ते मानीत व म्हणून समाजरक्षणार्थ धर्माच्या रक्षणाचा अट्टाहास करीत.

धर्माचरणाने व्यक्ति ही दुर्बल होत नाही. धर्माचरणाने व्यक्ति ही ईश्वराच्या सत्तेत, तेजांत अंशभागी होते. असा ज्ञानबळादिकांचा योग करून देणारा धर्म हा दुर्बल करणारा कसा होईल ? धर्माची विपरीत कल्पना करून घेऊन धर्मावर ताशेरे ओढले जातात. भगवान् श्रीकृष्ण आपला अवतार धर्मसंस्थापनेकरितां आहे असे सांगतात. तात्पर्य, भोज्ञानदेव-नुकारामचोवादि संतांना धर्म हा 'प्राण' वाटत असल्याने धर्मरक्षणार्थ स्वटपट करणे, अट्टाहास करणे हे आपले ते कर्तव्य समजत व म्हणून तुकारामचोवा आपले कार्य सांगतांना सांगतात—

धर्म रक्षावयासाठी । करणे आटी आम्हांसी ॥ १ ॥

या त्यांच्या घोषणेच्या मार्गे धर्माची केवढी व्यापक कल्पना व समाजाची केवढी कळकळ आहे हे स्पष्ट होईल. तसेच या घोषणेमार्गे त्यांचे धैर्यही दिसून येते, त्याकडेही वाचकांचे लक्ष वेधणे अवश्य आहे. आपल्या देशांतील लोकांचे, पण निधर्मी म्हणवून घेण्यांत भूषण मानणाऱ्यांचे राज्य असतांना आपण हिंदु आहोत असे म्हणणे म्हणजे घाडसाचे, कमीपणाचे लोकांना वाटू लागले आहे. तुकारामचोवांच्या वेळीं तर धर्मवेड्या परधर्मीय परकीयांचे राज्य ! त्यांच्या धर्मवेडाचे परिणाम या सुधारलेल्या शतकांत पाकिस्ताननिर्मितीनंतर इतके नागड्या रूपाने आपल्या देशासमोर उभे आहेत की, ते लिहून त्यांची आठवण करून देण्याचे कारण नाही. अशा लोकांचे राज्य असतांना आमचा सर्व खटाटोप 'वैदिक धर्माच्या' रक्षणाकरितां आहे असे छाती-ठोक समाजासमोर गर्जना करून सांगणाऱ्या पुरुषांच्या ठिकाणी सार्वत्रिक धैर्य केवढे असावयास पाहिजे याची वाचकांस सहज कल्पना येईल ! तुकारामचोवा निवृत्तिमार्गी, या संताळ्यांनी देशाला दुबळे बनवले, बुडवले बगैरे म्हणणाऱ्यांनी तुकारामचोवांची व त्यांच्या शिकवणुकीची एकदेशी विपरीत कल्पना केली एवढेच म्हटले म्हणजे पुरे. त्यांच्याच भाषेत सांगावयाचे तर—

संसाराच्या नांवे घालोनिया शून्य ।
वाढता हा पुण्यधर्म केला ॥

म्हणूनच या धामधुर्मांत 'भराठा' टिकला. केवढे उपकार या संतांचे !
तात्पर्य, तुकारामचोवाची मुख्य कामगिरी व शिकवणूक व्यापक
अर्थाने धर्मक्षेत्रांतील होती व त्यामुळे राष्ट्राचे कल्याणच झाले.

या अभंगाच्या वर उल्लेखिलेल्या तपशिलाचा विचार करावयाचा म्हणजे
वैदिक धर्मातील प्रवृत्ति निवृत्ति अंगांचा विचार करावयाचा व तो एक
स्वतंत्र निबंधाचाच विषय होईल. म्हणून त्याचा तूर्त नुसता अर्थ सांगून
हैं संकीर्तन पूर्ण करूं. प्रवृत्ति या अगांत इहपर लोकांच्या विषयसुखार्थ
वर्णाश्रमधर्मानुरूप करावयास लागणाऱ्या कर्मांचा प्राप्तुख्यान विचार
येतो. निवृत्तीमध्ये परमात्मप्राप्त्यर्थ म्हणजे मोक्षप्राप्त्यर्थ कल्या जाणाऱ्या
वर्णाश्रमोचित क्रिया यांत भक्तिज्ञानादिकांचा समावेश होतो. तुकारामचोवा
या दोन्ही अंगांचे रक्षण करूं असे म्हणतात, याचे अधिक विवेचन
पुढील एखादे प्रसंगी करूं.

चाले हें शरीर कोणाचिये सत्तें—: : ४ : :

चाले हें शरीर कोणाचिये सत्तें ।
कोण बोलवीते हरीवीण ॥ १ ॥
देखवी ऐकवी एक नारायण ।
तयाचें भजन चुको नका ॥ २ ॥
मानसाची देव चालवी अहंता ।
मीचि एक कर्ता म्हणोनिया ॥ ३ ॥
वृक्षाचेंही पान हाले ज्याची सत्ता
राहिली अहंता मग कोठें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे विठो भरला सबाहीं
तया उणें कांहीं चराचरीं ॥ ५ ॥

तुकाराममहाराजांच्या अवतारकार्योपैकीं मुख्य कार्य लोकांचें लक्ष भगवंताच्या भजनाकडे लावणें. अर्थात्च तुकाराममहाराज सर्वांना ह्याचाच उपदेश करीत ; पण तो उपदेश करीत असताना ज्याला उपदेश करीत त्याची योग्यता, उपदेश करण्याचा प्रसंग हे विचारांत घेतल्या-वाचून ते कधीं राहत नसत. त्यांनाच म्हटलें आहे—

अधिकार तैसा करूं उपदेश ।
साहे ओझे त्यास तेंचि द्यावें ॥ १ ॥
मुंगीवरी भार गजाचें पालाण ।
घालतां ते कोण कार्यसिद्धि ॥ २ ॥

*

*

*

अधिकार तैसा दावियेला मारग ।
चालतां हें मग कळों येतें ॥

याचा अर्थ एवढाच नव्हे की, जो कर्माचा, उपासनेचा अथवा ज्ञानाचा अधिकारी भेटेल त्याला अनुक्रमे कर्माचा, उपासनेचा अथवा ज्ञानाचा उपदेश करीत. साधु हे खरे शिक्षक असतात. त्यांना जगाची खरी कळकळ असल्यामुळे आपल्याकडे येणाऱ्या मनुष्यास तोलेल, पचेल अशाच तत्वांचा ते उपदेश करतात. मोठ्या माणसाची समजूत पटेल अशी भाषा पोरानी बोलतांना वापरून उपयोगी नाही. उलट-पक्षी पोरानी बोलण्याची भाषा थोरानी वापरून चालणार नाही. कल्पना करा, एखाद्या लहानग्या नातवानें आपल्या आजीला विचारलें की, आजी ! हें आकाश वरतीं ग कसें गेलें ? आजीचाई त्याला पटेल असें खालीलप्रमाणें चटकन् उत्तर देते : “ अरे ! हें आकाश किती अगदीं अस्तं खालीं होतं. एकदां मी झाडीत असतांना तें माझ्या पाठीला लागलं व पाठीला खरचटलं, मला आला राग आणि हातांत होती केरसुणी ! ती जी मारली की, जें आकाश वरतीं गेलं तें तिथंच राहिलं. ” हें उत्तर नातवाच्या वडिलांना देणें उचित होणार नाही, हें सांगावयास पाहिजे असें नाही.

तत्त्व जरी साधें असलें पण जर अवजड, कठिण अशा पद्धतीनें तें मांडलें तर सोप्याचें तें कठिण होऊन बसावयाचें. उलट, कठिण तत्त्व रण सोप्या भाषेंत पटेल अशी मीमांसा करून सांगितलें तर पटण्याचा अधिक संभव. तुकारामचोवा हे खरे साधु असल्यानें त्यांच्याकडे येणारा श्रोता ज्या अधिकाराचा व जसा असेल तें सर्व लक्षांत घेऊन ते उपदेश करीत. यामुळे एकच भजन करा हें सांगण्याकरिता वेगवेगळ्या प्रसंगी त्यांनीं वेगवेगळीं कारणे दिलेलीं आढळून येतात. उदाहरणार्थ, खालील प्रसंग पाहाः—

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश ।

नका करूं नाश आयुष्याचा ॥ १ ॥

* * * *

हित तें करावें देवाचें चिंतन ।

करोनिया मन शुद्धभावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हित होय हो व्यापार ।

करा काय फार शिकवावे ॥ ४ ॥

यांतील कारणापेक्षां पुढील अभंगांत भगवद्भजन कां करावें याचें वेगळें कारण सांगितलें आहे.

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साविला ॥ १ ॥

विठोबासी शरण जावें । निजनिष्ठां नाम गावें ॥ २ ॥

प्रस्तुतच्या संकीर्तनाच्या अभंगांतही तुकाराममहाराज, “ देवाच्या भजनांत चूक पडूं देऊं नका ” असा उपदेश करतात ; पण कारण वेगळें सांगतात. तें कारण श्रोत्यास ते प्रश्न मांडून सांगतात :

चाले हें शरीर कोणाचिया सत्ते ।—

त्यांच्यासमोर तत्त्वविचार करणारा असा श्रोता असावा कीं, त्याच्या विचारशक्तीस धक्का देऊन, जागें करून, तुकारामबोवा त्याला या अभंगांत भजन कां करावें, त्यांत कां चूक होऊं देऊं नये हें पटवतात.

वरील प्रकारचा एक प्रश्न टाकून तुकाराममहाराजांनीं जीवनविषयक एक फार मोठा विचार लोकांच्यासमोर मांडला आहे. या प्रश्नाच्या उत्तराच्या द्वारां ते एक मोठें आध्यात्मिक मूल्य लोकांना पटवून देत आहेत.

कुणी म्हणेल आध्यात्मिक मूल्ये म्हणजे काय ? तर अगदीं थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, दिसतें त्या पलीकडचा विचार. एका दृष्टान्तानें हें स्पष्ट होईल. रुपयाची किंमत किती ? असा प्रश्न जर मुलाला केला तर तो म्हणेल, सोळा आणे. पण आज रेशनिंगच्या काळांत हरयाची किंमत सोळा आणे आहे का ? आजच्या राक्षसी महागाईच्या काळांत रुपयाची किंमत चार आणे असें आपण जें म्हणतो त्याचा अर्थ रुपयाचे आपणाला चार आणे मिळतात, असा नव्हे तर आज रुपयात चार आण्यांत पूर्वी

जे मिळे तेवढेच मिळतें. याचाच अर्थ रुपयाचे आणि १६ हें उत्तर गणिती दृष्टीनें बरोबर, पण व्यवहारी दृष्टीनें तें खरें नाहीं. आध्यात्मिक मूल्यांचा विचार करतांना हीच दृष्टि हवी. नाहीं तर पेढे आणावयाला सांगितलेल्या नोकरांनें जसा मालकासमोर, “ तूं दोन पेढे खाल्लस तरी कसे ? ” असा त्यानें प्रश्न केला असतां, “ असा ! ” म्हणून तिसरा पेढा मटकावला ; तसें, तुकाराममहाराजांच्या “ चाले हें शरीर कोणाचिये सत्तें ” याला उत्तर “ पायानें ! ” असें देण्यात येईल. प्रथम हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, येथें चालणें याचा अर्थ नुसतें पायानें चालणें नव्हे. निराळा आहे. शरीर पायानें चालतें, हें काय तुकाराममहाराजांना कळत नव्हते ? पण येथें चालणें याचा अर्थ व्यापक व्यावयाचा आहे. येथें चालणें याचा अर्थ, चलनवलनात्मक क्रिया हा आहे.

“ परी देहाचें मोटकें उभें । आणि चेतना तेथ उपलभे ।
तिये चळवळीचेनि लोभें । आला म्हणती ॥

— ज्ञानेश्वरी (१५.३७३)

चालणें ही चेतनात्मक क्रिया आहे. जिवांत जीव असणें, हा त्याचा अर्थ आहे. शरीराचे जें चलनवलन तें कोणाच्या सत्तेत आहे याचा विचार करा, असें तुकाराममहाराज आग्रहानें सांगतात. आणि ज्याच्या सत्तेनें हें चालतें त्याचें भजन करावयाला चुकू नका, हें त्यांना मुख्यतः सांगायलाचें आहे. त्यासाठीं ते पहिल्या चरणांतील दुसरा भाग आणि दुसऱ्यांतील पहिला भाग लोकांसमोर मांडतात :

चाले हें शरीर कोणाचिये सत्तें । कोण बोलवीते हरीवीण ॥
देखवी ऐकवी एक नारायण । त्याचें भजन चुको नका ॥

आपल्या देहावर, आपल्या इंद्रियांवर आपली सत्ता नाहीं. असती तर पहिल्या वर्गाचें तिकीट काढून सुखानें प्रवास करणाऱ्या माणसाच्या पोटांत कळ कां यावी ? आणि आली असली तरी त्याला ती हुकुमी कां बंद करतां येऊं नये ? झोंबेचीं औषधे घेऊनही झोंप येत नाहीं, हें आणाला दिसून येत नाहीं का ? तुकाराममहाराज याचसाठीं म्हणतात,

कोण बोलवीते हरीवीण ।

बोलणें हें तोंडानें होतें, हें जिभेचें काम आहे हें काय तुकाराम-महाराज समजत नव्हते ? आजच्या शरीरशास्त्रादि भौतिक शास्त्रांचे शोध काय सिद्ध करतात ? इंद्रियांचे व्यापार अर्थपूर्ण व्हावयाला मास्तिष्क केंद्रें (ब्रेन सेंटर्स) शाश्वत हवीत ; नाहीं तर डोळे असूनही काय उपयोग ? पण या मास्तिष्क केंद्रांच्याही मार्गे अधिष्ठान जर मनाचें नसेल तर तुकाराममहाराज म्हणतील,

“जवळीं नाहीं चित्त । काय मांडियेलें प्रेत ॥”

या संबंधांत एका इंग्रजी लेखकानें फार चांगलें लिहिलें आहे. तो म्हणतो,

“Eyes and ears are bad witnesses to men if they have souls that understand not their language.” (डोळे आणि कान हे, त्यांची भाषा जर माणसांच्या आत्म्यांना कळत नसेल तर बेभरं वशी साक्षीदार होत.) पण या मनाच्या पलीकडेही असणारी एक सत्ता आहे.

गीतेंत तिचें वर्णन “ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । (अ. १३-१७) असें केलें आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं यावर लिहितांना खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे.

“जें आदीची आदी । जें वृद्धीची वृद्धी । जें बुद्धीची बुद्धी । जीवाचा जीवु । जें मनाचें मन । जें नेत्राचें नयन । कानाचे कान । वाचेची वाचा ॥ जें प्राणाचें प्राण । जें गतीचें चरण । क्रियेचें कर्तेपण ॥ जयाचेनी ॥”

उपनिषदांतूनही जिचें वर्णन “यद्वाचा नाभ्युदितम् येन वागभ्युदेति” असें केलें आहे. ती सत्ता काय आहे हें समजून घेणें जरूर आहे. तुकाराममहाराज म्हणतात :—

“ ज्याचे गांवीं केला वास । त्यासी नसावें उदास ॥ ”

ज्या राज्यांत आपणांस राहावयाचें आहे त्याचे कायदेकानू आपण समजून घेऊन त्याच्या सत्तेत राहिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें सत्ताधीश जो परमात्मा तो स्वतःस

“ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । ”

(गीता ९-१८) असें सांगून राहिला आहे. त्याची जाणीव ठेवून त्याच्या सत्तेत राहणेंच योग्य आहे.

पण पुष्कळ वेळां जगांत अनुभव असा येतो कीं, मानव म्हणेल तें करतो. बोलतो तसें घडतें. ठरवतो तसें पार पाडतो. मग ही सत्ता माना का ? या सत्तेची शरणागति कशाला ? असा कोणी प्रश्न करील तर त्याला उत्तर तुकाराममहाराजांनीं तिसऱ्या कडव्यांत दिलें आहे.

मानसाची देव चालवी अहंता । मीच एक कर्ता म्हणोनिया ॥३॥

देव “ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । ” असल्यानें मुलाचें लाड पुरवितो. पण त्याचा अर्थ त्याला विरुद्ध करतां येणार नाही असें नाही. व्यवहारांतील एका उदाहरणानें हें स्पष्ट होईल :

मुलाला ‘ घोडा घोडा ’ खेळण्यासाठीं बाप ज्या वेळीं पाठीवर घेऊन रांगतो तेव्हां काय मुलाच्या सत्तेनें वा इच्छनें हें चालतें ? बापाच्या मनात मुलाचे लाड पुरवावयाचे असतात म्हणून.

तसाच देव. तोही—मानसाची देव चालवी अहंता ॥

खरें सागावयाचें म्हणजे प्रारब्ध जोपर्यंत अनुकूल तोपर्यंत हवें तें होतें आणि एकदां प्रारब्ध फिरलें कीं मग “ मीच एक कर्ता म्हणोनिया ” हें खोटें ठरतें. गेल्या युद्धांत हिटलरची सरशी कोठपर्यंत तर त्याची सद्दी होती तोपर्यंत. पण मानवाला हें कळत नाही कीं, आपली आपल्या-वर अथवा विश्वांतील चराचर वस्तूंवर सत्ता नाही. विश्वांत होणारे अयंकर प्रलय, भूकंप, सांथीचे रोग काय मानवाला हवे आहेत म्हणून होतात ? म्हणून तुकाराममहाराज पुढच्या कडव्यांत सांगतात—

वृक्षाचेंही पान हाले ज्याची सत्ता । राहिली अहंता मग कोठें ॥४॥

मानवानें ही घमेंड मारूं नये कीं, हें सर्व आपण करतो म्हणून होतं. आपण जी सत्ता सत्ता म्हणतो ती आहे तरी कोठें, असें कोणी विचारील, तो देव कोठें तरी दूर असेल, असें कदाचित् लोकांना वाटेल. म्हणून तुकाराममहाराज शेवटच्या कडव्यांत एक मोठा सिद्धांत मांडतात, तुका म्हणे विठो भरला सबाहीं । तया उणें काहीं चराचरीं ॥

गीतेंतील पुढील श्लोकांत तेंच सांगितलें आहे—

बहिरंतश्च भूतानां अचरं चरमेव च ॥ (१३-१५)

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ” (१८-६१)

ज्ञानेश्वरांच्या हरिपाठांतही हेंच सांगितलें आहे :

सर्वा घटीं राम देहादेहीं एक । सूर्य प्रकाशक सहस्ररश्मी ॥

येथपर्यंत आपण भावार्थाचा विचार केला. आता थोडा तपशील पाहूं. तुकाराममहाराजांना या अभंगांतून सर्व लोकांचें लक्ष जगाच्या बुडाशीं असणाऱ्या सत्तेकडे वेधावयाचें होतें. तिची काहीं उपासना लोकांनीं करावी, असें त्यांना वाटत होतें. म्हणून त्यांनीं मानवाला अगदीं जवळचा असा जो देह त्याच्यावरच लोकांचें लक्ष केंद्रित करून आपला सिद्धांत गळीं उतरवण्याचा प्रयत्न केला आहे. गीतेंतही “ अधिष्ठानं तथा कर्ता—” या श्लोकांत (१८-१४) देह हाच अधिष्ठान आहे म्हणून सांगितलें आहे. देहाला भोगायतन असें ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे. तो मानवाचा देह मानवाला जवळचा तर वाटतोच पण त्याच्यावर आपली सत्ता आहे, असें वाटतें. आणि म्हणून काहीं लोकांचें म्हणणें असें कीं, “ देवाचें भजन करावयाचें ना, करू पेन्शन घेतल्यावर, म्हातारपण आल्यावर ! ” पण महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, या देहावर आपली काडीचीही सत्ता स्वऱ्या अर्थानें नाही हें पुष्कळांना कळत नाही आणि त्याचा परिणाम दुःख, तळमळ, क्लेश. भजन कधीं होतच नाही.

सत्ता ती कीं, जिचा उपयोग केव्हां, कोठें, किती आणि कसा करावयाचा याची स्वतंत्रता भाणसाला असणें. लोक मुलगा मेला,

षायको मेली म्हणजे रडतात, शोक करतात, त्याला कारण त्यांना त्यांच्यावर आपली सत्ता आहे असे वाटते. स्वतःच्या देहावर आपली सत्ता आहे असे समजणे हाच भ्रम. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात,

“ भ्रम धरसी या देहाचा । विठ्ठल म्हणे कां रे वाचा ॥ १ ॥
पढोनि जाईल हें कलेवर । विठ्ठल उच्चारी वा सार ॥ २ ॥

तुकाराममहाराजांनी देहाच्या परकेपणावर फार सुंदर लिहिले आहे. ते म्हणतात : मानवाचे शरीर हा माझा देश नाही, हा माझा वेष नाही. सहज आपला फिरत फिरत या देशाला आले मजा पहावयाला ; पण अनुभव मात्र आला दुःखाचा.

देश वेष नोहे माझा । सहज फिरत आलों ।
करूं सत्ता कवणावरी । कोठें स्थिर राहिलों ।
पाय डोळे म्हणतां माझे । तिहीं कसा मोकलिलों ।
परदेशीं नाहीं कोणी । अंध पांगुळ झालों ॥ १ ॥

मागच्या एका अभंग-संकीर्तनांत याचा विचार होऊन गेला आहे म्हणून त्याची पुनरुक्ति करित नाहीं.

या सत्तेचा विचार म्हणजेच परमार्थाचा विचार. लोकाची कल्पना अशी की, परमार्थाचा विचार करणे म्हणजे देव, परलोक वगैरे अदृश्य विषयांची चर्चा करावयाची. पण हें खरें नाही. अध्यात्माच्या विचाराचा आरंभ ईश्वरापासून नाही. मानवी जीवनांतील मूल्यांचा विचार करणे हाच अध्यात्मशास्त्राचा विषय. मॅकेन्झी या इंग्रज ग्रंथकाराने पुढीलप्रमाणे अध्यात्मशास्त्राची उत्कृष्ट व्याख्या दिली आहे—Metaphysics is the science which seeks to deal with experience as a whole.

हें क्षेत्र व या शरीरांतील क्षेत्रज्ञ यांचा विचार हाच परमार्थाचा विचार. गीतेच्या १३ व्या अध्यायांत हा विचार फार सुंदर सांगितला आहे :

“ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् । ”

(१३-४)

या श्लोकावर लिहितांना ज्ञानेश्वरांनी या शरीरावर कोणाची सत्ता आहे याचा विचार निरनिराळ्या बाधांचीं मते देऊन केला आहे. त्यांत निसर्गवादी अथवा स्वभाववादी, प्रकृतिवादी, संकल्पवादी, कालवादी व जीववादी आहेत. पण हे सर्व पूर्वपक्ष त्यांनी केले आहेत व त्यांतच एकमेकांचें खण्डण दिलें आहे. जीवास वाटतें आपली सत्ता. मग तो मरतो कां ? मरण काय त्याला आवडतें ?

गीतेंत अर्जुनाला उपदेश करतांना मोठे छद्मी बोलून अर्जुनाचा अहंकार घालविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्ञानेश्वरांची

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥

(गीता २. ११)

यावरील टीका फार उत्कृष्ट आहे. ते म्हणतात—

“ एथ समर्थु एक आथी । तयापासोनी भूतें होती ।

तरी हें वायांचि काय बोलती । जगामाजी ॥

हो कां सांप्रत ऐसें जालें । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले ।

आणि नाशु पावे नाशिलें । तुझे नि कायी ॥

(२. ९६-९७)

यश आलें तरी देवाच्याच सत्तेने, न आलें तरी देवाचीच सत्ता, ही व्याची वृत्ति असेल तोच समाधानी राहूं शकेल. या सत्तेलाच आम्ही ईश्वर म्हणतो.

ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ईश्वराचें वर्णन पुढील ओवींत फारच सुंदर केलें आहे—

हैं असो जलतरंगा । नाहीं सिनानपण जेवीं गा ।

तेवीं सत्ताप्रकाश जगा । आपणचि जो ॥

(१५-५५२)

उपनिषदांत हेंच फार सुंदर रीतीने सांगितलें आहे :

“ यत् चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ”

तमेव भान्तं अनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

या ईश्वराचें भजन करावयाला चुकूं नका असें तुकाराममहाराज सांगतात. तें भजन कोणते ? तर अहंता टाकून, ईश्वरच आपल्याकडून सर्व करवतो म्हणजे ईश्वरच कर्ता आहे या भावनेनें विहित कर्म करून ईश्वराला अर्पण करणें हेंच ईश्वराचे भजन. गीताच सांगते—

“ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

(१८-४६)

यावर टीका करतांना ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात —

“ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा ।

पूजा केली होय अपारा । तोषालार्गी ॥

(१८-९१७)

अगा जया जें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत ।

म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि तो

(१८-९११)

पण हें भजन करीत असतां भगवान् म्हणतात, “ माझे स्मरण कर ” (तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च ।—गीता ८-७). कर्म करीत असतां मनाची बैठक स्थिर होण्यासाठीं भगवंताच्या स्मरणाची फार आवश्यकता आहे.

आणि अशा रीतीने जीव भगवंताच्या आनंदाचा एकदां भागीदार झाला कीं तो जगाला आनंद देणारा होतो. म्हणून हें भजन करण्यास चुकूं नका असें तुकाराममहाराज आग्रहानें सागतात.

तात्पर्य, ईश्वराच्या सत्तेची जाणीव ठेवून, आपल्या वांट्याला आलेलें विहित कार्य भगवंताचें स्मरण करून शरीर त्याच्या कार्यां शिजवणें हेंच त्याचें भजन करणें होय. हें करण्यास चुकूं नका असा तुकाराममहाराजांचा या अभंगद्वारा सर्वांना संदेश आहे.

देव घ्या कोणी, देव घ्या कोणी - :: ५ ::

देव घ्या कोणी, देव घ्या कोणी ।

आइता आला घर पुसोनी ॥ १ ॥

देव नलगे, देव नलगे ।

सांटवणेचे रुवले जागे ॥ २ ॥

देव मंदला, देव मंदला ।

भाव बुडाला काय करूं ॥ ३ ॥

देव घ्या फुका, देव घ्या फुका ।

नलगे रुका मोल कांहीं ॥ ४ ॥

दुवळा तुका भावहीन ।

उधारा देव घेतला ऋण ॥ ५ ॥

उपनिषदे 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' असें ज्यांचे वर्णन करतात, पण ज्याच्या प्राप्तीत मनुष्यजन्माची सफलता आहे असा देव ज्याला हवा असेल त्याला मिळवून देऊं शकतात असे महात्मे देशांत जन्माला येणें, हें त्या देशाचें मोठें भाग्य होय. कठोपनिषदच म्हणतें, 'आश्चर्योवक्ता' (त्याचें व्याख्यान करणारा दुर्भिल!) महाराष्ट्राचें भाग्य असें आहे कीं, त्याच्या वांट्याला देवाचें ज्ञान करून देणारे 'आश्चर्या' सारखे असणारे संत आले; एवढेंच नव्हे तर ज्यांना तो देव लोकांना भेटावा अशी कळकळ असून त्याच्याकरितां ज्यांनीं आपल्या घरादागांची राखरांगोळी केली असे श्रीज्ञानदेव नामदेव-एकनाथ-समर्थादि महात्मे त्यांत जन्माला आले. केवढें महाराष्ट्राचें भाग्य ! तुकारामबोवांनीं संतांच्या कार्याचें 'वासुदेवा'च्या रूपकार्णे फारच उत्कृष्ट वर्णन केलें आहे. मोराच्या पितांची उंच उभी टोपी, अंगांत

मळका पायघोळ अंगरखा, हातांत चिपळ्या व लहान टाळ घेऊन 'जेजुरीच्या खंडोबाला', 'आळंदीच्या ज्ञानोबाला', असें म्हणत आळीआळींतून, घराघरातून, झोंपडीझोंपडींतून हिंडतांना अजूनही खेडे-गांवांतून व यात्रांतून 'वासुदेव' दिसतो. या वासुदेवाचें काम पहांटेच्या वेळीं घराजवळ जाऊन आंतील लोकांना जागें करणें. तुकाराम-बुवा म्हणतात :

वासुदेव करितो फेरा ।
 वाडियांत बाहेर दारां ।....
 हातीं टाळादिंडी मुखीं नाम गाणें ।
 गजर होतो बहु मोठ्यानें ।
 नाहीं निवडिलीं थोर-लहानें ।
 नको निजों भिकेच्या भेणें गा ॥

* * *

रामकृष्ण वासुदेवा ।
 जाणवी जनासी वाजवी चिपळिया ।
 टाळघागच्यावोषें ।
 रामकृष्ण वासुदेवा × × × × × ॥
 एक वेळां जाणविती ।
 धरूनिया राहा चितीं ।
 नेधे भार सांडी कामा हातीं ।
 नीज घेऊनिया फिरती गा ॥

तुकोचा वरील कडव्यांतून आपल्यासारख्या वारकरी संताच्या कार्याचें व त्याच्या पद्धतीचें वर्णन करीत आहेत, असें म्हणण्यास बिलकूल हरकत नाहीं. तुकोबांनांच म्हटलें आहे,

तुका म्हणे येथें काय तो संदेह ।

आमचे गौरव आम्ही करूं ॥

इतकी प्रस्तावना करण्याचें कारण असें कीं, तुकोबांनीं स्वतः देव पाहिला होता, येवढेंच नव्हे तर तो इतराना दाखविण्याची त्यांची शक्ति होती. इतकेंच नव्हे तर तो इतरांना कळावा म्हणून अत्यंत तळमळ होती व त्याकरितां त्यांच्याच भाषेत सांगावयाचें म्हणजे त्यांनीं आपल्या 'संसारान्या नांवे शून्य घातले होते.' देव लोकांना मिळावा येवढ्याकरितां प्रयत्न करित असतांना त्यांना आलेल्या एक अनुभव त्यांनीं आजच्या संकीर्तनाचा अभंग आहे त्यांत ग्रथित केला आहे.

विक्रेता वस्तु लोकांसमोर मांडतो व गिःहाइकांना हांक मारून ती घ्या म्हणून सागतो. उदाहरणार्थ, बोरें विकणारा ओरडतो, "अहमदाबादी बोरें, स्वस्त लावली, घ्या !" तसेंच तुकारामभुवा म्हणतात,

“ देव घ्या कोणी, देव घ्या कोणी ।

आइता आला घर पुसोनी ” ॥ १ ॥

अहो, लोक हो, कोणी तरी हा देवरूपी माल घ्या. तुमच्या आळीला गिःहाईक लागेल या समजुतीनें आपल्या दरवाजावर आला आहे. तुम्हांला माल शोधायला जायला नको. आइता घराजवळ तयार माल आहे; घ्या !

पुढील कडव्याची मौज कळण्याकरितां एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, तुकारामभुवांच्या अभंगांत अनेक तऱ्हा आहेत. कित्येक अभंगांतून नुसतें कथन आहे. कित्येकांतून देवाशीं अथवा जनांशीं झालेल्या आपल्या संवादाचा अनुवाद आहे. त्यांतही दोन प्रकार आहेत. कित्येक ठिकाणीं ते देवाचे अथवा जनांचे उद्गार देत नाहींत. आपलेंच बोलणें देतात. येथें अर्थ करतांना वाचकांच्या बुद्धीस व कल्पनाशक्तीस पुष्कळच ताण घावा लागतो. कारण, तुकाराम-भुवांची जीं आपल्यासमोर कडवीं आहेत त्यांवरूनच देवाच्या अथवा जनांच्या म्हणण्याची कल्पना करावी लागते. टेलिफोनवरून दूरच्या

स्नेह्याशी बोलत असतांना टेलिफोनवर बोलणाऱ्याजवळ जो बसलेला असतो त्याला टेलिफोनवरून जो बोलत असतो त्याचे शब्द ऐकू येतात, पण दुरून आलेले उत्तर त्याला ऐकू येत नाही. ते पुन्हां टेलिफोनवरचा जे बोलेल त्यावरून अनुमानाने लागते. तसेच या ठिकाणी होते. तुकारामबुवांच्या पुढील उक्तीवरून मधल्याची कल्पना करावी लागते. शब्द सुटलेल्या धड्याप्रमाणे येथे वाचकास उणीव आपल्या बुद्धीच्या व कल्पनेच्या सामर्थ्याने भरून काढावी लागते. अर्थातच या अभंगाचा अर्थ लावणे काठिण पडते. याचे सोपे उदाहरण म्हणून पुढील अभंग विचार करण्यासारखा आहे :

तुजविण कोणा । शरण जाऊं नारायणा ॥

पण दुसरे अभंग असे आहेत की, त्यांत तुकारामबुवा देवाच्या अथवा जनाच्या म्हणण्याचा अनुवाद करतात. देवाशी बोलत असतां देवाच्या बोलण्याचा अनुवाद ज्यांत केला आहे त्याचे उदाहरण म्हणून खालील अभंग देतां येईल.

हरिदासांचिये घरीं । मज उपजवा जन्मांतरीं ॥ १ ॥

म्हणसी कांहीं मागा । हेंचि देगा पांडुरंगा ॥ २ ॥

प्रस्तुतच्या अभंगांत दुसऱ्या कडव्यांत तुकारामबुवांनीं लोकांना देव घ्या असें म्हटल्यावर त्या लोकांची जी प्रतिक्रिया झाली, लोक जे बोलले, त्याचा अनुवाद आहे.

“ देव नलगे, देव नलगे ।

सांटवणीचे रुधले जागे ” ॥ २ ॥

तुकोबा मोठ्या कळकळीनें, “ देव घ्या, देव घ्या,” “ कोणीहि घ्या ” असें म्हणतात.

“ यारे यारे लहानथोर । याती भलते नारीनर ।

करावा विचार । नलगे चिंता कोणासी ॥ ”

पण लोकांना देव हवा आहे कोठें ? लोक बुवांना म्हणतात, “ देव नको. कारण, हा माल ठेवायला आमच्याजवळ सांठवण नाही. (रुघणें म्हणजे व्यापणें. सांठवणीचे जागे म्हणजे माल सांठवून ठेवण्याचीं भांडीं—पातेलीं, डबे वगैरे) माल सांठवून ठेवूं अशा पातेलीं, डबे वगैरे सर्व जागा दुसऱ्या मालांनीं आधींच भरून गेल्या आहेत. ”

येथें एकदोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. लोक माल ठेवायला जागा नाही असें म्हणतात, याचें कारण त्यांना देव या मालाची किंमतच कळत नसली पाहिजे. आपण भरलेला जो माल त्यापेक्षां हा मोलवान् आहे, दुर्मिळ आहे व उपयोगी आहे असें जर लोकांना पटतें तर त्यांनीं माल ओतून भरलेलीं भांडीं रिकामी करून हा माल मरला असता. देवमाल ज्यांत सांठवला जातो ती जागा म्हणजे प्रत्येक माणसाचें हृदय. तुकारामबुवाच एके ठिकाणीं म्हणतात :

संपुष्ट हें हृदयपेटी । करोनि पोटीं सांठवूं ॥

पण ह्या जागा तर विषयरूपी मालांनीं आधींच भरून गेल्या आहेत व त्या मालाची जीवांना गोडी लागल्यानें किंमत फार वाटते.

स्त्रीपुत्रादिकीं राहिला आदर । विषयीं पडिभर अतिशय ॥

× × × × × विषयांची खंती वाटे जना ॥

डिंकोनिया काय राहिले हे लोक । हेंचि कौतुक वाटे मज ॥

विषयओढीं भुलले जीव । आतां यांची कोण करील कींव ।

नुपजे नारायणीं भाव । पावुनी ठाव नरदेह ॥

तात्पर्य, लोक देवमाल नको म्हणतात याचें कारण त्यांनीं दुसऱ्या मालाची आधीं सांठवण करून ठेविली व तो त्यांना मोलाचा वाटतो व म्हणून ते म्हणतात :

देव नलगे, देव नलगे.

दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, तुकारामबुवांना हा जो अनुभव आला हा कांहीं नवीन नाही. खुद्द महाभारतकार व्यासा-

दिकांच्यापासून ज्यांनी ज्यांनी लोकांच्यांत देवजागृति निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्या बहुतेक सगळ्यांचा हाच अनुभव आहे. व्यासच म्हणतात :

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चित् शृणोति माम् ।

अशी गोष्ट सागतात की, भिक्षा मिळेना म्हणून एका गांवांत मच्छिद्रनाथ हातांत कटोरा घेऊन रस्त्यांतून ओरडत निघाले : “ जो मला कटोराभर भिक्षा घालील त्याला मी ब्रह्म दाखवीन. ” लोकांनी त्यांना भिक्षा तर घातली नाहीच, उलट लोक म्हणू लागले, “ काय वेडा ! ब्रह्म दाखविण्याची शक्ति असती तर हा भीक कां मागता ! अहो, ब्रह्म काय वाटेवर पडलें आहे ? ” तात्पर्य, या मालाला गिःहार्ईक फारच कमी. खरें असें आहे, शेंगदाण्याइतकें हिऱ्यामोत्याला गिःहार्ईक कोठून असणार ? तेव्हां लोकांकडून “ देव नलगे ” हें उत्तर कांहीं अनपेक्षित नाही. पण, सामान्यतः या उत्तराच्या श्रवणानें ऐकणाऱ्यांवर प्रतिक्रिया व्हावयाची ती ही की, त्यानें ” देव घ्या ’ म्हणण्याचा आग्रह सोडून द्यावयाचा. “ मरेना जग ! आपण प्रयत्न केला. त्याला नको असेल तर त्याचें नशीब. आपणच त्याचा उपभोग घेत बसूं ! ” असे विचार विक्रेत्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न व्हावयाचे. पण, तुकोबांचें हृदय वेगळ्या जातीचें होतें. त्यांत लोककल्याणाची तळमळ फार. म्हणून लोकांनी देव नको म्हटल्यावर त्यांना जें वाटूं लागलें त्याचा अनुवाद करतात :

“ देव मंदला, देव मंदला ।

भाव बुडाला काय करूं ” ॥ ३ ॥

काय करावें ? देव या मालाची मागणी कमी झाली. भाव बुडाला. मला वाटलें की, या मालाला भाव चांगला येईल ; पण भाव बुडालेला दिसतो. काय करावें (येथें ‘भाव’ हा शब्द द्वयी आहे हें सुज्ञ वाचकांस सांगण्याचें कारण नाही.) अभिप्राय असा की, देव कोणाला ह्वासा वाटेला ? ज्यांच्यांत देवाविषयी भाव म्हणजे श्रद्धा असेल त्याला.

तुकारामबुवांचे बंधु कान्होबा म्हणतात, देवाला जर कांहीं लागत असेल तर भाव लागतो :

देवाकारणें भाव तस्मात् ।
 घावें नलगे फारसें वित्त ।
 झालें एकचित्त तरी बहुत ।
 येवढ्यासाठीं नका करूं वाताहात गा ॥

तुकोबांना आढळून आलें कीं, देवावरील लोकांची श्रद्धा (विश्वास) कमी झाली. लोक हे जगावरच अधिक विश्वास ठेवून राहिले.

तुकारामबुवांना असें वाटलें कीं, देवाची मागणी कमी झाली. आपण हा माल लोकांनीं घ्यावा म्हणून कांहीं युक्ति योजूं. ती युक्ति म्हणजे मालाची किंमत स्वस्त करून तो विकणें. एवढ्याकरितां तुकाराम-बुवा माल स्वस्तांत लावतात. ते म्हणतात :

“ देव घ्या फुका, देव घ्या फुका ।
 नलगे रुका मोल कांहीं ” ॥ ४ ॥

देव फुकट घ्या, कांहींही किंमत देऊं नका. एक रुका (६ पैंचे नाणें) सुद्धां नको. आतां यापेक्षां माल स्वस्तांत किती लावणार ? पण तुकोबांना असा अनुभव आला कीं, देव फुकटांत देतो म्हटलें तरी गिऱ्हाईक नाही. हरिकीर्तन श्रवण करण्यास दीडकीही पडत नाही; तरी तिकडे लोकांचें वळण नाही; आदरानें बोलाविलें तरी जायची पंचाईत. उलट सिनेमा-नाटक-गाणीं यांच्याकरितां लोक पन्नास-पन्नास रुपये खर्च करून तिकिटें काढून जातात. हा जसा आजचा अनुभव तसाच त्या वेळचा.

कित्येक वेळां असें होतें कीं, स्वस्तांत पडतें आहे तेव्हां स्वपेल म्हणून दुकानदार धोतरजोडी खरेदी करतो. पण गांवीं गेल्यावर त्यास आढळून येतें कीं, माल स्वस्त असूनही घ्यावयास कोणी गिऱ्हाईक तयार नाही. मग तो दुकानदार ती धोतरजोडी घरीच वापरण्यास

काढतो. तसेंच येथेही झाले. तुकारामबुवांना आढळून आले की, गिऱ्हाईक नाही; तेव्हा त्यांनी विचार केला की, कोणी गिऱ्हाईक हा माल घ्यायला तयार नाही तेव्हा आतां घरांतच माल ठेवा.

“ दुबळा तुका भावहीन ।

उधारा देव घेतला ऋण ” ॥ ५ ॥

खपेल म्हणून माल जांगड आणलेला असतो. गिऱ्हाईक नाही मग घरीच माल ठेवायची पाळी आली म्हणजे दुकानदार पतीवरच ठेवतो व म्हणतो, “ कांहीं दिवसांनी किंमत धाडून देईन. ” तुकारामबुवा म्हणतात, माझ्याजवळ तरी देवाचे मोल होईल येवढा भाव कोठे आहे ? मी भावहीन, दुबळा गरीब आहे. (वास्तविक हा त्यांचा विनय आहे. देवाच्या प्रातीकरिता, “ जाळूनी संसार बैसलों अंगणी ” असे त्यांचे उद्गार आहेत. वांट्याला आलेलीं स्वतः इंद्रायणीत बुडविलीं. प्रपंचाचा हवाला देवावर ठेवून मंडारा भामचंद्र यांवर चिंतन करीत काळ सारण्यास काय कमी भाव हवा ? पण तुकारामबुवांना आपल्याजवळ जो भाव होता तो कमीच वाटत होता.) देवाचे मोल देण्याला पुरा भाव नसल्यामुळे तुकारामबुवा म्हणतात की, मी देव उधारच घेतला व ऋणकरीच राहिलो.

येथपर्यंत अभंगाच्या भावार्थाचा विचार केला. आतां थोडे तपशिलांत शिरूं. याकरितां या अभंगाच्या प्रथम कडव्याचा थोडासा विचार करूं. “ देव घ्या कोणी, ” या कडव्याचा विचार करूं लागले असतां, देव म्हणजे काय ? तो देतां येतो काय ? मिळून त्याचा फायदा काय ? आइता घर पुसोनी येतो म्हणजे काय ? इत्यादि अनेक प्रश्न मनांत येतात. प्रस्तुतच्या संकीर्तनांत पहिल्या दोन प्रश्नांचा विचार करण्याचे योजिले आहे. ते म्हणजे देव म्हणजे काय ? व तो देतां येतो काय ?

पहिला प्रश्न असा की, ‘ देव ’ म्हणजे काय ? अनंत लोक देवळांत देवदर्शनाला जातांना दिसतात, भक्ति करतांना दिसतात. यावरून कोणी जर असा निष्कर्ष काढूं लागला की, या सर्वांना देवाच्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव आहे, तर तें अनुमान चुकीचे होईल. पुष्कळ

शेकांच्या क्रिया त्यांना देव काय आहे हे कळत नाही असेच साखवितात.

समर्थ एके ठिकाणी म्हणतात :

‘ जर्गी थोरला देव तो चोरलासे ’

कित्येक माणसें देवळांत जातात. मूर्तीसमोर उभे राहून हात जोडण्याच्या वेळीं हातांत असडेली विडी टाकून देतात व हात जोडतात. काय प्रार्थना करावयाची असेल ती करतात, तोंड फिरवतात तीं लगेच विडी पेटवतात. त्यांना वाटते आतां देवाचे राज्य संपले ! ते म्हणजे कोनाड्यात अथवा गाभाऱ्यांत बसवलेला आहे तेवढाच ! कित्येक माणसें देवपूजेला बसलीं कीं तास-अर्धा तास देवविषयक क्रिया करतांना दिसतात ; पण देवपूजेतून उठलीं कीं त्यांना खोट्यानाट्या गोष्टी करणे, लांडीलबाडी करणे यांत कांहीं गैर वाटत नाही. असल्या क्रियांवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. या लोकांना देवाचे खरे स्वरूप कळतच नाही. म्हणूनच कित्येक वेळां त्यांच्या मनाजोग्या गोष्टी घडून आल्या आहेत कीं हे लोक देवाला नावे ठेवतांना दिसतात. एखाद्याचा कुलता एक मुलगा भेला कीं लगेच लोक म्हणतात, ‘ देवाला किर्नई तो बघवला नाही. काय देव दुष्ट आहे ! ’ वगैरे.

यांपैकी बहुतेकांनीं देवाचा ‘ मूर्ति ’ एवढाच संकोच केलेला असतो. ते म्हणजे पापाण अथवा एखाद्या धातूची प्रतिमा एवढाच यांचा बोध असतो. यांपेक्षां जे कांहीं थोडे वेगळे देवावर विश्वास ठेवतात ते असें समजतात कीं, आपणांला हव्या असणाऱ्या सर्व गोष्टी देण्याची ज्याची शक्ति तो देव.

वास्तविक देव ह्या शब्दानें ज्या सत्तेनें हे विश्व चालते व ज्याच्या काशानें तें प्रकाशले जाते ती वस्तु दर्शविली जाते.

‘ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’

असें कठोपनिषदांत देवाचे वर्णन केले आहे. गीतासुद्धां खालील श्लोकांतून असेच वर्णन करते.

यदाद्रित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

— अ. १५

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः तमसः परमुच्यते ॥

— अ. १३

‘ गतिभर्ता प्रभुः साक्षी ’

— अ. ९

असें गीता परमेश्वराचें वर्णन करते. या नवव्या अध्यायांतील ‘ प्रभुः ’ या पदावरील ज्ञानेश्वरांचें भाष्य खालीलप्रमाणें आहे:—

आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें ।

पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ॥

पर्वतीं बैसका नसंडावीं । समुद्रीं रेखा नोलांडावी ।

पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ॥

म्यां बोलविल्या वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले ।

म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ॥

मियांची नियमिलासांता । काळु ग्रासितसे भूतां ।

इयें म्हणियागतें पांडुसुता । सकळें जयाची ॥

जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु ॥

— २८१-८५

उपनिषदांतूनही ‘ भीषास्मात् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ’

असें त्या आत्मसत्तेचें वर्णन आहे. तात्पर्य, देवाचें स्वरूप सांगावयाचें तर तें ज्ञानदेवांच्या खालील शब्दांत थोडक्यांत सांगतां येईल:

....“ तेवीं सत्ताप्रकाश जगा । आपणचि जो ”

— अ. १५

अशा देवाच्या साक्षात्कारांत मनुष्यजन्माची सफलता आहे असें सर्व साधुसंतांचे मत आहे.

दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करतां असें आढळून येतें कीं, 'देव' ही वस्तु मुळांत 'अव्यवहार्य' आहे असें तिचे वर्णन करतात. कोणतीही वस्तु हातांत आली तर तिची देवाण-घेवाण होते. देव हा असा आहे कीं, तो शब्दाच्याही हातांत येत नाही, मग तो शब्दद्वारां दुसऱ्यास देतां कसा येईल ?

या संकीर्तनाच्या आरंभीच उपनिषदांतील प्रसिद्ध वाक्य

“ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ”

दिलें आहे. त्याचा मथितार्थ असाच आहे कीं, देव हा मनवाणीला अगोचर आहे.

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

— केनोपनिषद् १. ४-५

ज्ञानेश्वरमहाराजही असेंच वर्णन करतात :

जेणें तेजें । वाचेसी वाच्य सुजे ।

तें वाचा प्रकाशिजे । हें कें आहे ॥

— अनुभवामृत

जें मनाचें मन । जें नेत्राचें नयन ।

कानाचें कान । वाचेची वाचा ॥

— ज्ञानेश्वरी, अ. १३

तेथीची मातु । न चढे बोलाच्या हातु ।

मग संवादाच्या गांवा आंतु ।

यैठी कीजे ॥

— ज्ञानेश्वरी, अ. ६

तात्पर्य, देव जर 'अशब्द' आहे तर तो देतां कसा येईल व अर्थात् गिऱ्हाइकांकडून घेतला कसा जाईल? अशी आशंका उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. पण त्याचें थोडक्यांत उत्तर असें आहे कीं, जीं उपनिषदें व जे संत देव 'अव्यवहार्य' आहे म्हणतात तेच म्हणतात कीं, तो सांगतां येतो.

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्य ॥

— कठोपनिषद् २. ८-९

देवार्शीं अनन्य झालेल्या ज्ञात्यांना देव दुसऱ्यास दाखवितां येतो म्हणूनच उपनिषदें खालीलप्रमाणें उपदेश करतात :

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
मुण्डक १-२-१२

अथवा

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ॥

— कठ ३.१४

साधु देव देतात म्हणजे काय करतात हें खालील ज्ञानोबांच्या उक्तीवरून स्पष्ट होणार आहे.

मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसें । हृदयीं स्वयंभचि प्रकाशे ॥

—अ. ९

एकनाथमहाराज म्हणतात,

धन्य जागो गुरुमहिमा देहीं दाविला देव ।

निवारुनि भवरजाळें अवघा निरसिला भेव ॥

देव ही कांहीं हातांनीं उचलून दाखविण्याजोगी वस्तु नव्हे. देव-विषयक अज्ञान दूर करून त्याच्याकडे वृत्ति वळविणें हें कार्य साधुच करूं शकतात. आत्मा मनोबुद्धीला अगोचर आहे याचा अर्थ तो

अनुभवालाच येत नाही असा नव्हे. त्याचा अर्थ येवढाच आहे की, तो विषयत्वाने गोचर होत नाही. तसां झाला तर तो जड ठरेल. तो स्वयंप्रकाश आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज पुढील ओव्यांतून हा विचार सुस्पष्ट सांगतात.

परि संतांसर्वे वसतां । योगज्ञानीं पैसतां ।

गुरुचरण उपासितां । वैराग्येसीं ॥

येणेचि सत्कर्म । अशेष ही अज्ञान विरमे ।

जयाचे अहं विश्रामे । आत्मरूपीं ॥ × × × × ×

अगा सूर्योदयो जालया । सूर्ये सूर्युचि पहावा धनंजया ।

तेवीं माते मियां जाणावया । मीचि हेतु ॥

ज्ञानेश्वरी, अ. १५. ४२२-४२५

तात्पर्य, साधुमहात्मे देवाचे दर्शन करून देऊं शकतात.

तुकारामबुवां हे मोठे समर्थसंत होते. त्यांना वेदान्तशास्त्र अवगत होते. एवढेच नव्हे तर ते ब्रह्मनिष्ठ होते. त्यांच्या अभंगांतून देव हा 'अव्यवहार्य' आहे अशा अर्थाची कित्येक कडवी आढळतात. उदाहरणार्थ,

तुका म्हणे तूं ऐसा एक साचा ।

ऐसी तव वाचा झाली नाही ॥

मन वाचातीत तुझे हें स्वरूप ।

म्हणोनियां माप भक्ति केले ॥

अशी आणखी किती तरी कडवी देतां येतील. त्याचप्रमाणे अशा 'अदृश्य' देवाचे साधुच दर्शन करून देऊं शकतात हेही त्यांना ठाऊक होते. ते म्हणतात,

रवि दीप हिरा दाविती देखणे । अदृश्य दर्शने संताचिया ॥

तुकाराममहाराज म्हणतात, 'समर्थाच्या मनांत आले तर काय होणार नाही ?'

तुका म्हणे आलें समर्थाच्या मना ।

तरी होय राणा रंक त्याचा ॥

तुकारामबुवा मोठे समर्थ जगद्गुरु. म्हणून ते सर्वाना हांक मारून
म्हणतात :

देव घ्या कोणी, देव घ्या कोणी ।

आइता आला घर पुसोनी ॥

तिसरा प्रश्न—देव मिळून असा काय फायदा आहे की, लोकांना
नको असतां हे महात्मे बलेंच 'देव घ्या' असें म्हणतात ?—हाही
महत्त्वाचा प्रश्न आहे. याचा विचार पुढील संकीर्तनप्रसंगी करूं.

आपुला तो एक देव करूनि घ्यावा- ::६::

आपुला तो एक देव करूनि घ्यावा ।
तेणेवीण जीवा सुख नव्हे ॥ १ ॥
येर तीं माइकें दुःखाचीं जनितीं ।
नाहीं आदिअंतीं अवसान ॥ २ ॥
अविनाश करी आपुलिया ऐसें ।
लावीं मना पिसें गोविंदाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एका मरणेंचि सरे ।
उत्तमचि उरे कीर्ति मार्गे ॥ ४ ॥

मागील संकीर्तनांत साधुमहात्मे सर्व लोकांना-त्यांची इच्छा, आवड असो नसो-देव घ्या असा आग्रह कां करतात, असा देवप्राप्तीपासून लाभ कोणता असा प्रश्न उत्पन्न केला होता व त्याचा पुढील संकीर्तनांत विचार करूं असें म्हटलें होतें. त्याप्रमाणें तुकारामबोवांनीं त्या प्रश्नाला दिलेलें उत्तर ज्या अभंगांत आढळेल असा प्रस्तुतच्या कीर्तनाकरितां अभंग घेतला आहे.

या अभंगाला एक विशेष प्रकारचें महत्त्व आहे. कारण तुकारामबोवा या अभंगाच्या पहिल्या व तिसऱ्या कडव्यांतून देवाच्या प्रार्थित ज्या वस्तूंचा लाभ सुचवतात त्या अशा आहेत कीं, त्या नकोत असें म्हणणारा प्राणी अजून जन्मास यावयाचा आहे. कोणालाही न विचारतां त्याला काय हवें हें सांगावयाचें म्हटलें तर ज्यांचा निर्देश करतां येईल अशा त्या आहेत. त्यांपैकी पहिली वस्तु-‘ सुख ’ व दुसरें ‘ अमरपद.’

महाभारतांत म्हटलें आहे कीं, ‘ दुःखादुद्धिजते. जन्तुः सुखं सर्वाय कथ्यते ।’ श्रीएकनाथ भागवतांत म्हणतात—

मजलागीं दुःख व्हावें । ऐसें कोणी मावीना जीवें ।....

आपल्याला दुःख नसावें, आपण सदा सुखी असावें असेंच प्रत्येक प्राण्याला वाटतें. दुःखाकरितां देवाची कोणी प्रार्थना केली आहे का ? मनुष्य सुखाकरितां प्रयत्न करतो. त्याला दुःख भोगावें लागतें त्याचा नाइलाज आहे. सुखाचे दिवस कोणी मोजतो का ? दुःखाचा एक दिवस, एक ताससुद्धां माणसाला नकोसा वाटतो. मनुष्याला ताप आला व त्याला एक दिवस अंथरुणावरून उठतां आलें नाहीं कीं मनुष्य कुरकुर करतो. कोणी भेटावयास आला तर म्हणतो, “काय करावें दिवसभर अंग ठणकत आहे, अंथरुणावरून उठवत नाहीं.” कल्पना करा, एखाद्या विक्षिप्त खेडवळ गृहस्थानें त्याला उत्तर दिलें, “अहो, यांत कुरकुर करण्यासारखें काय आहे ? गेलीं कित्येक वर्षे तुम्ही हिंडत-फिरत होतातच. एक दिवस अंग ठणकून नाहीं उठवळें तर त्यांत काय झालें ?” असें म्हणणारा मनुष्य काय लायकीचा असेल हा प्रश्न येथें तूर्त विचार करण्याचा नाहीं. विचार करण्यासारखा महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, तीं वर्षे सुखाचीं, म्हणून हवीं अशीं असल्यानें माणसाचें लक्ष तिकडे जात नाहीं. तो तीं मोजत नाहीं. नको तें दुःख सुरू झालें कीं त्यानें लगेच मनुष्याचें लक्ष वेधतें व म्हणून मनुष्य दुःखाचे दिवस काय पण क्षणसुद्धां मोजतो. तात्पर्य, जीवाला सुख हवें आहे ; दुःख नको.

माणसें दुःखाकरितां दुःख सहन करीत नाहींत. पुढें सुख मिळावें म्हणून दुःख सहन करतात. उदाहरणार्थ, माणसें शरीरावर शस्त्रक्रिया करून घेण्यास तयार होतात तीं काय त्यांना तज्जन्य दुःख गोड वाटतें म्हणून ? नव्हे, पुढें सुखाचे दिवस भोगावयास मिळावेत म्हणून इस्पितळांत पडण्यास तीं तयार होतात.

जसें दुःख नको तसें मरणही नको. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

..... न मरणें निर्विवाद । जगा पढिये ॥

म्हातारीं माणसें तोंडानें ‘माझी चिन्ही कोठें हरवली’, ‘देव मला घेऊन कसा जात नाहीं’ वगैरे म्हणतांना आढळून येतात. यावरून

जर कोणी भोळ्या मनुष्याने अशी कल्पना केली की, या बोलणाऱ्यांना खरोखरच मरण हवे आहे तर ती कल्पना चुकीची ठरेल. ते तोंडांने बोलतात एवढेच. प्रत्यक्ष मरण्याचा प्रसंग आला तर ते टाळण्या-करितां तरुणासारखाच तेही प्रयत्न करतील. याविषयी खालील गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

एक जखव म्हातारा अंगावर कांहीं नाही, पायात कांहीं नाही, डोक्यावर ओझ्याचा भार असता रस्त्याने चालला होता. आकाशांत सूर्य तळपत असल्याने अंगांतून घामाच्या धारा चालल्या होत्या. अशा स्थितीत दुःखाने गांजल्याने व ओझ्याने भारावल्याने त्याने विक्रीकरितां डोक्यावरून चालविलेली लांकडाची मोठी रस्त्यांत टाकली व तो म्हणाला, “यमा, ये रे बाबा !” योग असा की, त्याची हांक ऐकून प्रत्यक्ष यम त्याच्या डोळ्यांसमोर आला व त्या म्हाताऱ्याला म्हणाला, “बाबा, मला कशाला बोलावलेस ?” त्या म्हाताऱ्याच्या कल्पनेतही नव्हते की, आपण यमास हाक मारली. तो म्हणू लागला, “तू कोण ?” त्यावर यम म्हणाला, “सर्वांना घेऊन जाणारा यमधर्म म्हणतात तो मी. काय तुझे काम आहे ?” यावर तो म्हातारा असे नाही म्हणाला की, “बाबा, बरे केलेस, तुझीच वाट पाहात होतो, या लोकांतून मला घेऊन जा !” तो म्हातारा म्हणतो, “बा यमा, मी तुला बोलावले याचे कारण हे ओझे जामिनीवर टाकले ते घायला कोणी नाही म्हणून. तेवढे डोक्यावर दे आणि जा.” या गोष्टीचे रहस्य असे आहे की, मृत्यु कोणालाही नको !

तात्पर्य, दुःख व मरण नको ही गोष्ट इतकी स्पष्ट आहे की, त्याविषयी जास्त लिहिण्याचे कारण नाही.

अर्वाचीन काळातील महर्षि बाभू अरविंद घोष यांनी आपल्या Divine Life या पुस्तकांत असे म्हटले आहे की, वैदिक कालीन ऋषींनी मानवाच्या आकांक्षा जशा व्यक्त केल्या आहेत त्यापलीकडे अजून कोणी गेला नाही व जाईल असे वाटत नाही. त्या आकांक्षा म्हणजे ‘सत्, चित् व आनंद !’ माणसास हे हवे आहे.

तुकारामबोवांनी जगाकडे पाहिले व वरती जो निष्कर्ष मांडला

तेंच त्यांना आढळून आलें. माणसें सुखाकरितां तळमळत आहेत, त्यांना मरण येऊं नये असें वाटतें; पण त्यांना जी प्रत्यक्ष परिस्थिति दिसून आली ती वेगळीच. माणसें सुखाकरितां मरत आहेत. पण, हवें असें सुख फारच थोड्यांच्या पदरांत पडलेलें त्यांना दिसलें. वरतीं माणसांना सुख हवें म्हणून जें म्हटलें आहे तें सुख हंगामी नको आहे. जीवांना टिकाऊ, शाश्वत असें सुख हवें आहे. तसें नसतें तर सुख भोगल्यावर माणसांनीं आनंदानें दुःख भोगलें असतें. माणसाला दुःख नकोच. कोणी देवाची अशी प्रार्थना केलेली ऐकली अथवा वाचली आहे का की, “ देवा, आजपर्यंत तुझ्या कृपेनें फार आनंदाचे दिवस गेले. आतां दुःखाचे येऊं देत ! ” कोणास चारपांच लेंकरें असून प्रपंच त्याच्या दृष्टीनें सुखांत चालला असला तर तो देवाची अशी प्रार्थना करतो का की, “ देवा, आजपर्यंत आनंद भोगला, आतां दशरथाला पुत्रशोक झाला होता असें पुराणांत सांगितलें आहे. मला चारपांच मुलें आहेत. एक मरूं दे व पुत्रशोकाचा मला अनुभव येऊं दे. ” असें कोणी म्हणत नाही. तात्पर्य, जीवास ज्यांत दुःख नाही, ज्याच्यामागून दुःख नाही, असें टिकाऊ सुख हवें आहे.

पण तुकाराममहाराजांना असें आढळून आलें की, हवें असलेलें हें सुख फारच थोड्या लोकांच्या वांट्याला आलें आहे. बहुतेक लोक आतां पुढें आपण अधिक सुखी होऊं या आशेवरच चालले आहेत. तुकारामबोवा म्हणतात—

‘ सर्वसुखाच्या आशा जन्म गेला । ’

सर्वसुखाच्या भोगा नव्हे. सर्व सुख भोगण्यांत जन्म जात नाही; तर आशेत. लग्न केलें कीं आपण पुरें सुखी होऊं, मुलगा झाला कीं होऊं इत्यादि प्रकारानें माणसें सुखाच्या आशेनें जगत आहेत.

हे सुखाभिलाषी जीव सुख मिळावें म्हणून प्रयत्न करतात पण त्यांच्या पदरांत मात्र दुःख पडतें. याचें कारण काय ? असा जेव्हां तुकारामबोवा विचार करूं लागले त्या वेळीं त्यांना वाटलें की, हीं सुखाचीं गिऱ्हाइकें

मलत्याच बाजारात हिंडत आहेत व म्हणून त्यांना हवा तो माल मिळत नाही. हवे आहेत पेढे व शोध करीत आहेत मिरच्यांच्या बाजारांत ! मिळणार कोठून ? मिरच्यांच्या बाजारांत असा पेढ्यांचा शोध करणारा गृहस्थ पाहून एखादा दयार्द्र पुरुष जसे त्यास सांगतो की, “ बाबा, या बाजारांत पेढे नाहीत. पेढे हवे असले तर अमक्या बाजारांत अमक्याच्या दुकानीं मिळतील, इतर कोठें मिळणार नाहीत. ” तसेंच विषयाच्या बाजारांत सुख शोधणाऱ्या जीवांना तुकारामबोवा या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत सुखाचा पत्ता सांगतात :—

आपुला तो एक देव करूनि घ्यावा ।

तेणेविण जीवा सुख नव्हे ॥ १ ॥

तो एक देव आपलासा करून घ्या. त्याशिवाय जिवाला सुख होणार नाही. त्याशिवाय सुख होणार नाही याचा अर्थ असा करावयाचः का की, देवाला सोडून जे इतर पदार्थ आहेत त्यांचा लाभ करून घेतला तर सुख होणार नाही ? असा प्रश्न केल्यास तुकारामबोवा त्याचे उत्तर पुढील कडव्यांत सकारण देतात—

येर तीं माइकें दुःखार्चीं जनितीं ।

नाहीं आदिअंतीं अवसान ॥ २ ॥

येर म्हणजे देवाव्यतिरिक्त इतर हीं सर्व मायाकार्य असल्यानें दुःखाला उत्पन्न करणारीं आहेत. कारण तीं आरंभी व अंतीं नाहीत व म्हणून मध्यें भासत असलीं तरी अवसान म्हणजे शेवटीं नाहीतच. जें आदि नाही व अंतीं नाही तें दिसलें, भासलें तरी खोटेंच. वेदान्तशास्त्र जगास मिथ्या म्हणते तें याच अर्थानें. सत्यनदीप्रमाणें मृगजळाची नदी जरी पाण्याच्या लाटांनीं भरून बाहात चाललेली दिसली तरी ती कोठें उगम पावली नाही व शेवटीं समुद्रास मिळाली नाही. म्हणून मध्यें जरी डोळ्यांना भासली तरी शेवटीं नाही हेंच खरें.

शानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

ब्रह्मगिरीहूनि न निघे । आणि समुद्रींही कीर नऱऱऱ । र
मार्जी दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥

— शा. १५-२३

मृगजळ दिसे साचपणा ऐसें । खोटियाचे पिसें ऊर फोडी ॥
॥ तु. अभंग ॥

माण्डुक्योपनिषद्कारिकेंत गौडपादाचार्य असाच सिद्धान्त मांडतात-
आदौ अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा ॥

गीतेंतसुद्धां भगवान् अर्जुनाला म्हणतात, “ अर्जुना, प्रपंचरूप वृक्ष
' नान्तो न चादिर्नच संप्रतिष्ठा '

असा आहे.

देवाव्यतिरिक्त सर्व नाशवंत, फुटकें असल्यामुळें त्यांचा लाभ
तात्पुरता आनंद देणारा असला तरी अंती रडवणार. कारण, हे पदार्थ
मुळांतच नाशिवंत आहेत. त्यांच्यामार्गे लागतो तो त्यांचीच गति
पावणार. तुकारामबोवा म्हणतात-- ।

मरतीं भेलीं नेणों किती । तोचि लाभ तयांचे संगतीं ।

म्हणोनि येतों काकुळतीं । धीर तो चितीं दृढ द्यावा ॥

या विषयांच्यामार्गे लागलात तर शेवटीं मरणच पदरांत पडणार.
उलट देव आपलासा केला तर तो जसा अविनाशी आहे तसा
आपणांस शरण येणाऱ्यांस तसें अविनाशी करील. हीच गोष्ट तिसऱ्या
कडव्यांत तुकाराममहाराज सांगतात :—

अविनाश करी आपुलिया ऐसें । ॥ ३ ॥

जो देव आपलासा करतो त्याला देव आपल्यासारखा अविनाशी
करतो. यावर प्रश्न असा की, त्याला आपलासा करण्याचा उपाय काय ?
त्याचें उत्तर तुकारामबोवा याच तिसऱ्या कडव्याच्या उत्तरार्धांत

.... लावी मना पिसें गोविंदाचें ॥ ३ ॥

तूं मनाला गोविंदाचें वेड लाव. देवाला आपलासा करण्याचा सोपा उपाय देवावर प्रेम करा. प्रेमानें प्रेम वाढतें हा जगप्रसिद्ध नियम आहे. देव अविनाशी करतो हें खरें; पण तो मृत्यु केव्हांपासून चुकवतो? याचें उत्तर शैवटच्या कडव्यांत तुकारामबोवा देतात:—

तुका म्हणे एका मरणेंचि सरे ।

उत्तमाचि उरे कीर्ति मार्गे ॥ ४ ॥

ज्यानें देवाला येथें आपलासा केला त्याला एकदां मरण आलें कीं त्याच्या पाठीमागची जन्ममृत्युंची परंपरा संपली.

‘ तैसें येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे ।

किंबहुना येरझारे । चिरा पडे ॥ ’

—शा. १२. १३६

या ज्ञानेशांच्या उक्तीप्रमाणें होतें. पुनः त्यास जन्मावें लागत नाही. मग तो उत्तम कीर्तिरूपानें कायमचा राहतो. अमरकीर्तीचा त्याला लाभ होतो. येथें भावार्थ संपला. आतां आपण थोडें तपशिलांत शिरूं.

आपण या अभंगांतील प्रथम कडव्याचा विचार करूं लागलों असतां प्रथम अशी कल्पना येते कीं, तुकारामबोवा जर नुसतें असें म्हणते कीं, देव आपलासा करून घेतलात कीं तुम्हांला सुख मिळेल तर त्यांचें म्हणणें पटावयास फारशी अडचण नव्हती; पण ते म्हणतात कीं, “ त्या-विना जीवाला सुख होणारच नाही.”

हें त्यांचें विधान तुमच्या-आमच्या सामान्य माणसांच्या-जगाच्या-अनुभवाच्या अगदीं विरुद्ध दिसतें. आपला अनुभव जर आपण पाहूं लागलों तर देव न भेटूनसुद्धां किती तरी वस्तूंपासून आपणांस सुख-लाभ झालेला दिसतो. उदाहरणार्थ, मनुष्य लग्न करतो त्या वेळीं काय त्याला दुःख होतें? निमंत्रणपत्रिका छापणें, जेवणें घालणें वगैरे जो तो सोहळा करतो यावरून विवाहांत त्याला सुखाचा लाभ होतो हें निश्चित. मुलगा झाला तर माणसें साखर अथवा पेढे वांटतात.

यावरूनसुद्धां निष्कर्ष जर कांहीं काढतां येत असेल तर तो हा कीं, त्यायोगानें माणसाला सुख होतें. तात्पर्य, असे किती तरी पदार्थ जीवाला सुख देणारे दिसत असतांना व त्यांच्या प्रार्थित जीवाला सुखाचा लाभ झालेला दिसत असतांना तुकारामबोवा अगदीं लोक-विलक्षण सिद्धान्त मांडतात,

“ तेणेंवीण जीवा सुख नव्हे ”

बरें, जें तुम्हांआम्हां सामान्य माणसांना दिसतें तें तुकारामबोवां-सारख्या थोर व्यवहारज्ञ सतास दिसत नव्हतें असें म्हणणें हेंही धाडसाचें होईल. तेव्हां तुकारामबोवा वरीलप्रमाणें जो सिद्धान्त बांध-तात त्याचा सुसंगत जर अर्थ लावावयाचा असला तर नुसता शब्दशः अर्थ करून भागणार नाहीं. त्याकरितां तुकारामबोवादिक संत ‘सुख’ कशास म्हणतात हें पाहणें अवश्य आहे. त्याची आपणांस समजूत पटली कीं तुकारामबोवादि संतांच्या अनेक वचनांचा उलगडा होणार आहे.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, तुकारामबोवादि संत आपण ज्याला सुख म्हणतो त्याला सुख म्हणायलाच.राजी नाहीत. त्यांची सुखाची व्याख्याच वेगळी आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज सुखाची व्याख्या खालील-प्रमाणें करतात :—

किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे ।

तेथ जें होये । तया नाम सुख ॥

आणि ऐसी हे अवस्था । न जोडतां पार्था ।

जीजे तेंचि सर्वथा । दुःख जाणे ॥

—ज्ञा. १३. १३१-३२

साधु ज्या निर्विषय सुखाचा अनुभव घेतात त्या सुखाशीं तुलना करतां विषयसुख हें त्यांना सुख म्हणण्याच्या लायकीचें वाटत नाहीं. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं खालील ओव्यांतून हा विचार दृष्टान्त देऊन पदवण्याचा मोठा उत्कृष्ट प्रयत्न केला आहे.

“ येह्वीं विषयीं सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे ।
 तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामार्जी ॥
 सांगे वात वर्ष आतपु धरे । ऐसे अभ्रच्छायाचि जरी सरे ।
 तरी त्रिमाळिकें धवलारें । करावीं कां ॥
 म्हणौनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे ।
 जैसे महुर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥
 ना तरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु ।
 तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥ ”

—श. ५. ११३-११६

मिल् यांचा नीतिशास्त्रविषयात्मक Utilitarianism (उपयुक्ततावाद) म्हणून उत्कृष्ट ग्रंथ आहे. त्यांतसुद्धां अशाच जातीच्या सुखा-सुखांत विवेक करणारा उत्कृष्ट विचार मांडलेला आहे. एतद्विषयक मिल्चे पुढील वाक्य प्रसिद्ध आहे—

“It is better to be a Socrates dissatisfied than to be a pig satisfied.”

अनुकूल भोग मिळून प्राप्त होणाऱ्या सुखानें तुंद असणाऱ्या डुकरा-वेक्षा असंतुष्ट मानव होणें बरें.

याचा मथितार्थ असा आहे कीं, डुकरासही अनुकूल विषयाचा योग झाला असतां आनंद होतो व असे योग त्याला पुष्कळ येतात, म्हणून डुकराचें कोणी भाग्य वर्णन करतो का ? अथवा डुकराचा जन्म मिळावा म्हणून कोणी प्रयत्न करतो का ?

तुकारामबोवा म्हणतात—

‘ डुकरासी विष्टा माने सावकाश ’

म्हणून मनुष्य त्याची इच्छा करीत नाही. इंद्रियांच्या व विषयांच्या अभिकर्षीत होणारें सुख हें सर्वत्र सारखेंच. ज्ञानदेवांनीं इंद्रियांनीं

दाखविलेले विषयोपभोग हेंच जन्माचें साफल्य समजणाऱ्या लोकांचें पुढील ओर्वीत वर्णन केलें आहे—

इंद्रियांचें वैरिलें । चरोनि राखी जो जियालें ।
बैलातळीं लागले । गोचीड जैसे ॥

—शा. १८. ६६८

सांगण्याचा मुद्दा असा कीं, विषयांत सुख नाही असें म्हणतात त्या वेळीं त्यांना लोक विषयसुख भोगतांना, त्याकरितां मरेपर्यंत प्रयत्न करतांना दिसत नाहीत असें नव्हे. महात्मे त्याला सुख म्हणायलाच राजी नाहीत. कारण ते निर्विषय शाश्वत सुखाचा आनंद भोगतात—

देशे काले वेदानुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा ।
त्या सुखाची सुखसंपदा । मद्भक्त सदा भोगिती ॥—ए. भागवत

निळोबा म्हणतात—

नित्यानंदापुढें आनंद तो कोण ।
विषयसुखवाई बापुडें तें क्षीण ॥ किंवा
अर्जुना अनंत सुखाच्या डोहीं ।
एकसरा तळचि घेतला जिहीं ।
मग स्थिरावोनि तेंहि ।
तेंचि जाहलें ॥

—ज्ञानेश्वरी, अ. ५

असें अनंत, निर्विषय देवांचें सुख महात्मे भोगतात. त्याच्याशीं तुलना करतांना वैषयिक सुखाकडे त्यांची वृत्तिही यायला तयार नसते. म्हणून त्यांना तें सुखच वाटत नाही. याच अर्थानें साधूंच्या खालील वचनाकडे पाहिलें पाहिजे—

दुःखबांदवडी आहे हा संसार । सुखाचा विचार नाही कोठें ॥

तु. अ.

बापदुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचे भरे लोटले ।

तिये मृत्युलोकींचिये असें घडलें । हाटवेळे येणें ॥ --ज्ञा. ९--४९६

खुद्द गीताकार भगवान् श्रीकृष्णसुद्धां

‘ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।’ अ. ९--३३
असेंच म्हणतात.

तात्पर्य, तुकाराममहाराज देवावीण सुख नाही असें विधान करितात त्याचाही वरच्या धोरणानें अर्थ करणें अवश्य आहे. देवावाचून इतर पदार्थ सुख कां देत नाहीत याचा उलगाडा पुढील कडव्यांत जो केला आहे त्यावरूनही हा अर्थ स्पष्ट होणार आहे. त्यांत तुकारामचोवा म्हणतात कीं, देवाव्यतिरिक्त सर्व सादि व सान्त आहे. म्हणून शेवटीं ते आपणांस रडविणारच व म्हणून ते ‘ दुःखाचां जनिते. ’ त्यांच्या प्राप्तीत तात्पुरतें सुख होत नाही असा म्हणण्याचा आशय नव्हे. तुकाराम-महाराज या अभंगातून जें सांगतात तें म्हणजे भगवद्गीतेतील खालील श्लोकाचा मथितार्थच असें म्हटल्यास हरकत नाही.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ अ. ५-२१

कठोपनिषदांतसुद्धां ‘ अनित्य वस्तूमध्ये जो नित्य आहे, जगाला चेतना देणाऱ्यांना जो चेतना देणारा आहे, स्वतः एक असून जो अनेकांना कर्मांची फळे देतो त्याला स्वतःच्या ठिकाणी स्थित असा जे पाहातात त्यांनाच शाश्वत शान्ति प्राप्त होते, इतर कोणाला नाही’, असें म्हटलें आहे.

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

तसंच खालीलप्रमाणें म्हटलें आहे :—

एकोवशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ।

एक, सर्व जगाचा स्वामी, सर्व भूतांचा अन्तरात्मा आणि एकच स्वरूप जो अनेक प्रकारानें दाखवतो अशा त्या (परमेश्वरा)ला आपल्या हृदयाकाशामध्ये स्थित असलेला जे ज्ञानी पुरुष पाहतात त्यांनाच शाश्वत सुख प्राप्त होतें, इतरांना नाही.

तुकारामबोवा तसेंच म्हणतात—

आपुला तो एक देव करूनि घ्यावा ।

तेणेंवीण जीवा सुख नव्हे ॥

या कडव्याचा विचार करीत असतां आणखीही विचार मनात येण्यासारखा आहे. तो असा की, देव आपलासा करायचा केव्हां ? जर तो आपलासा नसेल तर ; पण वर जीं उपनिषदांतील वाक्यें दिलीं आहेत त्यांवरून अथवा खालीलप्रमाणें जीं इतरत्र प्रमाणें आढळतात त्यांवरून तर तो आपल्या सर्वांत आहेच. मग तो आपलासा काय करावयाचा ?

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

गीतासुद्धां असेंच सांगते—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ अ. १८-६१

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

अ. १५-१५

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :-

तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु ।

कीं भ्रान्तासी कामु । विषयावरी ॥ ज्ञा. अ. ९

सर्वाघटीं राम देहादेहीं एक । सूर्य प्रकाशक सहस्ररश्मी ।

ज्ञा. हरिपाठ

हा वेदान्ताचा जगप्रसिद्ध सिद्धान्त न माहिती असण्याजोगे तुकारामबोवा अज्ञानी होते असें भारीच आहे ! ते तर बहुश्रुत होते. ते म्हणतात :-

अ. सं. ६

पाहिर्लीं पुराणें । धांडोळिर्लीं दरुषणें ॥
वेदाचा तो अर्थ आम्हांसींच ठावा ।
येरांनीं वाहावा भार माथां ॥

गतिसंबंधानें त्यांना नितान्त आदर. ते म्हणतात,
गीताभागवत करिती श्रवण । अखंड चिंतन विठोबाचें ॥
तुका म्हणे मज घडो त्यांची सेवा । तरी माझ्या दैवा पार नाहीं ॥
त्यांचीं देव सर्वांत आहे असें सांगणारीं किती तरी कडवीं देतां
येतील. उदाहरणार्थ—

विश्वीं विश्वंभर । बोले वेदान्तींचा सार ॥

हा सर्व अभंग पाहा.

तात्पर्य, 'आपुला तो एक देव करून घ्यावा' असें तुकारामबोवा जें
म्हणतात, तें देव सर्वांत आहे हें जाणून, ही गोष्ट अर्थ लावतांना लक्षांत
ठेवणें अवश्य आहे. मग प्रश्न उत्पन्न होतो, तुकारामबोवाना 'देव
सर्वांत आहे' हें जर माहीत आहे तर मग त्याला 'आपलासा' करून
क्या असें ते कां म्हणतात ?

त्याचें थोडक्यांत उत्तर असें आहे कीं, देव आपल्या आंत आहे, तो
आपलासा नाहीं. तो आपलासा प्रयत्नानें करावा लागतो. देव आपणांजवळ
असून आपणांत जर त्याचें ज्ञान नसेल, तो आपलासा केला नसेल तर
काय उपयोग ? ज्ञानेश्वरमहाराज हीच गोष्ट दृष्टांत देऊन फारच सुंदर
रीतीनें सांगतात—

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पासीं त्वचेचिया पदरा आड ।
परि तें अब्हेरुनि गोचिड । अशुद्ध काह न सेविती ॥
कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणूक तरी एकेचि घरीं ।
परि परागु सेविजे भ्रमरीं । येरां चिखलुचि उरे ॥
ना तरी निदैवाच्या परिवरीं । लोढ्या रुतलिया आहाति सहस्रवरी ।
परि तेथ वसोनि उपवासु करी । कां दरिद्रें जिये ॥

तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असतां सर्व सुखाचा आरामु ।
 कीं भ्रान्तासी कामु । विषयांवरी ॥
 बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकीजे अमृताचा गिळितां गळाळा ।
 तोडिला परिसु बांधिला गळां । शुक्तिकालामें ॥
 तैसीं अहंममतेचिये लवडसवडी । मातें न पवतीचि बापुडी ।
 म्हणौनि जन्ममरणाचिये दुथडी । डहुळतें ठेलीं ॥

ज्ञा. अ. ९. ५७-६२

देवळांत देवाचा पुजारी देवाच्याजवळ बसलेला असतो. पण काय उपयोग ? त्याचें सर्व लक्ष दर्शनास येणाऱ्या भक्ताने देवापुढें टाकलेल्या पैशाकडे ! तसेंच बहुतेक सर्व जीवांचें आहे. देव जवळ आहे, पण जीव देवाच्याच प्रकाशानें विषयोपभोग घेत आहेत व त्यांच्या लाभाकरितां अहोरात्र अविभ्रांत भ्रम करीत आहेत.

तुकारामबोवासुद्धां एके ठिकाणीं दृष्टान्त देऊन हीच गोष्ट सांगतात—

देहीं असोनिया देव । वृथा फिरतो निर्देव ॥

नामीं मृगाचे कस्तुरी । मृग हिंडे वनांतरीं ॥

तात्पर्य, देव जवळ असून उपयोग नाही. त्याचें ज्ञान हवें, विश्वास हवा, त्यावर सत्ता गाजवितां आली तर शाश्वत सुख मिळेल. म्हणून तुकारामबोवा म्हणतात—

आपुला तो एक देव करुनि घ्यावा ।

देव हा सुखरूप आहे, नित्य आहे, म्हणून देवाला ज्यांनीं आपलासा केला त्यांना शाश्वत सुखाची प्राप्ति होते.

देव आपलासा करून घेण्याचा फार सोपा मार्ग तुकारामबोवा या अभंगांत सांगतात—

.... लावी मना पिसें गोविंदाचें ॥ ३ ॥

हा मार्ग सोपा म्हणण्याचें कारण माणसांत प्रेम हें आहेच ; त्याला वळण वेगळें लावावयाचें एवढेंच त्यास करावयाचें आहे. योगादिक

मार्ग हे निसर्गाच्या विरुद्ध वागावयास सांगत असल्याने त्यांत कष्ट फार आहेत. या मार्गांत सुलभपणा आहे. देवावर प्रेम करणे हाच भक्ति-मार्ग. नारदांनी आपल्या भक्तिसूत्रांत भक्तीची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे—

सा त्वास्मिन् परमप्रेमरूपा ॥

तुकारामबोवा म्हणतात, प्रेमाने प्रेम वाढते. देवावर आपण प्रेम करावयास शिकलो तर देव आपणांवर प्रेम करील.

तुका म्हणे येथे पिसें । तेथे तैसें असेल ॥

शेवटच्या कडव्यांत तुकारामबोवा ज्यांनी देवाला आपलासा केला त्यांचे दुःख कायमचें नाहीसें होतें, येवढेंच नव्हे तर ते कीर्तिरूपाने या भूतलावर अमर होऊन राहतात असे सांगतात.

सर्व दुःखाला कारण जन्म आहे. देव आपलासा ज्याने केला त्याचें जन्ममरण देव नाहीसें करतो :—

जो मज होय अनन्यशरण । त्याचें निवारीं मी जन्ममरण ।
म्हणोनि शरणागता शरप्य । मीचि एकु ॥

ज्ञा. अ. ९. २८८

मक्त हा कीर्तीकरितां देवाला आपलासा करित नाही; पण देव आपलासा ज्यांनी केला त्यांची तुकारामबोवा म्हणतात, 'कीर्ती वाढे चराचरी.' लक्षांत घेण्याजोगी गौष्ट आहे की, राजेमहाराजे उदंड होऊन गेले. आज त्यांचीं नांवेही शिल्लक नाहीत; पण ज्ञानेश्वरमहाराज, तुकाराम-महाराज, समर्थ यांच्या नांवांचा जयघोष करित लाखों लोक त्यांच्या यात्रा पदरचें खाऊन करित आहेत! केवढी ही कीर्ति !

तुका म्हणे एका मरणेंचि सरे ।

उत्तमचि उरे कीर्ति मार्गे ॥ ४ ॥

देव आपलासा करण्यांत असे अनंत लाभ आहेत.

अधिकार तैसा दावियेला मार्ग—::७::

अधिकार तैसा दावियेला मार्ग ।
चालतां हें मग कळों येतें ॥ १ ॥
जाळूं नये नाव पावलेनि पार ।
मागील आधार बहुतांचा ॥ २ ॥
तुका म्हणे रोग वैद्याचे अंगीं ।
नाहीं करी जर्गी उपकार ॥ ३ ॥

प्रस्तुत संकीर्तनाचा अभंग हा तीन कडव्यांचा लहानसा असा आहे. पण तुकारामबोवांच्या एकंदर अभंगांचा सुसंगत अर्थ लावणें अथवा त्यांच्या शिकवणुकीचें मर्म पाहणें या दृष्टीनें याला फार महत्त्व आहे. मुख्यतः ख्रिश्चन मिशनरी व आपल्यांतीलसुद्धां कांहीं लोक तुकारामबोवांवर विसंगततेचा आरोप करतात. ते म्हणतात, ” पाहा, तुकारामबोवा एके ठिकाणीं म्हणतात,

“ जंव हें सकळ सिद्ध आहे । हात चालावया पाये ॥
तंव तूं आपलें स्वहित पाहें । तीर्थयात्रे जाये चुको नको ॥”

तर तेच तुकारामबोवा दुसऱ्या अभंगांत म्हणतात,

“ तीर्थीं धोंडा पाणी । देव रोकडा सज्जनीं ॥ ”

या अभंगांत तुकोबांनीं सांगितलेल्या आपल्या शिकवणुकीच्या अत्यंत व्यवहारी तत्त्वाकडे त्यांचें जावें तसें लक्ष गेलें नाहीं म्हणून हे लोक वरील आरोप करतात. प्रस्तुतचा अभंग व असाच दुसराही लहानसा अभंग

“ अधिकार तैसा करूं उपदेश ।
साहे ओझें त्यास तेंचि द्यावें ॥ ”

यांत बोंवानीं आपल्या उपदेशाचें सूत्र सांगितलें आहे. त्याचा विचार केला म्हणजे तुकोबांच्या शिकवणींत विसंगतता कशी नाही हे लक्षात येईल. अभंग सर्व एकाच पुस्तकांत छापल्यानें वाचणाऱ्यास असा प्रभ उत्पन्न होण्याचा संभव आहे कीं, हे सर्व जवळजवळ एकाच काळीं तयार केले असावेत ; पण लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, ते एकाच काळीं तर नाहीतच ; पण एकाच अधिकाराचे सर्व श्रोते आहेत अशी वेड्यासारखी समजूत करून घेऊनही तयार केलेले नाहीत.

तुकोबा म्हणतात, मी माझ्याकडे येणारा ज्या अधिकाराचा असेल तो अधिकार पाहून त्याला झेपेल व त्याची उन्नति करील असा मार्ग त्याला शिकवला. तसेंच मेघवृष्टीनें उपदेश करतांनाही लोकांत भिन्न भिन्न प्रकारचे लोक आहेत हे जाणून वेगवेगळ्या अधिकाराच्या माणसांकरितां वेगवेगळे मार्ग सांगितले.

अधिकार तैसा दावियेला मार्ग ।

हे मार्गदर्शन योग्य आहे किंवा नाही हे आपला अधिकार पाहून त्या मार्गाने चालूं लागल्यावर कळून येणार आहे.

चालतां हे मग कळों येतें ॥ १ ॥

अन्न शिजून तयार झाल्यावर पुनः जाळ पेटवत ठेवणें वेडेपणाचें !

शिजल्यावरी जाळ । बायां जायाचें तें मूळ ॥

तसें तुम्ही मुक्त झालांत, असें तुम्हीच म्हणतां—

काम नाही काम नाही । झालों पाहीं रिकामा ॥

आतां तुम्हाला हा उपद्राव कोणी सांगितला ? असा प्रश्न केल्यास तुकारामबोवा पुढील कडव्यांत दोन वेगवेगळे दृष्टान्त देऊन उत्तर देतात :

जाळूं नये नाव पावलेनि पार ।

मागील आधार बहुतांचा ॥ २ ॥

न्याय असा आहे कीं, नावेचा आश्रय करून जो परतीराला गेला, त्यानें आपण परतीराला आलों, आतां करायची काय नाव, असें म्हणून

नाव जाळूं नये. कारण आपण जरी परतीराला आलों तरी सगळें गांव कांहीं परतीराला त्याबरोचर आलें नाहीं. आपल्या मागून येणारे अनेक लोक आहेत, त्यांनाही परतीराला यावयाचें आहे. तेव्हा नाव ही त्यांना पलीकडच्या तीराला नेण्याचें साधन असल्यानें त्यांच्याकरितां ती न जाळतां राखून ठेवणें अवश्य आहे. म्हणूनच या अभंगाच्या वर दिलेल्या दुसऱ्या कडव्यांत तुकारामचोवा म्हणतात, “ पार म्हणजे नदीचें पलीकडचें तीर त्याला पोचलेल्यानें नाव जाळूं नये; कारण ती मागाहून येणारे जे अनेक लोक आहेत त्यांचा आधार आहे. ”

हा झाला दृष्टान्त. तसेंच द्राष्टान्तीं, मुक्त झालेल्या पुरुषानें आपण ज्या साधनांनै मुक्काम गांठला तो साधनमार्ग नाहींसा करूं नये; कारण अनंत साधकांना तो तारक होणार आहे. आपण मुक्त झाल्यावरही मुक्त पुरुषानें साधन करीत राहावें, हें योग्य आहे.

दुसऱ्या एके ठिकाणीं तुकारामचोवा असाच दृष्टान्त देतात :—

तुका म्हणे नाव । जनांसाठीं उदर्कीं ठाव ॥

नाव पाण्यांतच राहते. ती तर तरलेलीच आहे; पण ती पाण्यात राहते ती इतरांना तारून नेण्याकरितां. दुसऱ्या दृष्टान्तानें तुकारामचोवाः झाच गोष्टीची (म्हणजे ध्येय गांठलें म्हणून स्वतःपुरता कर्तव्यशून्य झालेला महात्मासुद्धां लोकसंग्रह कसा करतो याची) स्पष्टता करतात :

तुका म्हणे रोग वैद्याचे अंगीं ।

नाहीं करी जर्गीं उपकार ॥ ३ ॥

नावेच्या दृष्टान्तांत नुसतें ‘ तारणें ’ एवढेंच दाखविलें आहे. त्या दृष्टान्तापेक्षां या दृष्टान्ताची मौज अशी आहे कीं, यांत सिद्धपुरुष हा वेगवेगळ्या साधनांचें आचरण वेगवेगळ्या अधिकाराच्या लोकांकरितां कां करतो, हें स्पष्ट दाखविलें आहे. तुकोबा म्हणतात, वैद्याला एकही रोग नाहीं; पण तो डोकेंदुखी, पोटदुखी, ताप, संग्रहणी आदि सर्व रोगां-वरची औषधें आपल्याजवळ ठेवतो. कारण, या प्रकारचे रोगी जगतांत आहेत व त्यांना दुरुस्त करणारी औषधें हीं हवीं आहेत. तसा पूर्णा-वस्थेस पोचलेला सिद्ध पुरुष स्वतः अशुद्ध राहिलेला नसला, त्याला साध-

नाची गरज नसली, तरी जगांत मलिनवृत्तीचे लोक आहेत, त्यांना उपयोगी पडावें म्हणून तो साधन करीतच राहतो. लोकसंग्रहाकरितां तो कर्म करीतच राहतो. येथें भावार्थ संपला. आतां आपण थोडें तपशिलांत शिरूं.

तुकारामबोवा या अभंगांत आपण अधिकार पाहून मार्गदर्शन केलें असें म्हणतात. त्यासंबंधी पुढील प्रश्न उत्पन्न होतात—

(१) कशाचे मार्ग ? (२) कोणते मार्ग ? (३) अधिकार कोणता पाहिला व त्यांना अधिकारी किती प्रकारचे आढळले ? (४) तुकोबांच्या या अभंगावरून पूर्णावस्थेस पोचलेल्या महात्म्यांच्या राहणीसंबंधी त्याची काय कल्पना होती ? (५) त्यांनीं मार्गदर्शन कसें केलें ? इत्यादि.

आपण यांचा थोडक्यांत विचार करूं.

● तुकोबांनीं मार्गदर्शन केलें हें खरें ; पण वर लिहिल्याप्रमाणें पहिला व महत्त्वाचा मुद्दा ' कशाचे मार्गदर्शन ' केलें ? म्हणजे कोठें जाण्याचा रस्ता दाखविला ? या प्रश्नाला त्यांच्याच शब्दांत उत्तर द्यावयाचें म्हणजे ' द्विंताचा मार्ग ' त्यांनीं प्रत्येकाला त्यांच्या अधिकाराप्रमाणें दाखविला.

तुका म्हणे हित होय तो व्यापार ।

करा काय फार शिकवावें ॥

* * *

हित व्हावें तरी दंभ दुरी ठेवा ।

चित्तशुद्धि सेवा देवाची हे ॥

ऐके रे जना । तुझ्या स्वहिताच्या खुणा ॥

पंढरीचा राणा । मनामाजि स्मरावा ॥

अर्शी किती तरी त्यांचीं वचनें देता येतील. परंतु ' हित ' म्हणजे काय याची स्पष्टता होण्याकरितां तुकोबा ' हित ' हा शब्द कोणत्या अर्थानें उपयोगांत आणतात याचें स्पष्टीकरण होणें अवश्य आहे.

तुकारामबोवांचा 'हित' हा शब्द उपनिषदांतील 'श्रेयस्' या शब्दाचा पर्याय आहे. कठोपनिषदांत खालील ऋचा आढळते :—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः
स्तिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयते-
ऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥—२.१.

प्रेयस् म्हणजे माणसाला जें गोड लागतें, आवडतें तें व श्रेयस् म्हणजे हित अथवा कल्याणकारक तें. सर्वांनाच आपलें खरें कल्याण आवडतें असें कोठें आहे ? आजारी मनुष्याच्या जिभेला 'साखर-केळें' गोड लागतें, पण तें खाण्यांत त्याचें हित नसतें. शौचाच्या विकारांत रोग्याला अति तहान लागते व त्यामुळें पाणी फार गोड लागतें. पण उपयोग काय ? तो पाणी फार प्याला कीं त्याचें मरण जवळ आलें असें समजावें. तसें तुकारामबोवा म्हणतात, लोकाना "लागतसे भाजधन गोड" (बायको व पैसा लोकांना आवडतो) व त्यांकरितां माणसें जीव टाकतात. पण यांत त्याचें खरें हित म्हणजे कल्याण नाही. खरें हित हें टिकाऊ, शाश्वत स्वरूपाचें असतें. तुकोबांच्या मते जीवाचें खरें हित परमेश्वरप्राप्तीत आहे. मनुष्यजन्माची सफलता याच्यांत आहे.

तुका म्हणे जन्मा आल्याचें सार्थक ।

विठ्ठलचि एक देखलिया ॥

व त्यांनीं जो मार्ग दाखविला तो 'परमेश्वर' अथवा 'देव'प्राप्तीचा. म्हणूनच ते सर्वांना देवाकडे चला अशी हांक मारतात —

देव पाहों देव पाहों । उंच ठायीं उभे राहों ॥

व 'देवच' लोकांच्यासमोर मांडतात —

देव ध्या कोणी, देव ध्या कोणी ।

आइता आला घर पुसोनी ॥

येथें लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, त्यांच्या मते सर्व मानवांचें—मग ते भारतांतील असोत वा आफ्रिका—अमेरिका इत्यादि

देशांतील असोत, स्त्री असोत वा पुरुष असोत-सर्वांचे ध्येय एकच आहे. सर्वांना एकाच मुक्कामाला जाणे अवश्य आहे. असें जरी असले तरी ते सर्वांना एकाच गोष्टीचा सारखा उपदेश करीत नाहीत. सर्वांच्या ठिकाणी सारखाच चित्सूर्याचा उदय व्हावा येवढ्याकरितां जरी प्रयत्न करावयाचा असला तरी सर्वांचा सारखा अधिकार नाही, ही आपल्या ऋषिमुनींनीं विचारान्तीं व अनुभवानें ठरविलेली गोष्ट ते विसरले नाहीत व म्हणूनच त्यांनीं अत्यंत व्यवहारी असा मार्ग पत्करला व 'अधिकार' तैसा उपदेश केला. खरी स्थिति अशी आहे कीं, उपदेशाचा परिणाम होण्याकरितां ज्याला उपदेश ग्रहण करावयाचा त्याला तो ग्रहण करण्याचा अधिकार लागतो व जो उपदेश करणारा आहे त्याला तो करण्याचा अधिकार लागतो. तसें नसेल तर तें 'वेडेचार' करण्यासारखेंच होतें. तुकोबा म्हणतात —

नसतां अधिकार । उपदेशासी बलात्कार ।

तरी ते केले हो चार । माकड आणि गारोडी ॥ १ ॥

घनघान्य राज्य बोल । वृथा रंजवणें फोल ॥

नाहीं तेथें ओल । बीज वेंची मूर्ख तो ॥ २ ॥

नये बांधो गांठी । पदरा आणी ऐसी तुटी ॥

असोन कसोटी । शिष्टाचार अनुभव ॥ ३ ॥

नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा उपदेश करतो आहे व स्वतःचें सहावें लग्न जुळाविण्याच्या खटपटींत आहे, त्याच्या नैष्ठिक ब्रह्मचर्याच्या उपदेशाचा काय परिणाम होणार ?

अशी गोष्ट सांगतात कीं, श्रीएकनाथाच्याकडे एक दिवस एक बाई आपल्या मुलाला घेऊन आली. नाथांनीं विचारलें, "बाई, कां आलांत?" ती म्हणाष्टी, "माझ्या मुलाला जंत झाले आहेत व किती सांगितलें तरी तो गोड खाण्याचें टाकीत नाही. पण नाथांनीं सांगितलें तर तो ऐकिल व गोड खाण्याचें टाकील; तुम्ही त्याला नायाच्याकडे घेऊन जा, असें मला लोकांनीं सांगितलें. म्हणून मुलाला घेऊन आले आहे. तुम्ही त्याला सांगा,

गोड खाऊं नकोस म्हणून.” नाथ म्हणाले, “ बरें आहे.” त्यांनीं मुलाला जवळ बोलाविलें व सांगितलें, “ बाळ, गोड खाऊं नकोस बरें ! ” व बाईला म्हणाले, “ जा मुलाला घेऊन. तो गोड नाही खाणार.” पण मौज अशी झाली कीं, ती बाई आपल्या मुलाला घेऊन नाथांच्या घराचा उंबरठा ओलांडते न ओलांडते तोंच तिचा मुलगा म्हणूं लागला, “ आई, मला गूळ हवा आहे.” बाई मनांत म्हणाली, “ बरें, पोरानें येथेंच मागितला, नाही तर घरापासून पुनः हेलपाटा पडला असता.” बाई मुलासह परत नाथांच्याकडे आली. त्या बाईला पाहून नाथ म्हणाले, “ बाई, परत कां आलांत ? ” ती म्हणाली, “ अहो, मुलगा तुमच्या घराचा उंबराही ओलांडूं देईना. त्यानें पाय बाहेर पडतांच गूळ मागितला. आतां घरीं जाऊन काय करणार ? म्हणून तुम्हांला विचारायला परत आले.”

हे त्या बाईचें बोलणें ऐकून नाथ जरा अंतर्मुख झाले व आत्म-निरीक्षण करूं लागले. तेव्हां त्यांना आढळून आलें कीं, आपण देवाचा नैवेद्य म्हणून रोज पुरणपोळी खातो (नाथांच्या देवाला रोज पुरणपोळीचा नैवेद्य असे) व या मुलाला मात्र गोड खाऊं नको असा उपदेश करतो, तो कसा ऐकणार ? त्यांनीं त्या क्षणाला निश्चय केला कीं, गोड खावयाचें नाही व बाईला सांगितलें, ‘ जा बाई, आतां तो नाही गूळ मागणार.’ ” त्याचा परिणाम झाला आणि मुलानें गोड खाण्याचें सोडून दिलें व त्याचा रोग बरा झाला ! गोष्टीचें तात्पर्य असें कीं, उपदेश करावयाला अधिकार लागतो. “ आधीं केलें मग सांगितलें.” न करतां सांगणें यांत फजिती.

तसेंच उपदेश करणाऱ्यानें आपण जें सांगतो तें त्याला झेपेल किंवा नाही हें बघून उपदेश करावा असा न्याय आहे. खुद्द गीताकार एके ठिकाणीं म्हणतात :—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत् सर्व कर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

ज्ञानोचारायांनी या श्लोकावर लिहीत असतांना फार उत्कृष्ट दृष्टान्त देऊन या श्लोकांतील तत्त्व वाचकांच्यापुढे मांडले आहे. ते म्हणतात :-

जे सायासें स्तन्य (दूध) सेवी । ते पकानें केवि जेवी ॥
 म्हणौनि बाळका जैसीं नेदावीं । धनुर्वरा ॥
 तैसी कर्मीं जया अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता ॥
 न प्रगटावी खेळतां । आदिकरूनी ॥

तुकारामचोवा म्हणतात :-

‘ नये बोलूं वर्म । जर्गीं असो द्यावा भ्रम ॥ ’

याचें कारण आहे. तत्त्व चांगलें उत्तम आहे, पण तें समजण्याची, पचवण्याची मानसिक, बौद्धिक तयारी हवी. ताक पचत नाही त्याला वाघाचें दूध सकल म्हणून देऊन काय उपयोग ? आईच्या अंगावरचें दूध पितां येत नाही त्या बालकाला जिलबी घालून काय उपयोग ? प्रकृति सुधारणार तर नाही, उलट नवीन रोग निर्माण होईल. तुकाराम-चोवा पुढील दृष्टान्तानें हेंच तत्त्व सांगतात :-

मुंगीवरी भार गजाचें पालाण ।
 घालितां ते कोण कार्यसिद्धि ॥

गजाचें पालाण म्हणजे अंबारी. अंबारी शोभा आणणारी खरी ; पण कोणाला ? हत्तीला. तीच मुंगीवर ठेवली तर तिची पाठं मोडेल. तिचा फुकट प्राण जाईल. तसेंच अद्वैतज्ञान अति उत्तम हें खरें ; पण अधिकार नसतांना त्याचा उपदेश केला तर अद्वैतानुभव तर बाजूलाच राहिला, स्वैराचारी मात्र मनुष्य बनेल. हें तत्त्व ही साधुमंडळी पूर्ण जाणत असल्यानें त्यांनीं वेगवेगळ्या प्रकारचा उपदेश वेगवेगळा अधिकार पाहून केला.

आतां त्यांना कोणते अधिकारी दिसले व त्यांनीं कोणता कोणता मार्ग दाखविला तें आपण थोडक्यांत पाहूं.

परमात्मप्राप्ति व तीही सर्वांच्याकरितांच असल्यानें आमच्या ऋषि-मुनींनीं व साधुसंतांनीं अधिकार ठरवतांना बाह्य देहादि उपाधि व

त्यांवर अवलंबून असणाऱ्या गोष्टी यांजकडे बघून अधिकार ठरविला नाही. परमार्थाचा व सूक्ष्म शरीराचा संबंध आहे म्हणून त्याकडे बघून त्यांनी अधिकाऱ्यांचे तीन विभाग कल्पिले व त्याप्रमाणे तीन मार्ग—पण व्यापक दृष्टीने बघितल्यास एकच मार्ग—तीन अधिकाऱ्यांकरिता सांगितले. ते तीन मार्ग म्हणजे (१) कर्म, (२) उपासना व (३) ज्ञान; आणि तीन अधिकारी म्हणजे—(१) कर्माचा, (२) उपासनेचा व (३) ज्ञानाचा.

श्रीमद्भागवताच्या एकादशस्कंदांतील २० व्या अध्यायांतील खालील श्लोकांतून या मार्गांचा व अधिकाऱ्यांचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो :—

श्रीभगवानुवाच :—

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ।
 निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।
 यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥

अ. २०-६-८

आपण मनुष्याच्या मनाकडे बघितले तर त्यांत तीन प्रकारचे दोष आढळून येतात :—

(१) मल, (२) विक्षेप व (३) आवरण. मल म्हणजे पाप-वासना—अत्यंत विषयासक्तीचा परिणाम, (२) विक्षेप म्हणजे अंतःकरणाची चंचलता व (३) आवरण म्हणजे आत्मस्वरूपाविषयी अज्ञान.

हे सर्व ज्याच्या ठिकाणी आहेत तो कर्माचा अधिकारी. नाथमहाराज या अधिकाऱ्यांचे थोडक्यांत एकाच ओवीत वर्णन करतात :—

जे कां केवळ अविरक्त । विषयालार्गी कामासक्त ॥
 त्यालार्गी म्यां प्रस्तुत । कर्मयोग येथ प्रकाशिला ॥

अंतःकरणांतील हा मलदोष जाण्यास उत्तम उपाय म्हणजे आपल्या विहित कर्मांचे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून आचरण करणे. अंतःकरणांतील घाण वासना शरीराला स्वच्छ केल्याने जाणार नाहीत. तीर्थस्थानानेंमुद्धां त्या जातातच असा नियम नाही. खुद्द तुकारामबोवाच म्हणतात :--

आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटा झाली घणी ॥
पाप गेलियाची काय खूण । नाहीं पालटले अवगूण ॥
तीर्थांत स्नान केल्यावर भावना अशी पाहिजे कीं, माझे पाप गेले.
तीर्थीं भाव फळे ।

मल दोष जाण्याचा उत्तम उपाय स्वकर्म. 'यज्ञदानतपःकर्म' (गी. अ. १८-५) या श्लोकावर लिहिलेले असतांना ज्ञानोचारायांनीं खालील सुंदर ओव्या लिहिल्या आहेत :—

तरी स्वाधिकारानुरूपें । तियें यज्ञदानें तपें ॥
अनुष्ठावींचि साक्षेपें । अधिकेंवर ॥
जें चालणें वेगावत जाये । तो वेगु बैसावयाचि होये ॥
तैसा कर्मातिशयो आहे । नैष्कर्म्यांलागीं ॥
अधिकें जंव जंव औषधी । —सेवनेची मांडी बांधी ॥
तंव तंव मुकिजे व्याधी । तयाचिये ॥
तैसीं कर्में हातोपार्ती । जें कीजती यथा निगुती ॥
तें रजतमें झडती । झाडा देउनी ॥
कां पाटोवार्ती पुटें । मांगारा खारु देणें घटे ॥
तें कीड झडकरी तुटे । निर्व्याज होय ॥
तैसें निष्ठा केलें कर्म । तें झाडी करूनि रजतम ॥
सत्त्वशुद्धीचें धाम । ढोळां दावी ॥

म्हणोनियां धनंजया । सत्त्वशुद्धि गिंवसितया ॥
 तीर्थाचिया सावाया । आलीं कर्में ॥
 तीर्थें बाह्य मळ क्षाळे । कर्में अभ्यंतर उजळे ॥
 एवं तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेंचि ॥

— ज्ञानेश्वरी १८.१५३-६०

तुकारामबोवांनींसुद्धां आपल्या पद्धतीनें हाच विचार माडला आहे. ते म्हणतात, जोंपर्यंत भोगाची आसक्ति आहे तोंपर्यंत माणसानें आपलें घरदार सोडून वनांत जाऊं नये. ते म्हणतात :—

आशा हे समूळ खाणोनि काढावी ।
 तरीच गोसावी व्हांवें तेणें ॥
 नाहीं तरी सुखें असावें संसारीं ।
 फजिती दुसरी करूं नये ॥

कारण, अंतःकरणांत जोंपर्यंत वासना आहे तोंपर्यंत तो विषय आपल्या-जवळ आहेच. बाहेरून टाकलें असें दाखवलें तरी उपयोग काय ?

त्यजिलें आणोनि भेटवी वासना ।
 दाविल्याचें जना काय काज ॥

आपला उद्योगधंदा सोडून भीक मागणाऱ्या लोकांचा त्यांनीं निषेध केला आहे. ते म्हणतात :—

मिक्षापात्र अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ॥
 ऐसियासी नारायणें । उपेक्षिजे सर्वथा ॥
 तुका म्हणे करी ब्रह्मांड ठेंपणें ।
 हात पसरि जिणें धिक् त्याचें ॥

मनुष्यानें सन्मार्गानें पैसा मिळवावा व निष्कामबुद्धीनें त्याचा सत्कार्यां विनियोग करावा. याच योगानें अंतःकरण शुद्ध होऊन वैराग्य प्राप्त होईल.

जोडोनियां धन उत्तम व्यवहारें । उदास विचारें वेंच करी ॥

× × × ×

तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचें फळ । परम पदबळ वैराग्याचें ॥

तात्पर्य, जोपर्यंत भोगाची वासना आहे तोपर्यंत माणसानें भोगाच्या प्राप्तीकरितां आवश्यक असा अर्थ अवश्य मिळवावा. तो जर न्याय्य मार्गानें मिळाला नाही तर मनुष्याची अधर्माकडे-पापाकडे प्रवृत्ति होते. म्हणून सर्व साधु वासना आहे तोपर्यंत विहित मार्गानें भोग भोगावा असें म्हणतात. खुद्द गीतेंत

‘ धर्माऽविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ’

असें भगवान् म्हणतात.

विहित कर्माच्या आचरणानें मलदोष नाहीसा होतो ; पण तें कर्म कर्तृत्वमद व फलास्वाद (म्हणजे मी कर्म करणारा असा अहंकार व या कर्मापासून अमुक एक फल प्राप्त व्हावें अशी इच्छा हे दोन्ही) टाकून करावें लागतें.

असें निष्कामबुद्धीनें शुद्ध कर्माचरण करून ज्याची वासना गेली तो भक्तीचा अधिकारी होतो. वर जे भागवतांतील श्लोक दिले आहेत त्यांतील पुढील भागांत भक्तीचा अधिकारी सांगितला आहे —

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥

विषयभोगांच्या वरवरच्या वासना नष्ट झाल्या ; पण देवाच्या-करितां भोगाचा आत्यंतिक त्याग करण्याकरितां आवश्यक असणारें वैराग्य ज्याच्यांत नाही त्यांना भक्तियोग हा लवकर फलद्रूप होतो. दगडाखाली हात सांपडला आहे ; पण तो उचलून फेंकून धावा अशी अंगांत ताकद नसल्यामुळें दगडाखाली हात ठेवूनच मनुष्य तळमळत असतो. तसाच संसाराच्या भारतानें दडपलेला, पण तो सोडण्याची ज्याची तयारी नाही असा जो साधक त्याकरितां भक्तियोग हा आहे. तुकाराम-बोवा एके ठिकाणीं म्हणतात —

मय वाटे पर । न सुटे हा संसार ॥ १ ॥

ऐसा पडिलों कांचणीं । करी धांवा म्हणऊनी ॥ २ ॥

येवढ्याकरितां तुकारामचावांनींसुद्धां

“ करोनियां शुद्ध मन । नारायण स्मरावा ॥ ”

असाच उपदेश केला आहे.

नुसत्या कीर्तनाला जाऊन काम भागत नाही. तसे तर हजारों लोक कीर्तन श्रवण करतात ; पण अधिकारसंपन्न होऊन कीर्तन श्रवण करीत नसल्याने त्या श्रवणाचा खरा व पुरा उपयोग होत नाही. भागवतांतील वर दिलेल्या श्लोकावर लिहितांना श्रीएकनाथ लिहितात—

हरिकथा अवघेचि ऐकती । परी माझी श्रद्धा नुपजे चित्तीं ॥

कोणी एकाचिये अभिनवगती । श्रद्धाउत्पत्ती श्रवणीं होय ॥

स्ववर्णाश्रमयोग्य कर्म करून इंद्रियनिग्रह व मनुःशुचिता साधली आहे, पण अजून अंतःकरणार्चे चांचल्य गेलें नाही, विक्षेपता शिल्लक आहे, त्याकरिता भक्तियोग आहे. तात्पर्य, ज्याच्यामध्ये त्याग करावयास लागणारें निघडें वैराग्य नाही व ज्यास भोगांत रुचि वाटत नाही असा जो तो भक्तीचा अधिकारी. श्रीएकनाथ म्हणतात :—

यापरी जो नव्हे विषयासक्त । ना निघडा नव्हे विरक्त ।

त्यालार्गी माझा भक्तिपंथ । मी बोलिलों निश्चित ।

वेदवाक्यें ॥

कर्म—उपासना करून ज्याने अंतःकरणाचे मल व विक्षेप दोष घालवले आहेत व त्यांमुळे अंतःकरणांत जळजळीत वैराग्य व ज्ञानाची तीव्र लालसा उत्पन्न झाली आहे तो ज्ञानाचा अधिकारी. साधु त्याला महावाक्यद्वारे आत्मज्ञानाचा उपदेश करतात.

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो

यावर नाथमहाराज लिहितात :—

‘जे का ब्रह्मभुवनपर्यंत । साचार जीवीहूनि विरक्त ।

जे विधिपूर्वक संकल्पयुक्त । कर्म त्यागित संन्यासी ॥

ऐसिया अधिक्राग्याकारणें । म्यां ज्ञानयोग प्रकट करणें ।

जे का निजज्ञानसाधनें । मज पावणें सायुज्यता ॥

ऋषींच्या कालांतसुद्धां अधिकार पाहूनच ज्ञानाचा उपदेश करीत असें दाखविणारी कठोपनिषदांत पुढील सुंदर कथा आहे. वडिलांच्या शापामुळे नचिकेतस् यमाकडे गेला; पण यमाची व त्याची तीन दिवस गांठ पडू शकली नाही. यामुळे तीन दिवसपर्यंत “अनश्नन्” असा नचिकेतस् राहिला. परत आल्यावर अतिथी सत्काराविना आपल्या घरी राहिला हें बरें न वाटून यमराज त्याला म्हणू लागले कीं, ‘तू तीन वर माग.’ पहिल्या दोन वरांनंतर तिसरा वर नचिकेतानें मागितला तो असा कीं, “मनुष्य मरण पावला म्हणजे आत्मा आहे असें कोणी म्हणतात, कोणी आत्मा नाही असेंही म्हणतात. हा माझा एक संशय आहे. आपण तो दूर करावा. हा माझा तिसरा वर आहे.” हें ऐकल्यावर यमानें. पूर्वीच्या दोन वरांप्रमाणें तिसरा वर एकदम दिला नाही. यम नचिकेताला म्हणाला, “नचिकेता, अरे, हा विषय कठिण आहे. मोठमोठ्यांच्याही हा लक्षांत येत नाही. याचा नाद सोडून दे आणि दुसरा वर माग.” त्यावर नचिकेतस् म्हणाला, “तर मग मला हाच वर हवा. कारण हा देणारा तुझ्यासारखा दुसरा कोण मिळणार ?” त्यावर यमराज म्हणाले, “अरे, शंभर वर्षे असणारे पुत्र-पौत्र माग; हत्ती-घोडे वगैरे पुष्कळ पशु, पुष्कळ सुवर्ण माग; मृत्युलोकांत जे जे दुर्लभ मनोरथ तुला पाहिजे असतील ते ते सर्व माग.” यावर नचिकेतस् म्हणाला, “हे सर्व भोग आज आहेत, उद्यां नाहीत, अशा प्रकारचे क्षणिक आहेत. मला हे नकोत. मला हें ज्ञानच हवें.” हें त्याचें वैराग्ययुक्त भाषण ऐकून यमराज प्रसन्न झाले व त्यांनीं त्याला आत्मज्ञान सांगितलें. सर्व संतमहात्मे ही जी वैदिक उपदेशाची रीत आहे तिला जाणूनच योग्य अधिकारी पाहून ज्ञानाचा उपदेश करीत.

संतांच्या उपदेशाची ही रीत आहे, हें कळण्याकरितां श्रीज्ञानदेव-
एकनाथांचे कांहीं उद्गार पुढें देतो :—

ज्ञानेश्वरमहाराज एके ठिकाणी म्हणतात :—

तरी तया ज्ञानालागीं । कवणा पां योग्यता आंगीं ।

हें पाहतां जर्गीं । देखिला एकु ॥

जें पाताळींचेंहि निधान । दावील कीर अंजन ।

परि होआवे लोचन । पायाळाचे ॥

तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन ।

परि तेंचि थारें ऐसें मन । शुद्ध होआवें ॥

तरी विरक्तीवांचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं ।

हें विचारुनि ठाई । ठेविलें देवें ॥

ज्ञानेश्वरी, अ. १५-३३-३६

नाथमहाराजही असेंच म्हणतात :—

आरिसां उपलब्धि तवां मसी । एकी जाती तव्या आरिसासी ।

तेवीं चित्तशुद्धि परमार्थासी । विकल्पवंतासी अभावो ॥

नित्यानित्यविवेकव्युत्पत्ती । इहामुत्रफळभोग विरक्ती ।

शमदमादि संपत्ती । अढळ चिर्तीं दृढ होआवी ॥

येही अवस्था वरुती । निश्चयें वांछी निजमुक्ती ।

ती नांव मुमुक्षा म्हणती । चित्तशुद्धी चिर्तीं मुमुक्षत्वे हें ॥

हस्तामलक ओ. १७६-१७९

वैराग्य प्राप्त होऊन वासनारूपी मळ अंतःकरणामधील गेला नाहीं
तर ज्ञानोपदेशाचा कांहींही उपयोग नाहीं असें तुकारामचोवा खालील
अभंगांत स्पष्ट लिहितात :—

नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥ १ ॥
 तैसी चित्तशुद्धि नाहीं । तेथें बोध करील काई ॥ २ ॥
 वृक्ष न धरी पुष्पफळ । काय करील वसंतकाळ ॥ ३ ॥
 वांझे न होती लेंकुरें । काय कीजे त्या भ्रतारें ॥ ४ ॥
 नपुंसका पुरुषासी । काय करील बाइल त्यासी ॥ ५ ॥
 प्राण गेलिया शरीर । काय करील वेव्हार ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे जीवनेविण । पीक नव्हे नव्हे जाण ॥ ७ ॥

येवढ्याचकरितां तुकारामबोवांनीं ठिकठिकाणीं 'चित्त शुद्ध करा'
 असा उपदेश केला आहे.

तात्पर्य, तुकारामबोवांनीं अधिकार पाहून जे मार्गदर्शन केलें त्याचा
 विचार करूं लागलें असतां आढळून येतें कीं, त्यांनीं अंतःकरणशुद्धीचा
 विचार करून यथाधिकार कर्म, उपासना व ज्ञान या मार्गांचा उपदेश
 केला. सर्वांना सरसकट एकच सागत वसले नाहीत. अगदीं निकृष्ट
 अधिकारी म्हणजे स्वैर वर्तनाचा भोगलंपट मनुष्य त्यांना दिसला तर
 त्याला ते म्हणत :--

चाल केलासी मोकळा । बोले विठ्ठल वेळोवेळां ॥
 तुज पापचि नाहीं ऐसें । नाम घेतां जवळी वसे ॥
 पंच पातकांच्या कोडी । नामें जळतां नलगे घडी ॥
 केली मागें नको पाहों । तुज जमान आम्ही आहों ॥
 करीं तुज जीं करवती । आणिक नामें घेऊं किती ॥
 तुका म्हणे काळा । रीघ नाहीं निघती ज्वाळा ॥

याचा अर्थ तुकारामबोवांना पाप करावें व देवाचें नांव घ्यावें हें संमत
 होतें असें नव्हे. व्यसन सुटत नाही अशा व्यसनाधीन पुरुषास नाम-
 स्मरणाकडे, सन्मार्गाकडे त्याचें मन वेधावें एवढ्याकरितां ही रोचक

वचनें आहेत. याच्याच योगानें हलकें हलकें त्याचें व्यसन सुटेल. असा जो थोडा सांवरला त्याला तेच तुकोबा म्हणतात :—

इंद्रियासी नेम नाहीं । मुखीं राम म्हणोनि काई ॥ १ ॥

जेवी मासीसवें अन्न । सुख नेदी तें भोजन ॥ २ ॥

याचा अर्थ असा आहे कीं, तुकोबा ध्येयावर नजर ठेवून आपल्याकडे येणारा, ध्येयाकडे नेणाऱ्या जिऱ्याच्या पायऱ्या अधिक अधिक लवकर कसा टाकील हें लक्षांत घेऊन उपदेश करीत.

त्यांचें मार्गदर्शन या स्वरूपाचें होतें म्हणूनच एके ठिकाणीं ते म्हणतात :—

तुका म्हणे फांसे वाधुरा कुऱ्हाडी ।

प्रसंगीं ते काढी पारधी तो ॥

फांसे, (पाश) वाधुरा (जाळें) कुऱ्हाडी यांपैकी ज्या वेळीं जें साधन उपयोगी पडेल त्याचा पारधी उपयोग करतो. जनावर पकडणें हें एकच साध्य ; पण प्रसंगानुसार साधनें वेगवेगळीं. “साधनानां अनेकता” हें जें व्यवहारी तत्त्व तेंच परमार्थाच्या उपदेशांतही लागू आहेच. कधीं प्रेमानें कुरवाळून, तर कधीं शिव्या देऊन पण जीवाला रस्त्याला लावणें हें काम आपण करतो असें तुकारामबोवा म्हणतात.

येथपर्यंत आपण दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रश्नांचा विचार केला. आतां पुढच्या दोन प्रश्नांचा विचार करू.

त्यांना हा मार्गदर्शनाचा उपद्वयाप कोणी सांगितला ? याचें उत्तर तुकारामबोवा या अभंगाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या कडव्यांत देतात. असा न्याय आहे कीं, आपण परतीराला गेलों तरी नाव जाळूं नये ; कारण मागून पुष्कळ लोक नर्दीतून पलीकडे जाण्याकरितां येणारे असतात त्यांना तिची गरज आहे. वैद्य स्वतःस रोग नसून अनेक औषधें आपणांजवळ ठेवतो याचें कारण जगांत पुष्कळ रोगी असतात व त्यांना त्यांचा उपयोग असतो. या दृष्टांतांनीं तुकोबा आपली लोकसंग्रहाची जबाबदारी आपण ओळखतो व म्हणून आपण जरी कृतकृत्य झालों, निष्काम झालों

तरी साधनांचा त्याग न करतां मार्गदर्शन करीतच राहतो असें सुचवतात. पुढील अभंगांत तीन दृष्टान्त देऊन साधु मार्गदर्शन कां कसें करतात तें सांगतात :—

अर्भकाचेसाठीं । पंतें हातीं धरली पाटी ॥ १ ॥

तैसे संत जर्गी । क्रिया करूनि दाविती अंगीं ॥ २ ॥

बाळकाचे चालीं । माता जाणुनि पाउल घाली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाव । जनासाठीं उदकीं ठाव ॥ ४ ॥

यापैकीं पहिल्या, तिसऱ्या व चवथ्या कडव्यांत ज्ञाते पुरुष लोकसंग्रह म्हणजे अज्ञान्यास मार्गदर्शन वां करतात हें सांगतात व दुसऱ्या कडव्यांत ते कसें मार्गदर्शन करतात हें सांगतात. ज्ञाते अथवा सिद्ध पुरुष 'आत्मवृत्त' होऊनही कर्म टाकीत नाहींत, याचें कारण त्यांनीं जर तें केलें नाहीं तर अज्ञान्याना धर्म कळावयाचा नाहीं. ज्ञानोबाराय म्हणतात :—

इहीं जरी ऐसें न कीजे । तरी अज्ञानां यया काय उमजे ॥
कारण त्याची धर्माची कल्पना म्हणजे .

येथ वडिल जें जें करिती । तया नाम धर्म ठेवती ।

तेचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ।

मुलें जशीं कित्ता पाहून अक्षरें काढतात तशीं अज्ञानी माणसें ज्ञात्याची क्रिया पाहून वागतात.

घडियाच्या अखरा । तळीं बाळ लिहे दातारा ।

म्हणून

ऐसें असे स्वमावें । म्हणौनि कर्म न संडावें ।

विशेषें आचारावें । लागे संतीं ॥

म्हणूनच ते उत्कृष्ट दृष्टान्त देऊन सांगतात :—

मार्गी अंधासरिसा । नावेक देखणाहि चाले जैसा ।

अज्ञान धर्म प्रकटावा तैसा । आचरोनि ॥

तुकोबा हेच सांगतात की, संत नुमते बोलून मार्गदर्शन करीत नाहीत. तसें तर रस्त्यावरील रस्ता दाखविणारी पाटीही मार्गदर्शन करते. ' सोलापूरचा रस्ता ' असें जिच्यावर लिहिलें आहे ती पाटीसुद्धां सोलापूरकडे जाणाऱ्या मार्गाचें दर्शन करते ; पण स्वतः जागा सोडीत नाही. संतांचें मार्गदर्शन तसे नव्हे. संत हे स्वतः कर्म आचरण करून दाखवतात.

म्हणूनच तुकारामचोवा म्हणतात :—

तैसे संत जर्गी । क्रिया करूनि दाविती अंगीं ॥

ज्ञानेश्वरमहाराजही म्हणतात :—

हे असो पंडित । धरोनि बाळकाचा हात ।

ओळी लिही सुव्यक्त । आपणचि ॥

जीवनमुक्त ज्ञानी जरी झाले पावन ।

देव तीर्थ भजन न संडिति ॥

एकनाथमहाराज म्हणतात :—

उपसना जे जे मार्ग । दाविती अव्यंग भाविकां ॥

तुकारामचोवांनीं असे विचार ठिकठिकाणीं मांडले आहेत. त्यांपैकी वरती कांहीं आलेच आहेत. आणखी एक देऊन हा भाग आटपूं-
ते म्हणतात :—

आपें तरे त्याकी कोण बराई ।

औरनकुं भलो नाम धराई ॥ १ ॥

काहे भूमि इतना भार राखे ।

दुमत धेनु नाहिं दूध चाखे ॥ २ ॥

बरसते मेघ फलतेही विरखा ।

कोन काम आपनी उन्होति रखा ॥ ३ ॥

काहे चंदा सूरज खावे फेरा ।
 खिन एक बैठत पावत घेरा ॥ ४ ॥
 काहे परिस कंचन करे धातु ।
 नहि मोल तुटत पावत धातु ॥ ५ ॥
 कहे तुका उपकारहि काज ।
 सब कर कररहिया रघुराज ॥ ६ ॥

ज्ञात्या पुण्यानें कर्म करावें का न करावें याबाबत या साधूंचें काय मत होते हें वरील चर्चेवरून स्पष्ट होते.

प्लेटोच्या रिपब्लिक (Republic) नामक संवादांत ' गुहेची गोष्ट ' (Fable of the Cave) सांगितली आहे. तींतसुद्धां हेंच तत्त्व सांगितले आहे. अंधाराच्या गुहेतून सुटून बाहेर आल्यामुळे ज्याला प्रकाशांत वावरणाऱ्या ह्या व्यक्ति दिसल्या त्याचें कर्तव्य असें आहे कीं, त्यानें अंधारांत वावरणारे व छायांनाच खरे समजणारे जे आपले बंधु त्यांना यथार्थ ज्ञान करून देण्याकरितां परत गुहेत जाऊन त्यांना यथार्थ गोष्टींचें ज्ञान करून द्यावें.

ज्ञानेश्वरमहाराज-तुकाराममहाराजप्रभृति संतांचें असेंच म्हणणें आहे. ज्ञात्या पुढावर फार जबाबदारी आहे. त्यानें साक्षेपानें कर्मांचें आचरण करावें व ज्ञाते पुरुष आपली जबाबदारी ओळखून कर्म करतातही.

अशा प्रकारचें अधिकारपरत्वानें मार्गदर्शन करीत असतांनाही सर्व संतांनीं भजनावरच जोर दिलेला आढळतो. तुकारामबोवासुद्धां

सकळांसी येथें आहे अधिकार ।

कलियुगीं उद्धार हरिच्या नामें ॥

असें म्हणतात. पण याचा अर्थ सर्व धर्म व कर्म टाकून सर्वांनीं भजन करावें असा त्यांचा हेतु होता असें मात्र नव्हे. तुकारामबोवा तर म्हणतात :—

कर्म आचरणें यातीचा स्वगूण । विशेष तो गूण काय येथें ॥

आपण केलेले कर्माचरण मोक्षप्रद व्हावे, फलेच्छा सुटावी, मनाला शान्ति मिळावी, येवढ्याकरतां ईश्वरभक्तीची सर्वांना सर्व अवस्थेत गरज आहे. भगवंताचे स्मरण हें पूरक आहे. खुद्द भगवंतच गीतें ठिकठिकाणी म्हणतात :—

मामनुस्मर युद्धच च ॥

— अ. ८।७

मन्मना भव मद्भक्तो ।

— अ. ९।३४, अ. १८।६५

भगवंताचा जो या श्लोकांतल मतितार्थ तो लक्षांत घेऊन सर्वांना जेथे अधिकार आहे असा भगवद्भजनाचा मार्ग त्यांनी सर्वाकरतां दाखवला. आपल्याऋडील संतांनी या बाबतीतही तोल सुटूं दिला नाही असेंच आढळून येईल.

ते ठिकठिकाणी सांगतात. भजन कर पण नीतीचा व्यवहार सुटतां कामा नये'—तुकारामबोवा म्हणतात :—

इंद्रियासी नेम नाही । मुखीं राम म्हणोनि कायी ॥

×

×

×

भजन तें ओंगळवाणें । नरका जाणें चुकेना ॥

नाथमहाराज म्हणतात :—

धर्माधर्म न विचारतां । म्हणती ईश्वरचि मोक्षदाता ।

हे भक्तपाखंडी कथा । स्थापूनि चिद्रूपता निवारी ॥

लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, सिद्धावस्थेला पोचलेल्या या पुरुषांना ते लोकसंग्रहार्थ कर्मे करित असतांना तीं कर्मे बाधत नाहीत.

तया लोकसंग्रहालागीं । वर्ततां कर्मसंगीं ।

तो कर्मबंधु आंगीं । वाजेलना ॥

जैसी बहुरूपीयाची राबोराणी । स्त्रीपुरुष भावो नाही मनीं ।

परि लोकसंपादणी । तैसेंचि करिती ॥

तुकारामचोवा हीच गोष्ट पुढील दृष्टान्तानें सांगतात :—

ठेविलिया दिसे रंगाऐसी शिळा । उपाधि निराळा स्फटिकमणि ।

तसें ज्ञात्या पुरुषाकडून कर्म होत असलें तरी त्याचें अकर्तृत्व बिघडत नाही.

तात्पर्य, सिद्ध पुरुष स्वतः तरले तरी इतरांना तारण्याकरितां कर्म, उपासना, ज्ञान यांचें आचरण करीतच रहातात. हेतु असा की, अज्ञान्यांना मार्गदर्शन व्हावें. संत हे तोंडानें उपदेश करून व स्वतः अंगानें क्रिया करून दोन्ही प्रकारांनी यथाधिकार मार्गदर्शन करतात. तुकारामचोवाचे शिष्य निळोबा पुढील अभंगांन त्यांच्या या मार्गदर्शनाची महती वर्णन करतात. तो देऊन हें अभंग-संकीर्तन आटपूं.

मार्ग दाऊनि गेले आर्धी । दयानिधी संत ते ॥ १ ॥

तेणेंचि पथें चालों जातां । न पडे गुंता कोठें कांहीं ॥ २ ॥

मोडोनिया नाना मते । देती सिद्धान्तसौरसु ॥ ३ ॥

निळा म्हणे ऐसे संत । कृपावंत सुखसिंधु ॥ ४ ॥



संतांचिया पार्यीं हा माझा विश्वास ::८::

संतांचिया पार्यीं हा माझा विश्वास ।
सर्वभावे दास जालों त्यांचा ॥ १ ॥
तेचि माझे हित करिती सकळ ।
जेणें हा गोपाळ कृपा करी ॥ २ ॥
भागलिया मज वाहतील कडे ।
त्यांचियानें जोडे सर्व सुख ॥ ३ ॥
तुका म्हणे शेष घेईन आवडी ।
वचन न मोडीं बोलिलें तें ॥ ४ ॥

तुकारामचोवा या अभंगामध्ये आपलें हित कळण्याकरितां आपला विश्वास आपण कोणावर ठेवतो हें व्यक्त करतात. या अभंगाची पार्श्वभूमि खालीलप्रमाणे कल्पिता येईल --

त्यांच्याजवळ राहणारा गीतेचा वाचक असा एक गृहस्थ. त्याला असें आढळून आलें कीं, एके ठिकाणीं गीताकार म्हणतात --

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥

-- गीता १७. ३-

यावर लिहितांना ज्ञानोचा म्हणतात --

ऐसेनि हा सकळ । जगडंबर निखळ ।

श्रद्धेचाचि केवळ । वोतला असे ॥

-- ज्ञा. १७. ७२-

व्याख्यांत श्रद्धाच नाही असा मनुष्य अजून निर्माण व्हावयाचा आहे. मनुष्यांत श्रद्धा नसते असें नव्हे; प्रत्येकांत श्रद्धा आहेच, फक्त श्रद्धेच्या विषयात फरक असतो एवढेंच. कोणाची श्रद्धा पांडुरगावर, तर कोणाची

खंडोचावर, कोणाची ज्ञानदेव-एकनाथांवर, तर कोणाची कार्ल मार्क्सवर ; पण कोठेच श्रद्धा नाही असा मनुष्यच असणे शक्य नाही. बरे, श्रद्धा हा एक असा महत्त्वाचा मनुष्यांत घटक आहे की, भगवान् म्हणतात :

“ यो यच्छ्रद्धः स एव सः । ”

तेव्हां तुकारामचोवांसारख्या थोर पुरुषांना विचारावें की, “महाराज, तुम्ही कोणावर विश्वास ठेवतां ?” असा प्रश्न त्या गृहस्थाकडून विचारला गेल्यावर तुकारामचोवा त्याला या अभंगांतून उत्तर देतात—

संतांचिया पायीं हा माझा विश्वास ॥

माझा हा विश्वास संतांच्या पायांवर आहे, असें म्हटल्यानंतर किती, कोटल्या बाचर्तात व काय म्हणून असे प्रश्न उत्पन्न होतात. तुकोबा या प्रश्नांची उत्तरे पुढील कडव्यांतून देतात —

“ किती विश्वास ? ” या प्रश्नास उत्तर प्रथम कडव्याच्या उत्तरार्धात देतात —

“ सर्वभावे दास जालों त्यांचा ॥ १ ॥ ”

मी त्यांच्यावर हतका विश्वास ठेवतो की, सर्वभावानें म्हणजे काया-वाचा-मनानें त्यांचा दास झालों. असें अनन्य ह्येणें हें विश्वासाचें लक्षण आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी “ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते ” या गीतेच्या सोळाव्या अध्यायांतील २४ व्या श्लोकावर लिहितांना म्हटलें आहे,

“ शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यहि तृण मानावें ।

जें घेववी तें न म्हणावें । विषहि विरुं ॥

ऐसिया वैदेकनिष्ठा ”

— शा. १६. ४६०.

अशी निष्ठा असणे याला विश्वास म्हणतात. आपली ज्याच्यावर श्रद्धा आहे तो जें सांगेल तें, आपणांस गोड वाटो न वाटो, करण्याची तयारी असणे याला विश्वास म्हणतात. तुकारामचोवा म्हणतात, माझा संत-चरणी विश्वास असल्यानें ते सांगतील तें कायावाचामनानें मी करण्यास तयार आहे.

“इतका विश्वास आपण संतांच्यावर ठेवलांत हा कोणत्या बाब-
तीत—कशाकरिता ?” या प्रश्नाचें उत्तर या अमंगाच्या दुसऱ्या
कडव्यांत देतात —

“तेचि माझें हित करिती सकळ ।

जेणें हा गोपाळ कृपा करी ॥ २ ॥ ”

श्रीगोपाळाच्या कृपेची प्राप्ति करून देऊन माझें खरें हित कोणी
करतील तर ते संतच करतील, असा माझा विश्वास असल्यानें मी त्यांच्याच
मार्गदर्शनावर सर्वस्वी अवलंबून राहिलों.

मी त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून त्यांच्या चरणीं लीन झालों याचें आणखी
एक कारण असें आहे कीं, या परमार्थमार्गांनें चालू लागलों असतां ज्या
अडचणी निर्माण होतील त्या सुद्धां तेच दूर करतील. ते नुसते मार्गदर्शन
करून थांबणार नाहीत, तर मी हा पथ आक्रमण करीत असतां दमलों,
भागलों तर मला कडेवर घेतील व मुक्कामाला नेऊन पोचवतील. त्यांच्या
योगानेंच सर्व सुखाचा मला लाभ होईल असा माझा विश्वास आहे.

“भागलिया मज वाहतील कडे ।

त्यांचियानें जोडे सर्व सुख ॥ ३ ॥ ”

येथें असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, परमार्थ करीत असतांना दमण्याचें
काय कारण आहे ? व श्रम झालेच तर कडेवर ध्यावयास संत कशास
हवेत ? असे प्रश्न तो करील कीं, त्याची परमार्थमार्गाची कल्पना अगदीं
स्थूल आहे असें समजावें. भजनपूजन करणें, तीर्थयात्रा करणें इत्यादि
जीं परमार्थाचीं बाह्य दृश्य अंगे आहेत तेच परमार्थाचें पुरें स्वरूप म्हणून
समजणाराच असे प्रश्न करील. त्याच्या कल्पनेप्रमाणें भजन करतांना कोणी
दमला तर दूध नाही तर कॉफी घेतली कीं त्याचे श्रम जातील व पुनः तो
भजन करण्यास ताजातवाना होईल. परमार्थ करणें म्हणजे नुसतें भजन
करणें, खिरापतीसारखा प्रसाद खाणें नव्हे. परमार्थ इतका सोपा नाही.
तुकारामबोवा म्हणतात—

परमार्थ नोहे लेंकुराच्या गोष्टी । तेथें व्हावा पोटी अनुताप ॥

कठोपनिषदांत म्हटलें आहे कीं, परमार्थपथावर चालणें म्हणजे वस्तूच्या तीक्ष्ण केलेल्या धारेंवरून (अनवाणी) पायानें चाळण्यासारखें आहे—

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

--१. १४.

परमार्थमार्गावरील मुख्य अडचण वैराग्याची आहे. वैराग्याविना परमार्थ होऊच शकत नाही, व ते तर फार कठिण आहे. वैराग्य अंगी बाणणें हें विष खाण्याइतकें कठिण आहे. ज्ञानेश्वरीत

“ पहिलिया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळां ॥ ”

--१८. ७८९.

असा वैराग्याचा उल्लेख आहे. तुकारामबोवा म्हणतात—

बोल बोलतां वाटे सोपें । करणी करतां टीर कापे ॥ १ ॥

नोहे वैराग्य सोपारें । मज न बोलतां वाटे खरें ॥ २ ॥

विष खावें ग्रासोग्रासी । धन्य तोचि एक सोशी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करोनि दावी । त्याचे पाय माझे जीवीं ॥ ४ ॥

वैराग्यांतील मोठा कठिण भाग जर असेल तर तो म्हणजे मनाचा व इंद्रियाचा शब्दस्पर्शादि विषयांपासून निग्रह करणें. इंद्रियेंही स्वभावतःच बाहेर विषयांऋडे धांवणारी :

“ या विषयांवांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा रम्य नाही ।

ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ ”

कठोपनिषदांत सांगितलें आहे कीं, “ बहिर्मुख अर्शी इंद्रियें (फक्त) परमेश्वरानें मारून टाकली आहेत. इतर कोणी नाही. म्हणून मनुष्य बाहेर विषयांऋडे पाहतो, अंतरात्म्याऋडे पाहत नाही. एखादाच बुद्धिमान् मनुष्य मोक्षाची इच्छा करणारा होतसाता व सर्व इंद्रियें अंतर्मुख केलेला प्रत्यक् आत्म्याला पाहतो.--”

पराञ्चि खानि व्यतृगत्स्वयंभूस्तस्मात्पराड् पश्यति नान्तरात्मन् ॥
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

--कठो. २. १. १.

पाणी पूर्वेस जोरानें वहात असतांना त्याच्या उलट पूर्वेकडून पश्चिमेस पोहून जाणें हें जसें कठिण आहे--अशक्य आहे, तसेंच बाहेर धांवणाऱ्या इंद्रियांना अंतर्मुख करणें कठिण आहे. हें किती कठिण आहे हें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं एकापेक्षां एक असे अनेक चढते दृष्टान्त देऊन उत्तम विशद करून सांगितलें आहे :

जें सारसांहि विषडितां । होय वोहांहूनि वत्स काढितां । नातरि भणंग दवडितां । भाणयावरुनी ॥ पै मायेपुढ्नि बाळक । काळें नेतां एकुलतें एक । होये कां उदक । तुटतां मीना ॥ तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर । युगांत होये तें वीर । विराग साहाती ॥

—शा. १८. ७८५-८७.

विषय हे इंद्रियांचें जीवन बनलेले असतात. माणसें मरण पत्करतात पण विषय सोडावयाला तयार होत नाहीत, अशी विषयांनीं मनाची पकड घेतलेली असते. त्या पकडांतून इंद्रियांची व मनाची सोडवणूक करण्यास मोठें सात्त्विक धैर्य लागतें. फार कष्ट करावे लागतात. व ते करीत असतांना बुद्धि थकते :

विवेकश्रवणें खरपुसें । जेथ व्रताचरणें कर्कशें । करितां जाती भोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ॥

—शा. १८. ७८३.

मुक्काम तर दिसत नाही व चालावयाचें तर खरें. 'भ्रतारोविण' सती जाण्याचें दुःख भोगण्यासारखी ही स्थिति आहे. श्रम करूनही कांहीं साध्य होत नाही असें अनुभवास येऊं लागलें कीं बुद्धीला ध्येयच सोडून घावेंसें वाटतें ; असें वाटणें हाच थकवा. आपल्याला जमत

नाहीं तेव्हां नकोच हें असें वाटून साधक ज्या वेळेस साधना सोड-
ण्याच्या बेतांत असतो त्या वेळीं त्याला धीर देणारे संतच असतात. ते
आपण केलेल्या साधनाची हकीकत सांगून त्यास धीर देतात व समथे
असल्यास शक्तिपात करतात. याच अभिप्रायानें तुकोबा म्हणतात —

“ भागलिया मज वाहतील कडे ।

त्यांचियानें जोडे सर्व सुख ॥ ३ ॥ ”

शेवटच्या कडव्यांत तुकारामबोवा, आपला सर्व प्रकारें परमार्थातील
सांभाळ संत करतील असा आपला विश्वास असल्यानें आपण त्यांच्या
चरणीं पूर्णपणें अनन्य झालों, असें दर्शवितात —

“ तुका म्हणे शेष घेईन आवडीं ।

वचन न मोडीं बोलिलें तें ॥ ४ ॥ ”

तुकोबा म्हणतात, मी त्यांचें उच्छिष्ट आवडीनें घेईन. पानांतील
उष्टें खाणें हें खरें उष्टें खाणें नव्हे. म्हणून तुकारामबोवा या कडव्याच्या
उत्तरार्धांत आपण उष्टें खाऊं म्हणजे काय करूं याची स्पष्टता करतात.
उष्टें खाईन म्हणजे त्यांच्या तोंडांतून आलेले शब्द मी पाळीन. त्यांची
आज्ञा खालीं पडूं देणार नाही. वचन पाळणें हेंच खरें उच्छिष्ट सेवन
करणें होय. कारण संतांच्या मुखांतून आलेले शब्द हेही त्यांचें
उच्छिष्टच होत :

“ संतांचीं उच्छिष्टें बोलतां उत्तरें ।

काय म्यां गव्हारें जाणावें हें ॥ ”

असें तुकोबाच म्हणतात. तात्पर्य, माझे खरें कल्याण संतच करतील
असा माझा निश्चय झाल्यानें मी त्यांच्यावर संपूर्ण विश्वास ठेवला व
त्यांचा अनन्यसेवक झालों, असें तुकारामबोवा म्हणतात. येथें भावार्थ
संपला. आतां थोडें तपशिलांत शिरूं.

या ठिकाणीं दोन महत्त्वाचे प्रश्न उत्पन्न होतात : एक ज्यांच्या
चरणीं तुकारामबोवा विश्वास ठेवतात ते संत कोण ? व त्यांच्यावर
विश्वास ठेवण्याची काय गरज ? स्वतःच्या बुद्धीनेंच मार्ग आक्रमित

गेलों तर इष्टप्राप्ति होणार नाही का ? यांतील संत कोणास म्हणावें हा फार महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तुकारामबोवा संतांवर विश्वास ठेवतात व ठेवावा असे सांगतात ; पण ते विश्वास अथवा श्रद्धा डोळस असावी अशा मताचे होते. ते म्हणतात —

हालवूनी खुंट । आधीं करावा बळकट ॥

दळणास आरंभ करण्याच्यापूर्वी संसारदक्ष, व्यवहारक्षम स्त्री प्रथम जात्योचा खुंटा घट्ट बसला आहे की नाही हें पाहाते. खुंटा जर हालत असला तर तो ठोकून घट्ट करते व मग दळणास आरंभ करते. तसे श्रद्धा ठेवण्यापूर्वी ज्या संतांच्यावर विश्वास ठेवावयाचा ते श्रद्धा ठेवण्यास योग्य आहेत की नाहीत हें तपासून पाहावें. नाही तर मागाहून पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल. कै. जोगमहाराज म्हणत, “ आपणांस रुपया घ्यावयाचा असला तर तो आपण वाजवून घेतों. संक्रान्तीच्या दिवशीं साटेलोटें करण्याकरितां लागणारें दोन पैशाचें सुगडसुद्धां बाई वाजवून घेते ; मग इहपरलोकीं होणाऱ्या आपल्या कल्याणाकरितां ज्यांच्यावर विश्वास ठेवावयाचा तो तपासून कां घेऊं नये ? ” श्रीरामकृष्णपरमहंस यांच्या चरित्रांत स्वामी विवेकानंदानां श्रीरामकृष्णांचीही तपासणी केल्याच्या कथा वाचण्यांत येतात. एके रात्री श्रीरामकृष्ण हे अंधरुणावरून उठून पंचवटीकडे जाऊं लागले. स्वामी विवेकानंद हे त्यांच्यामार्गे जाऊन पाहूं लागले की, परमहंस कोठें जातात. त्यांना आढळून आलें की, ते पंचवटीत ध्यान करीत बसले आहेत. तात्पर्य, संत हा परीक्षावा व मग त्यावर विश्वास ठेवावा. हें इतकें सांगण्याचें कारण बहुतेक लोक परीक्षा न करतांच अंधपणानें विश्वास ठेवतात.

“ अंधेनैव नीयमाना यथांधाः । ”

“ अंधळ्याच्या पाठीं लागले अंधळे । ”

अशीच बहुतेकांची स्थिति असते व याचा परिणामही

“ घात एके वेळें मार्गेपुढें ॥ ”

असाच होतो. कित्येक अडाणी लोक म्हणतात, आपणांस त्याच्या लक्षणार्शी काय करावयाचें आहे? आपला भाव असला म्हणजे झालें.

“ वाण्या घरीं गूळ आपणांपें काम । ”

वाणी कसा आहे याच्याशी आपणांला काय करावयाचें आहे? आपणांस गूळ हवा तो मिळाला म्हणजे झालें. हा त्यांचा समज चुकीचा आहे. खुद्द ज्ञानेश्वरमहाराजच म्हणतात की, नुसत्या श्रद्धेन, म्हणजे ती कशा प्रकारची आहे याचा विचार न करतां, आपण तरुं असें कोणी समजत असेल तर तो भोळा चुकीचा भाव आहे. गंगेचे पाणी पवित्र आहे; पण तें जर दारूच्या भांड्यांतून आलें तर अपवित्रच होत नाही काय? गंगोदक जरी जालें । तरी मद्यभांडां आलें । तें घेवों ये कांहीं केलें । विचारी पां ॥

ज्ञा. १७-५२

तसेंच श्रद्धा चांगली; पण ती जर अयोग्य ठिकाणी ठेवली तर तीही नासेल. म्हणून श्रद्धा ठेवण्यापूर्वी ज्याच्यावर श्रद्धा ठेवावयाची तो तपासून घ्यावा.

बहुतेक लोक परानुकरण करणारे असतात. त्यांची ही अनुकरणवृत्ति पुढील गोष्टीनें वाचकांच्या चटकन लक्षांत येईल, म्हणून ती थोडक्यांत सांगतो —

एकदां गजच्छायापर्वासारखें एक पर्व होतें. स्नानाकरितां शेंकडों लोक नदीवर येत होते. नदीच्या कांठावर पुष्कळसा वालुकामय प्रदेश होता. अशा प्रसंगीं एक मनुष्य स्नानाकरितां पंचा व शारी घेऊन निघाला; पण नदीवर आल्यावर त्याच्या लक्षांत आलें कीं, गर्दी आहे, पंचा व शारी ठेवून स्नानास कसें जावें? कोणाजवळ ठेवावें तर ओळखीचें कोणी नाही. माणसांची नुकतीच ये-जा सुरू झालेली. अशा वेळीं त्याला एक युक्ति सुचली. आपण पंचा व शारी वाळूंत पुरून ठेवूं व खुणेकरितां वर लिंग करूं म्हणजे स्नानाहून आल्यावर आपणांला पंचा पुरलेली जागा दिसेल व आपलें सामान मिळेल. योग असा आला कीं, वाळूंत खणून खणून पंचा व शारी अंत ठेवीपर्यंत त्याच्याकडे कोणी पाहिलें नाही; पण हें सामान

पुरल्यावर तो लिंग तयार करीत असतां स्नानाला येणाऱ्या एका गृहस्थाचें तिकडे लक्ष गेलें. तेव्हां त्याला आढळून आलें कीं, या गृहस्थानें वाळूचें लिंग केलें व हा स्नानाला गेला. त्या बघणाऱ्या गृहस्थानें असा तर्क बाधला कीं, आजच्या पर्वाचा विधि असा आहे कीं, वाळूंत लिंग तयार करून मग स्नान करावयाचें. झालें. त्यानेंहि लिंग तयार करण्यास आरंभ केला. त्याला लिंग तयार करतांना तिसऱ्यानें पाहिलें व जवळच तयार असलेलें लिंगही त्याला दिसलें. त्यानेंही वरच्याप्रमाणेंच तर्क केला व तोही लिंग तयार करूं लागला. याचा परिणाम असा झाला कीं, पहिला गृहस्थ स्नान करून जो पाण्याबाहेर येतो तो सर्व पात्र त्याला लिंगमय आढळलें ! या गोष्टीचा मथितार्थ असा आहे कीं, कोणी मुळांत जाऊन शोध करीत नाही. बहुतेक लोक दुसरा करतो म्हणून आपण करावें अशा वृत्तीचे असतात.

एखाद्याला विचारावें तुम्हीं अमक्यांना गुरु केलेंत ; त्यांच्या अंगच्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा कांहीं तपास केलात का ! तो चटकन् म्हणतो, “अहो, ते इंजिनियरसाहेब आहेत ना ! त्यांनीं त्यांना गुरु केलें आहे.” त्याच्या लक्षांत येत नाही कीं, इंजिनियरला इमारत बांधावयास किती बरास खडी, दगड लागेल हें ठाऊक असतें. परमार्थ ठाऊक असतो असें नाही. तो गृहस्थ लौकिकांत जे मोठे त्यांचें अनुकरण करतो. असाच सर्व समाज. यास अपवाद थोडे. पण तुकारामबोवा म्हणतात—

“ शुद्ध कसोनियां पाहावें । वरी रंगा न भुलावें ।....”

म्हणून तुकारामबोवा संत कोणाला समजतात याचा विचार करणें अवश्य आहे. कारण तुकारामबोवा यांतले तज्ज्ञ आहेत. ते म्हणतात—

तुका म्हणे मज कळते चांचणी ।

बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥

× × ×

विकेल तेथें विका । माती नांव ठेवूनि बुका ॥

हा तो निवाड्याचा ठाव । खऱ्या-खोऱ्या निवडी भाव ॥

तुकारामबोवांचा या बाबतीत एक मोठा अभंगच आहे, तोच उद्धृत करणे बरें. कारण त्यांत संत नाहीत कोण व आहेत कोण या दोहोचा ते स्पष्ट विचार सागतात.

नव्हती ते संत करितां कवित्व ।
 संतांचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥
 येथें नाहीं वेश सरतें आडनांव ।
 निवडे घावडाव व्हावा अंगी ॥ २ ॥
 नव्हती ते संत धरिता भोंपळा ।
 पांघरती वाकळा प्रावरणासी ॥ ३ ॥
 नव्हती ते संत करितां कीर्तन ।
 सांगतां पुराण नव्हती संत ॥ ४ ॥
 नव्हती ते संत वेदाच्या पठणें ।
 कर्म आचरणें नव्हती संत ॥ ५ ॥
 नव्हती ते संत करितां तपतीर्थाटण ।
 सेविलिया वन नव्हती संत ॥ ६ ॥
 नव्हती ते संत माळामुद्रांच्या भूषणें ।
 भस्म उधळणें नव्हती संत ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे नाहीं निरसला देह ।
 तोंवरी अवघे हे सांसारिक ॥ ८ ॥

संतांची लक्षणें दोन प्रकारची असतात : एक बाह्य व एक आंतर-
 नुसत्या बाह्य लक्षणांनी युक्त हा संत होऊं शकत नाही. उदाहरणार्थ,
 माळा धारण करणें, गंध लावणें, फार काय पुराण सांगणें, कीर्तन करणें
 वगैरे हीं बाह्य लक्षणें आहेत. खरे संत हे गोपीचंदनाचा अथवा
 चंदनाचा टिळा लावीत असतील ; भस्म लावीत असतील ; गळ्यांत

तुळशीची अगर रुद्राक्षाची माळा घालीत असतील. म्हणून जो गंध लावील, भस्म फांशील अथवा गळ्यांत तुळशीची अगर रुद्राक्षाची माळा घालील तो संत नाही. या सर्व गोष्टी बाजारांत पैसे टाकले की मिळतात व त्या पैसे टाकले म्हणजे कोणालाही मिळतात. पण संतपण हे बाजारांत मिळत नाही. तुकारामचोवा म्हणतात—

नाहीं संतपण मिळत तें हार्ती । हिंडतां कपार्ती रानींवनीं ॥

संतपण बाजारांत मिळत नाही. पोटाची माणसें लोकांनीं आपणांस साधु म्हणावें म्हणून या मोठी अंगावर धारण करतांना दिसतात. यांत संतपणा कोठून येणार? संतपणा हा कांहीं बाह्य वेशावर अवलंबून नाही. नेहमींचे कपडे टाकून दिले आणि अंगावर चिंध्या घातल्या अगर भगवीं वस्त्रे परिधान केलीं तरी तो संत होत नाही. कारण वरचा वेश जरी चिंध्यांचा असला तरी त्याला आंतून नोटा अथवा होन शिवलेले असण्याचा संभवही खराच !

औरंगजेबाची अशी गोष्ट सांगतात की, एकदां त्यानें आपल्या राज्यांतील फकीरांना जेवण केले. मात्र अशी व्यवस्था केली की, जेवण झाल्यावर बाहेर पडण्याचा दरवाजा एकच व दरवाजातून बाहेर पडतांना सक्तीनें जुना पोषाख काढून ठेवावयाचा व नवा बादशहा देईल तो घालावयाचा. असें काहीं घडेल याची कल्पनाच नसल्यानें बादशहाचें जेवण म्हणून गांवोगांवचे हजारों फकीर आपल्या नेहमींच्या पोषाखांत जमा झाले. जेव्हां जेवून बाहेर पडतांना जुना पोषाख उतरण्याची पाळी आली तेव्हां ते कांकू करूं लागले; पण बादशहाचा सक्त हुकूम होता की, जुना पोषाख घेऊन परत कोणाही जावयाचें नाही; यामुळे त्यांचे कांहीं चालेना. मोठ्या नाखुषीनें त्यांनीं आपले जुने पोषाख काढून ठेवले व नवे धारण केले. बादशहानें सर्व फकीर निघून गेल्यावर ते कपडे जाळले व असें म्हणतात की, त्यांत त्याला जें सोनें मिळालें तें कित्येक स्वाऱ्यांच्या खर्चाला पुरलें ! यांतील अतिशयोक्तीचा भाग सोडून दिला तरी सुद्धां जें तात्पर्य आहे तें मौलिक आहे व तें असें की, वरतून चिंध्या असणाऱ्यांच्या पोषाखांतून सुद्धां कित्येक वेळां आंतून सोऱ्याचे होन शिवलेले असतात. हातांत नरोटी व

बॅकेंत कोटी, अशी स्थिति आढळून येते. सांगण्याचा इत्यर्थ असा की, संतत्व हें वरच्या पोषाखावर अवलंबून नाही. वेशावर काय आहे ? आंत शुद्धता पाहिजे. तुकोबा म्हणतात—

तुका बस्तर विचारा क्या करे रे अंतर भगवा न होय ।

भीतर मैला कब मिटे रे मरे उपर धोय ॥

अंगावरील कपडे भगवे केले पण आंत जर शुद्धपणा नसेल तर त्याचा काय उपयोग ? तुकाराममहाराज तर एके ठिकाणी म्हणतात—
भगवं तरी श्वान सहज वेष त्याचा । तेथें अनुभवाचा काय पंथ ॥

आडनांव संत असून काय उपयोग ! आडनाव 'वाघमारे' आणि मांजराला मितात ! तसें आडनांव संत असून उपयोगी नाही. संतत्व हें अनुभवाची खूण आहे :

येथें नाही वेश सरतें आडनांव ।

कथाकीर्तन करून अथवा गळ्यांत माळ घालून संत होत नाही. कथाकीर्तन केलें तर तो कथेकरी अथवा कीर्तनकार होईल. गळ्यांत माळ घातली तर तो माळकरी होईल. संतपण हें कांहीं वेगळेंच आहे. पुष्कळ माणसें संताचा मुलगा हा संतच असला पाहिजे असें समजतात ; पण हेहि अज्ञानच आहे. संताच्या पोटाला आल्यानें संतत्व मिळत नाही. तुकारामबाबा म्हणतात—

पोटीं जन्मती रोग । तरी कां म्हणावे आसवर्ग ॥

साधूच्या पोटांत रोग झाला तर का त्याला कोणी साधु म्हणणार आहे ? संतत्व हें वडिलानें मुलाला देतां येण्याजोगी गोष्ट नव्हे. ती काय मिराशीची जमीन आहे, तर वडिलांच्या मृश्यांतर अथवा त्यांच्या इच्छे-प्रमाणें ते ह्यात असतांना ती मुलाच्या नांवावर चढेल ? नाथमहाराज म्हणतात—

आत्मानुभव नोहे मिराशी । जे वांटा लामिजे गोत्रजासी ।
हा लहाणा विरक्तांसी । जे देहमावीं सांडिले ॥

संतस्व मिळविण्याकरितां लढाई करावी लागते व त्या लढाईत जो टिकतो, शत्रूवर जय मिळवतो तो संत ठरतो :

निवडे घावडाव व्हावा अंगीं ॥

कांहीं अडाणी लोक तर गटारावर बसलेला, कांहीं तरी खाणारा, रानोमाळ भटकणारा, यालाच संत समजतात. एकदां मौज अशी झाली कीं, कै. जोगमहाराजांना एका गृहस्थानें म्हटलें, “महाराज, तुम्ही साधु. मग तुम्ही लोणी-भाकरी खातां ते ?” जोगमहाराज मोठे विनोदी होते. ते म्हणाले, ”तुजें काय म्हणणें आहे ? अंबोण खाऊं ? म्हणजे मग साधु म्हणशील ना ? अंबोण तर म्हैस खातेच. मग ती जन्मतःच साधु !”

येथपर्यंत ‘संत नाहीं कोण’ याचा तुकोबांच्या कडव्यांच्या आधारें विचार केला. तो आणखीही वाढवता येण्याजोगा आहे ; पण विस्तार-भयास्तव येथेंच थांबणें बरें ; कारण, संत कोणास म्हणावें हे सांगितलें म्हणजे आपोआपच कोण नाहींत हें उघड होणार आहे.

संत या शब्दाचा धात्वर्थ सद्बस्तु असा आहे. तीनही काळी ज्यांच्या स्वरूपांत बदल होत नाहीं, जिचा अभाव कोणत्याही काळीं सिद्ध होत नाहीं अशी जी वस्तु तिला ‘संत’ असें म्हणतात. म्हणूनच हा शब्द ‘आत्मा’ या अर्थाने वापरलेला आढळतो. भागवतामध्ये (स्कंध ११ अध्याय ८ श्लोक ३०) खालील पिंगलेचे फार उत्कृष्ट उद्गार आहेत. त्यांत तिनें संत हा शब्द आत्मा या अर्थानें वापरला आहे.

संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।

अकामदं दुःखभयादिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥

श्रीएकनाथांनीं यावर खालीलप्रमाणें सुंदर ओव्या लिहिल्या आहेत--

सत्पुरुषाची प्राप्ति । जवळी असतां नेणे असती । ज्यासी केलिया रती । कामनिवृत्ति तात्काळ ॥ काम निवर्तवूनि देख । अनिवार पुरवी नित्य सुख । वित्तदाता तोचि एक । अलोलिक पै देणें ॥

सकळ ऐश्वर्य निजपदेसीं । संतोषोनि दे रतीसी । रमवूं जाणे
नरनारीसी । रमणू सर्वासी तो एकू ॥

तात्पर्य, संत म्हणजे आत्मा व उपलक्षणानें ज्या पुरुषानें देहादि
असत् उपाधीचें तादात्म्य सोडून वृत्ति सत् म्हणजे आत्मस्वरूप
केली आहे त्यास 'संत' असें म्हणतात. तात्पर्य, संतत्व हे देहाहंकाराशीं
लढून, त्याचा निःपात करून कार्यकारणउपाधीवर विजय मिळवून जो
आत्मरूप बनला त्याला मिळणारी पदवी आहे.

ज्ञानेश्वरमहाराज संताचें वर्णन असेंच करतात—

आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माझीं रूपडीं ।

तुकाराममहाराज वर उद्धृत केलेल्या (" नव्हती ते संत..... ")
अभंगाच्या शेवटीं हेंच सांगतात—

तुका म्हणे नाहीं निरसला देह । तोवरी हे अवघे संसारिक ॥

जोंपर्यंत असंत जो देह त्याचा निरास झाला नाही म्हणजे तो अपरोक्ष-
रीत्या मिथ्या असा अनुभव नाही, म्हणजे जोंपर्यंत मनुष्य आपणांस
देहच समजतो तोंपर्यंत तो संत होऊं शकत नाही. मग तो कांहीं करो ;
तो सांसारिकच.

समर्थ रामदासस्वामींनीं सुद्धां ' मनाच्या श्लोकां 'त संतांचे असेंच
लक्षण सांगितलें आहे—

करी वृत्ति जो संत । तो संत जाणा ॥

जो वृत्ति संत (संथ नव्हे) करतो तो संत.

विमल आत्मज्ञान, शाश्वत स्वरूपाची ओळख हें संताचें मुख्य लक्षण
आहे. हें ज्ञान ज्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालें त्याची क्रिया पालटते.
त्याचे गुण षटलतात. आंत ज्ञानाचा प्रकाश पडला कीं पूर्वींच्या दुर्वृत्ति
जाऊन त्या ठिकाणीं सद्वृत्ति रहावयास येतात. यामुळें साधूच्या
ठिकाणीं प्रकट होणारी जीं लक्षणे आहेत त्यांपैकीं एका प्रमुख लक्षणाचा
थोडक्यांत विचार करूं. कारण शुद्ध आत्मज्ञान हें जर साधूचे डोळे
कल्पिले तर पुढें सांगितलें जाणारें हें लक्षण साधूचें नाक होय असें

म्हणण्यास हरकत नाही. तें लक्षण म्हणजे 'निरपेक्षता.' श्रीएकनाथ म्हणतात—

परमार्थी मुख्य बीक । निरपेक्षता हें नाक ।
तेणेंविण तें निर्नासिक ॥

— भावार्थ रामायण.

भागवतांमध्ये

“ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । ” अशी संतांची पंचलक्षण कथा भगवंतांनींच गायिली आहे. या लक्षणांनीं संपन्न असणाऱ्या पुरुषास भगवान् किती मानतात हें या श्लोकाच्या पुढील भागावरून कळून येणार आहे. भगवान् म्हणतात—

अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यंग्निरेणुभिः ॥

— भा. स्कं. १.१.१४-१६

या पंचलक्षणांपैकी निरपेक्षतेचें श्रीएकनाथांनीं केलेलें व्याख्यान फारच उत्कृष्ट आहे म्हणून हें पुढें देत आहों—

अनन्य करितां माझें भजन । माझ्या स्वरूपीं झगटलें मन ।
सकळ वासना गेल्या विरोन । वृत्तिशून्य अवस्था ॥
आटाटीविण न प्रार्थितां । अयाचित अर्थ हातां येतां ।
तोही हातीं घेवो जातां । निरपेक्षता बुडाली ॥
अर्थ देखोनि जो लवित्रला । तो जाण लोभें वोणवा केला ।
तोही उपेक्षुनि जो निघाला । तो म्यां वंदिला सर्वस्वें ॥
मार्गी अर्थ पडिला असतां । कोणी नाही माझा म्हणतां ।
तोही स्वयें हातीं घेतां । निरपेक्षता बुडाली ॥

तात्पर्य, स्त्रीच्या सौंदर्यांत जसे डोळे व नाक तसेंच साधूच्या लक्षणांत ज्ञान व निरपेक्षता यांना स्थान आहे. याकरितांच भगवद्गीतेंत, भागवतांत साधूंचीं लक्षणे सांगत असतांना यांचा प्रामुख्याने निर्देश

केला जातो. गीतेंतही चाराव्या अध्यायांत “ अनपेक्षः शुचिर्दक्षः ” असें भक्ताचें वर्णन केलें आहे.

तुकाराममहाराजांनीं आपल्या निःश्रेयसाकरितां ज्यांच्यावर विश्वास ठेवला ते संत म्हणजे ‘परनिष्णात’ महात्मे. त्यांनाच संत म्हणतात. श्रुतीमध्येही साधकांनै ‘शब्दपरनिष्णात’ अशा महात्म्यास शरण जावें असेंच म्हटलें आहे.

“ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ”

— मण्डक १-२-१२.

या लक्षणामध्ये ‘ब्रह्मनिष्ठता’ हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. श्रुतिसंपन्नता व ब्रह्मनिष्ठता असली तर उत्तमच; पण जर दोहोंतून एखादें कमी चालण्यासारखें असेल तर तें लक्षण म्हणजे ‘श्रुतिसंपन्नता’. श्रीनामदेव-तुकोबा कोठें पढिक होते? ब्रह्मनिष्ठतेविना संत होऊंच शकत नाही. भागवतामध्ये यासंबंधी पुढील श्लोक स्पष्ट आहे—

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ।

श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

— स्कं. ११, अ. ११-१८.

ज्यांच्यावर विश्वास ठेवावयाचा तो मनुष्य विश्वासाहें लागतो. संतांच्यावर विश्वास ठेवावयास कांहींही हरकत नाही. कारण, तुकोबांना आढळून आलें की, संतांचीं लक्षणें पाहिलीं तर साधकाचें पारमार्थिक कल्याण करावयास ते सर्वथा योग्य आहेत. ज्या कारणाकरितां शरणागति करावयाची त्यांतला तो तज्ज्ञ अधिकारी असावा, हा अगदीं प्राथमिक साधा नियम आहे. तसेंच तो निरपेक्ष असावा हेही आवश्यक आहे. त्यांच्याजवळ आपल्याकडे येणाऱ्यास ती कला अथवा ज्ञान देण्याची तळमळ व सामर्थ्य असावें. हे जे सामान्य नियम ते लावून पाहिले असतां कोणाही विचारवंताला आढळून येईल की, परमार्थाकरितां त्यांच्या संतांवर विश्वास ठेवण्यास बिलकूल हरकत नाही. संत हा

परमार्थरूप अथवा जीवांचें जें खरें हित तद्रूप झालेला असतो. ज्ञानोबा-
रायांच्या शब्दांत सांगावयाचें तर 'सकळ भूतांच्या हितीं अव्यक्तीं'
अथवा परमार्थरूपी 'गूढ' होऊन तो राहिलेला असतो. म्हणूनच
निळोबा त्यांचें खालीलप्रमाणें वर्णन करतात —

शोधोनिया आले संत । हिताहित जगाचें ॥

ते निरपेक्ष असतात, दयावान् असतात. तुकोबा म्हणतात —
भूतांची दया हें भांडवल संतां । आपुली ममता नाहीं देहीं ॥
व जो पुरा संत असतो त्याला हें ज्ञान दुसऱ्याच्या हातीं देण्याचें सामर्थ्यही
असतें.

रवि दीप हिरा दाविती देखणें । अदृश्यदर्शनें संतांचिया ॥

× × ×

गाढवाचे घोडे । आम्ही करूं दृष्टीपुढें ॥

तात्पर्य, संत हे विश्वास ठेवण्यायोग्य आहेत असा विचार करून
तुकारामबोवांनीं ठराविल्यामुळेच तुकारामबोवा या अभंगाच्या प्रथम
कडव्यांत म्हणतात —

संतांचिया पायीं हा माझा विश्वास ।

सर्वभावे दास जालों त्यांचा ॥

या बाबतींत तुकारामबोवा किती काळजी घेत होते व त्यांची कसोटी
काय होती याचें गमक म्हणून त्यांचे एका प्रसंगाचे खालील उद्गार
देतो. यांत एवढें लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे कीं, यांत तुकारामबोवा हे
पुढील उद्गार देवार्शी बोलतांना काढतात —

करिसी तें देवा करीं माझें सुखें ।

परि मी त्यासी मुखें न म्हणें संत ॥ १ ॥

जया राज्य द्रव्य करणें उपार्जना ।

वश दंभ माना इच्छें झाले ॥ २ ॥

जग देव परी निवडीन निराळे ।

ज्ञानाचे आंधळे भारवाही ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भय न धरीं मानसीं ।

ऐसियाचे विशीं करतां दंड ॥ ४ ॥

भाता थोडक्यांत दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करूं. थोडक्यात म्हणण्याचें कारण याविषयी चर्चा करतां जें सांगावयास हवें त्यांतील कांहीं भाग “देव ध्या कोणी ...” या अभंगाच्या चर्चेत येऊन गेला आहे. आपल्या बुद्धीनें आपण गेलों तर देवाची कृपा होऊन त्याचें दर्शन होणारच नाही असें म्हणणें कठिण आहे. कारण, मनुष्य देवाचीच प्रार्थना अखंड करीत बसला तर देवच गुरुरूपानें त्याला भेटणें शक्य आहे. तुकाराम-बोवा म्हणतात —

माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव । आपणचि देव होय गुरु ॥

पण एकांतिक निष्ठा अथवा विश्वास देवावर तरी हवा यांत शंकाच नाही.

विचार करून पाहिलें तर असें आढळून येईल कीं, नाव पाण्यांत ढकलली आहे. परतीराला नेणारा जाणता नावाडी नसेल तर नाव पलीकडच्या तीराला जाणारचं नाही असें नाही; पण त्यांत धोके फार हें खरें ! तसेंच परमार्थपथावर पावले टाकूं लागलेला मुक्कामाला पोचणारच नाही असें म्हणणें तत्त्वतः कठिण; पण व्यवहारतः बोलायचें तर पोचणें अशक्य. सामान्य व्यवहारांतील गोष्टी कळण्याकरितां गुरु लागतो मग हा तर परमार्थ आहे ! ‘अव्यक्तोऽयमचित्योऽयम् ।’ म्हणून ज्याचें भगवंतासारखें वर्णन करतात तेथे आपल्या सामान्य मनुष्याचा काय पाड ! श्रीएकनाथ एके ठिकाणीं म्हणतात —

प्रवृत्तिनिवृत्तिकृतकार्या । अवश्य पाहिजे आचार्या ।

आपमर्ती भजतां राया । अनेक अपायामार्जी पडे ॥

मोठमोठे श्रीरामकृष्णान्यासारखे यांनाही ‘गुरु’ कडून ज्ञान संपादन करावें लागलें. नाथमहाराज म्हणतात —

रामराम स्मरतां घोष । जेणें तुटती भवपाश ।
 तोहि शरण श्रीवसिष्ठास । गुरुभक्तीसी सादर ॥
 पूर्णब्रह्म श्रीकृष्णनाथ । तोहि म्हणवी गुरुभक्त ।
 दुर्वासऋषीची सेवा करित । नित्यमुक्तिलागोनि ॥

तात्पर्य, अनुभवी संतांच्या कृपेविना पारमार्थिक यथार्थ ज्ञान मिळणें कठिण म्हणून त्यांच्यावर विश्वास ठेवणें अवश्य. आपण किती कल्पना करणार ? परमार्थ हा एक अनुभव आहे. तो कल्पनेनें नुसता कसा कल्पितां येईल ? सांगितलें तरी सुद्धां समजणें कठिण !

शिवाय हेंही लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे कीं, जो विश्वास ठेवावा म्हणून शास्त्र व संत महात्मे सांगतात तो अंधळा नव्हे अथवा कायमचा नव्हे. साधन सुरू करण्यास आवश्यक एवढा तरी विश्वास हवा ना ? तुकाराम-बोवा एके ठिकाणीं म्हणतात, एवढा विश्वास ठेवून तुम्ही साधनास आरंभ करा. मग

..... । अनुभवे गोडी येईल कळीं ॥

भाकरी खाल्ही म्हणजे ओकाऱ्या थांबतील असें पित्तानें ओकाऱ्या येणाऱ्या मुलाला आई सांगते. मुलगा म्हणतो. कशावरून ? आई म्हणते खाऊन बघ. येरवीं कसें सिद्ध करूं ? तसेंच परमार्थामध्येही आहे. तो अनुभव आहे. तो नुसत्या तर्कानें कसा गोचर होणार ? साधन करून बघा. नाहीं अनुभव आला तर सोडून द्या. परमार्थी हा अनुभववादी आहे. एका तत्त्व-वेत्त्यानें म्हटलें आहे, *Mystics are the empiricists of empiricists*. पण अनुभव घेण्यास प्रयत्न करणें अवश्य व त्यास प्रारंभ करण्यास जितका विश्वास लागतो तेवढाच संत महात्मे ठेवा असें सांगतात. तात्पर्य, नुसत्या तर्कानें हें कळणारें नव्हे. म्हणून

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥

योग्य मार्गदर्शन करणाऱ्या संतांवर विश्वास हेंच परमार्थातील भाडवल. विश्वास म्हणजे समज नव्हे. विश्वासांत क्रियेचा भाग येतो. 'विश्वास ठेवा' याचा अर्थ 'करून बघा.' भौतिक शास्त्रांतसुद्धां असा विश्वास लागतोच.

तात्पर्य, विश्वासावांचून क्रिया नाही व संत हे अनुभवी, सत्यवक्ते, निरपेक्ष, दयावान् असे असल्यामुळे त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा हेंच योग्य. हें जाणून तुकोबा आपण संतांच्या पायांवर विश्वास ठेवला असें म्हणतात—

संतांचिया पार्यी हा माझा विश्वास ।

सर्वभावे दास जालों त्यांचा ॥

सदा नामघोष करूं हरिकथा :: ९ ::

सदा नामघोष करूं हरिकथा । तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥
सर्व सुख ल्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसों ॥ २ ॥
असो ऐसा कोठें आठवचि नाही । देहींच विदेही भोगूं दशा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप । लागों नेदूं पापपुण्य अंगा ॥ ४ ॥

तुकोबांच्याजवळ राहणारा व तुकोबांच्याविषयी कळकळ बाळगणारा एक गृहस्थ. त्याला तुकोबांच्या दिनचर्येकडे पाहून एक कोडें पडलें. त्याला असें आढळून आलें कीं, तुकारामचोवा देवाचें नामस्मरण व हरिकीर्तन यापरता दुसरा धंदाच करीत नाहींत. तेच एके ठिकाणीं म्हणतात:—

दिनरजनीं हाचि धंदा । गोविंदाचे पत्राडे ॥

* * *

येऊनि संसारीं । मी तो एक जाणें हरि ॥ १ ॥

आणीक कांहीं नेणें धंदा । नित्य ध्यातसें गोविंदा ॥ २ ॥

पुष्कळसे लोक रोज कीर्तन करतात. पण त्यांत प्रकार असतात. कित्येकांचा 'दिनका धंदा एक और रातका धंदा एक' म्हणजे दिवसां पोटाचा उद्योग करावा, रात्रीं हरिकीर्तन करावें असे असते. दुसरा एक प्रकार असा कीं, दिवसां कीर्तन व रात्रीं कीर्तन; पण तो एक पोट भरण्याचा व्यवसाय म्हणून. तुकोबांच्या दिनचर्येकडे पाहून त्याला कोडें पडलें त्याचें कारण तुकोबा दिवसां आणि रात्रीं सारखें कीर्तनच करीत. जणुं काय 'सततं कीर्तयन्तो माम्' या भगवंताच्या उक्तीचें ते म्हणजे मूर्तस्वरूपच ! पण त्याला जें कोडें पडलें तें हे पाहून नव्हे, तर याचा तुकोबा पोट भरण्याकरितां बिलकूल उपयोग करीत नव्हते

व पोट भरण्याचा दुसरा उद्योगही करीत नव्हते म्हणून. तुकारामबोवा कीर्तनावर पैसा घेणे निष्ठ मानीत. कीर्तनावर पैसा घेणारांचा त्यांनी फार कडक शब्दांत निषेध केला आहे. या बाबतीतील त्यांचे कांहीं उद्गार खाली देतो :

कन्या गो करी कथेचा विकरा । चांडाळ तो खरा तथा नावें ॥

* * * *

जेथें कीर्तन करावें । तेथें अन्न न सेवावें ॥ १ ॥

माळ घालूं नये गळां । बुक्का लावूं नये भाळां ॥ २ ॥

तुका म्हणे देती । घेती ते नरकासी जाती ॥ ३ ॥

* * *

मातेपरिस थोर कथा । भाड घेतां न लाजे ॥

लोकांना असा उपदेश करून स्वतः मात्र पैसे घेतील या वर्गांतले तुकारामबोवा नव्हत.

ते म्हणतात :—

नव्हे पुराणिक । करणें सांगणें आणिक ॥

‘सांगे आन करी आन’ या वर्गाच्या अगदीं उलट तुकोबांचा वर्ग. आधीं वर्तावें व मग लोकां सांगवें. एखादा साधा महाराज हरि-कीर्तनावर हजारों रुपये मिळवून इस्टेटी करून रहातो. तुकारामबोवांना वैकुंठास जातांना पोगांवाळांना पांच-पंचवीस हजार रुपये तरी ठेवतां आले नसते का ? पण या वर्गांतले तुकारामबोवा नव्हतेच ! तुकाराम-बोवांना वैकुंठाला नेण्याकरितां जेव्हां भगवान् आले तेव्हांचे त्यांचे खालील उद्गार त्यांनीं जन्मभर पाळलेल्या कडकडीत वैराग्यव्रताचे निदर्शक आहेत :—

पाहुणे घरासी । आजि आले हृषीकेशी ॥ १ ॥

काय करूं उपचार । कोप मोडकी जर्जर ॥ २ ॥

दरदरित कण्या । पाण्यामार्जी रांभिल्या ॥ ३ ॥

मुखशुद्धि तुळशीदळ । तुका म्हणे मी दुर्बळ ॥ ४ ॥

त्या गृहस्थांना जें कोडें पडलें तें एवढ्याचकरितां कीं, हा बोवा कीर्तनावांचून दुसरा धंदा करित नाही व कीर्तनावरही दिडकी मिळवीत नाही, मग येवढा हा खटोटोप कशाकरितां? त्याला हें उगमेना, म्हणून त्यानें बोवांना प्रश्न केला कीं, 'बोवा, हा नामघोष व ही कथा कशाकरितां?' त्याचें उत्तर तुकारामबोवा या अभंगांत विस्तृतपणें देतात :—

सदा नामघोष करूं हरिकथा । तेणें सदा चित्ता समाधान ॥१॥

“भगवंताच्या नामाचा घोष (मोठ्यानें उच्चार) व हरीची कथा आम्ही येवढ्याकरितां करतो कीं, त्यायोगानें चित्ताला अखंड समाधान प्राप्त होतें.”

यावर तो गृहस्थ म्हणाला असावा कीं, “बोवा, चित्तसमाधानाचा काय उपयोग?” त्याचें उत्तर बोवा या अभंगाच्या दुसऱ्या कडव्यांत देतात :—

सर्व सुख ल्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसों ॥२॥

या कडव्यांतील पहिल्या अर्धाचा शब्दार्थ असा कीं, सर्व सुखाचे दागिने आम्हीं सर्व अंगावर धारण केले; पण त्याचा मथितार्थ असा आहे कीं, चित्तसमाधानाला सर्व काळ पावल्यानें जो आंत सुखाचा लाभ झाला तो येवढा मोठा कीं, तें सुख आंत न मावतां बाहेरच्या इंद्रियांच्या द्वारां प्रकट होऊं लागलें. श्रीएकनाथांनीं कविप्रभृति नव जणांचें वर्णन करतांना अशाच अर्थाचे उद्गार काढले आहेत :—

ब्रह्मानुभवे पूर्णत्वे पूर्ण । इंद्रियद्वारां विराजमान ॥

ते त्यासीं निजशांतिभूषण । मुकुट कंकण ते तुच्छ ॥

ज्ञानेश्वरीमध्येही ज्ञानदेवांनीं महात्म्याचें वर्णन करतांना

जे आषवाचि करणीं । लेइलें शांतीचीं लेणीं ।

जयांचे चित्त गवणी । व्यापका मज ॥ ज्ञा. ९-१९३

असें दिसतें. कंदिलांत दिवा लागला कीं त्याचा प्रकाश आंत रहात नाही. तो बाहेर पडतो. तसेंच आंत का सुख वाढलें कीं तें इंद्रियांच्या द्वारे बाहेर पडतें, इंद्रियांची कसमस मोडते, तळमळ हरते व त्यांना शान्ति प्राप्त होते. याचा परिणाम असा झाला कीं, तुकारामचोवा म्हणतात मी आनंदांत निर्भर (काळजीरहित) डोलत रहातो.

देहभानरहित होऊन डुकल्या घेणारे अमली लोक असतात त्या प्रकारची ही आपली स्थिति नव्हे. ती कशी वेगळी आहे त्याचे लक्षण म्हणून तुकारामचोवा तिसऱ्या कडव्यांत या सुखानुभूतीचा खालीलप्रमाणें परिणाम व त्याचें लक्षण सांगतात—

असो ऐसा कोठें आठवचि नाहीं ।

देहींच विदेही भोगूं दशा ॥ ३ ॥

देहार्थां तादात्म्य करून असणारी वृत्ति आनंदाच्या अनुभूतीत विरून गेल्यानें हें शरीर कोठें आहे याचा आठवच राहिला नाही. पण देहाचा अनाठव हा दारू पिणारा, अफू खाणारा असा अंमल करणारा यासही होतो. पण आमचा तसा नव्हे.

देहींच विदेही भोगूं दशा ॥

वेदान्तशास्त्रांत जी 'विदेह मुक्ति' म्हणून वर्णन केली आहे त्या अवस्थेचा आम्ही उपभोग घेत आहोंत.

गीता, भागवत आदि ग्रंथांत या स्थितीचें वर्णन आढळतें :—

नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।

इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगत-
स्वरूपम् ।

दैवादपेतमुत तदैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांघः ॥

— भा. स्कं. ११, अ. १३-३६

यावर श्रीएकनाथान्नी फारच उत्कृष्ट व्याख्यान केलें आहे. त्यांतील कांहीं भाग खाली देतो :—

जया देहाचेनि मद्भजनें । माझे शुद्ध स्वरूप पावणें ।

त्या देहासि विसरिजे तेणें । मी माझेपणें देखेना ॥

जेवीं कां भाडियाचें घोडें । जेणें आणिलें निजधामा रोकडें ।

तें आहे कीं गेलें कोणीकडे । हें स्मरेना पुढें तो जैसा ॥

हो कां भेटावया भ्रतारासी । सर्वें मजूर आणी विश्वासी ।

ते पतीसि पहुडल्या राणीवेसीं । त्या मजुरासी विसरली ॥

कां जो दैवयोगें पालखी चढे । तो पूर्वील तुटके मोचडे ।

आहेत कीं गेले कोणीकडे । हें स्मरेना पुढें तेणें हरिखें ॥

हें काशीं कीं कैकटीं । नरकीं कीं वैकुंठीं

घरीं कीं कपाटीं । हेंही पोटीं स्मरेना तो ॥

ऐशी ज्ञात्याची निरभिमानता ॥

उन्मत्त मनुष्यास जसा वस्त्राचा विसर पडतो, तें अंगावर आहे किंवा नाहीं याचें भानही रहात नाहीं, तसेंच शरीराचें सिद्धपुरुषास भान रहात नाहीं.

मदें मातें तथा नाहीं देहभाव । आपुले अवयव आवरिती ॥

हीच आपली अवस्था झाली असें तुकारामबोवा सांगतात —

देहींच विदेही भोगूं दशा ॥

तुकारामबोवा या शेवटच्या कडव्यांत भगवद्भजनार्चे जें फळ प्राप्त झालें, जी विदेहमुक्ति प्राप्त झाली तिची स्पष्टता करतात—

तुका म्हणे आम्ही जालों अग्निरूप । लागों नेदी पापपुण्य अंगा॥४॥

तुकाराममहाराज म्हणतात की, आम्ही अग्निरूप झाल्यानें अंगाला पाप अथवा पुण्य कांहींच लागूं देत नाही असें झालों. तात्पर्य, आम्ही ब्रह्मरूप झालों. ज्ञानेश्वरीमध्ये महात्म्याचें वर्णन

जळतीं कर्मफळें ते तो आगी ॥

(ज्यांत कर्मफळें म्हणजे पापपुण्य जळतील असा अग्नि) तो होतो असें केलें आहे. पापपुण्य सर्व जाळणारा असा एकच अग्नि आहे व तो म्हणजे ' ज्ञानाग्नि '. गीता म्हणते,

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ॥

मोक्षाच्या दृष्टीनें पाप जसें वाईट तसें पुण्यही वाईट. एकांनें हीन जन्म तर दुसऱ्यानें उत्तम जन्म प्राप्त होतो. जन्माभावरूप मोक्ष प्राप्त होण्यास दोहोंच्याही पलीकडे जाणें अवश्य आहे. तुकारामबोवा शेवटच्या कडव्यानें आपण ' पापपुण्ये विधूय ' अशी जी ब्रह्मस्थिति तीस प्राप्त झालों असें सांगतात. नामघोष व हरिकथा शोच्य जीवाला या उच्चतम गतीला नेऊन पोचवतात.

‘ सा काष्ठा सा परागतिः ’

ज्ञानेश्वरमहाराजांचे दृष्टान्त द्यावयाचे तर जसें देवळाच्या कामाचा शेवट कळस, अथवा गंगेची धांव म्हणजे समुद्र किंवा सोने शुद्ध करूं लागलें असतां अत्यंत शुद्ध सोने म्हणजे सोळा दराचें (ज्ञानेश्वरीत पंधरा, साडेपंधरा, सोळा असे उरकृष्ट सोन्याचे कस दिले आहेत) :

देऊळाचिया कामा कळस । परम गंगेसी सिंधुप्रवेश ।

कां सुवर्णशुद्धी कस । सोळावा जैसा ॥

तसें मलिन जो जीव तो ज्ञानानें शुद्ध होत होत ब्रह्मरूपतेपर्यंत वाढतो. त्याचो शेवटची गति म्हणजे पापपुण्यातीत ब्रह्मस्थिति. तुकोबा म्हणतात,

भगवद्भजनानें आम्ही या स्थितीस प्राप्त झालों. भावार्थ संपला. आतां थोडें तपशिलांत शिरूं.

या अभंगाचा विचार करू लागले असतां दोन प्रश्न प्रामुख्याने उत्पन्न होतात. पहिला प्रश्न असा कीं, भगवद्भजनाचा—नामघोष व हरिकथा—यांचा व चित्ताच्या समाधानाचा असा काय कार्यकारणभाव संबंध आहे कीं, भगवद्भजन केलें असतां मनाला कायमचें समाधान, शान्ति प्राप्त व्हावी? दुसरा प्रश्न, मनाच्या समाधानाचा व सुखाचा असा काय संबंध कीं, तुकारामबोवा म्हणतात त्याप्रमाणें मन समाधान पावल्यानें आंत न मावणारें असें सुख प्राप्त होऊन जीव हा भातबाहेर सुखानें व्यापून जावा?

आपण प्रथम दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करूं. माणसें सामान्यतः असें समजतात कीं, आपणास जर सुखी व्हावयाचें असेल तर आपण निर-निराळे उत्तम उत्तम विषय आपल्या स्वाधीन करून घेतले पाहिजेत. रहावयास मालकीची तिमजली इमारत, घरांत रोडिओ, सुशिक्षित व आशाधारक पत्नी व मुलें, नोकरचाकर, शेतीवाडी, पैसा या सर्व गोष्टींचा योग झाला म्हणजे आपण सुखी होऊं, असें मनुष्यास वाटतें. पण त्यांची ही समजूत अर्ध सत्यावर उभारलेली असली पाहिजे. जीवनयात्रा उत्तम चालावयास माणसास यांपैकी कांहींची आवश्यकता आहे हें खरें आहे. उदाहरणार्थ, दुपारची काळजी राहणार नाही इतकी मनाची साहाय्यता माणसास हवी. निवाऱ्यास बसलें असतां कोणी ऊठ म्हणणार नाही अशी जागा असावी हें खरें. खुद्द तुकारामबोवासुद्धां म्हणतातः—

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ।

पण याचा अर्थ येवढ्यानेंच मनुष्य सुखी होईल असें नाही. एक तर या सर्व अनुकूल भोगसाधनांचा योग माणसास होईलच असें नाही.

कोठें कांहीं कोठें कांहीं । एक आहे एक नाही ॥

असें रहाणारच व जें न्यून आहे तें हवें असें जर वाटून मनुष्याच्या मनाची तळमळ होत असेल तर त्याला सुख लागणार नाही. विचारा-करिता गृहीत धरलें कीं, प्रारब्धवशात् या सर्वांचा योग झाला तरी पुनः

महत्वाचा प्रश्न शिल्लक रहातोच कीं, हे सर्व कायमचे भोग देण्याच्या स्थितीत राहून याला सारखे सुख देत रहाणार का ?

तिसरा व महत्वाचा आणखी एक प्रश्न उद्भवतो व तो या प्रस्तुतच्या अभंगांतील प्रमेयाशी निकट संबंधीचा आहे. बाह्य भोगसाधनें भोग देण्यास समर्थ व तयार आहेत ; पण आपल्याजवळील भोगसाधन भोग भोगण्याच्या स्थितीत आहे का ? तें जर तसें नसेल तर भोगसाधन जवळ व समर्थ असूनही आपणांस सुखोपभोग होणार नाही. बहुतेक माणसें नेमकी हीच गोष्ट विसरतात. आपल्याजवळचेच तें असल्यानें माणसास त्याचा विसर पडतो असें वाटते. वस्तु जितकी जवळ तितके तिजविषयी आपले अज्ञान, असा सामान्य नियम चांधण्यास हरकत नाही. माणसें विसरतात कीं, भोगसाधनें जरी अनुकूल असली तरी आपल्याला सुखोपभोग घडण्याकरितां आपल्याजवळचे साधन-म्हणजे आपले मन—हें भोग घेण्याइतके स्वस्थ अथवा शांत हवें.

तुकारामबोवा म्हणतात :—

देखावें नेत्रीं बोलावें मुखें । चित्ता सुखदुःखें कळों येतीं ॥

एक-दोन उदाहरणांनीं ही गोष्ट सिद्ध करतां येईल. कल्पना करा कीं, एक मनुष्य कलकत्ता मेलनें प्रवास करित आहे. 'एअर कंडिशन्ड' डब्यांत प्रवास आहे. निजायला मऊ गादी आहे, वरतीं पंखा आहे, उत्तम प्रकाश आहे. फक्त पोटशूळ उठल्यामुळे पोटांत सारखी कळ येत आहे व त्यामुळे मन अतिशय अस्वस्थ आहे. अशा स्थितीत विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे कीं, पंखा, मऊ गादी इत्यादि गोष्टी त्या मनुष्याला सुख देऊं शकतील का ? या प्रश्नाचे उत्तर नास्तिकपक्षांचे द्यावें लागेल. भोगसाधनें उपलब्ध आहेत, पण भोगणारे मन भोग घेण्याच्या स्थितीत नाही. तें अशक्त आहे. अशी किती तरी उदाहरणे देतां येतील. उत्तम मेजवानीचा बेत आहे, मनुष्य जेवण्यास बसला आहे. इतक्यांत त्याला तार आली कीं, त्याचा मुलगा अत्यंत आजारी आहे. त्याचा परिणाम असा होतो कीं, पदार्थ पूर्वीचेच ; पण गोडी घेणारे मन या दुष्ट बातमीनें अस्वस्थ झाल्यानें पूर्वीची रुचि, आनंद

हा उरत नाही. पुढें वाढलेले पदार्थ तो दूर सारतो, नको म्हणतो. या सर्व सांगण्याचा मथितार्थ असा आहे की, भोग घेणारे आपलें साधन आपलें मन जर शान्त, स्वस्थ नसेल तर भोगसाधनें आपणांस सुख देऊं शकत नाहीत.

याच अभिप्रायानें भगवंतांनीं गीतेंत मोठे महत्त्वाचे शब्द वापरले आहेत. भगवान् म्हणतात :—

अशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

— गी. अ. २.६६

(ज्याच्या मनाला शान्ति नाही त्याला सुख कोठून मिळणार ?)

या श्लोकावर ज्ञानोबाराय खालीलप्रमाणें लिहितात :—

‘जेथे शान्तीचा जिव्हाळा नाही । तेथे सुख विसरोनि न गिघे करीं ।
जैसा पापियाचा ठायीं । मोक्ष न वसे ॥.....

म्हणौनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखा ।

तुकारामबोवा हीच गोष्ट पुढील कडव्यांतून सांगतात—

मनाच्या तळमळें । चंदनेंहि अंग पोळे

उलट मन जर शान्त असेल तर बाह्य परिस्थिति जरी चांगली नसली तरीसुद्धां मनुष्याच्या सुखांत कमतरता येणार नाही.

महात्मा गांधी दांडीच्या प्रवासात असतांना त्यांचें वजन वाढलें. फांशीची शिक्षा झालेले राजगुरुंसारखे देशभक्त यांचें फांशीपूर्वीं तुरुंगांत रहात असतांना वजन वाढलें असें प्रसिद्ध झालें आहे. हें अगदीं शक्य आहे. सुख हें बाह्यसाधनापेक्षां आपल्या मनावरच फार अवलंबून आहे. “ You cannot make a man happy. He must learn to be happy, ” असें इंग्रजांत म्हटलें आहे तें खरें आहे.

मौज अशी आहे की, भोगसाधन नसेल व मन प्रसन्न असेल तर मनुष्य सुखी राहील. उलट भोगसाधन जवळ आहे, पण मन प्रसन्न नसेल तर सुख लागणार नाही. या तत्त्वाला जाणणारे तुकोबा म्हणतात,

चित्तसमाधानें । तरी विष वाटें सोनें ॥

मन हें निश्चळ झालें एकेठायीं । तया उणे कांहीं निजसुखा ॥

या सर्व सांगण्याचा मथितार्थ असा आहे की, चित्तसमाधानाचा व सुखाचा अतिनिकटचा संबंध आहे. चित्तसमाधानाविना सुख असंभवनीय. उलट चित्तसमाधान तर सुखाचा क्षराच त्याच्या आंत प्रकट झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. तुकारामबोवांचा असाच अनुभव होता. म्हणून तुकारामबोवा म्हणतात :—

..... तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥

सर्व सुख ल्यालों सर्व अलंकार । आनंदें निर्भर डुल्लतसों ॥ २ ॥

येथपर्यंत दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार झाला. आतां पहिल्या प्रश्नाचा—भगवद्भजनाचा व चित्तसमाधानाचा असा काय कार्यकारणभावसंबंध आहे ? म्हणजे भगवंताचें नामस्मरण केलें असतां चित्त समाधानास पावतें याला प्रमाण काय, याचा विचार करूं.

मोठ्यांतलें मोठें म्हणजे प्रत्यक्ष प्रमाण. या बाबतीत प्रत्यक्ष म्हणजे ज्या महात्म्यांनी प्रत्यक्ष या मार्गाचा—नामस्मरणाचा—अवलंब्य केला त्यांचा अनुभव. नाथमहाराजांनी खालील ओंव्यांतून आपला अनुभव फारच उत्कृष्ट रीतीने मांडला आहे :

सप्रेमसद्भावे संपूर्ण । नित्य करतां नामस्मरण ।

वृत्ती पालटती आपण । तेंही लक्षण एक राया ॥

नामासरिसाच हरी । रिषे हृदयामाझारीं ।

तेणें धाकें अभ्यंतरीं । हां लागे पुरी हृदयशुद्धी ॥

तेव्हां प्रपंच सांडोनि वासना । जडोनि ठाके जनार्दना ।

अहंकार सांडी अहंपणा । सोहंसदनामार्जि रिषे ॥

चित्त विसरोनि चित्ता । जडोनि ठाके भगवंता ।

मनाची मोडली मनोगतता । संकल्प विकल्पता करूं विसरे ॥

कृतनिश्चयेसी बुद्धी । होउनी ठाके समाधी ।

एसी देखोनि हृदयशुद्धी । तेथोनि त्रिशुद्धी न रिषे हरी ॥

—एकनाथी भा. अ. २ ओ. ७६८—७७२

वरील ओंव्या इतक्या सरळ व सोप्या आहेत कीं, त्यांचें अधिक स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं. यांचें तात्पर्य असें कीं, साधक जस-जसें भगवंताचें नाम घेतो तसतसा भगवंत त्याच्या अंतरांत प्रवेश करतो. जसाजसा भगवद्भाव प्रकट होतो तसतसे विकार नाहींसे होतात व चित्तास एकाग्रता प्राप्त होऊन चित्त अखंड समाधानाला पावतें, असा सर्व नामनिष्ठ संतांचा अनुभव आहे.

वारा सुटला असतां जशा पाण्यावर लाटा उत्पन्न होतात तसें चित्तांत रजोगुणमूलक वासना उठली कीं शान्त असणारे चित्त अस्वस्थ होतें, हाल्लें लागतें व माणसाची सुखमय स्थिति बिघडते. ही वासना अथवा काम नाहींसा करण्याचा गीतेंत सांगितलेला एक उपाय असा आहे कीं, ज्या इंद्रियांच्या द्वारां विषय आंत जावयाचा त्या इंद्रियांचें नियमन करणें. मन हें इंद्रियांच्या अधीन, इंद्रियें विषयांकडे धांवणारी. यामुळें मनाचें स्वास्थ्य टिकणेंच कठीण. म्हणून भगवान् म्हणतात :—

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

—गी. अ. ३-४१

पण इंद्रियांचा निग्रह होणें फारच कठीण आहे. भगवानच सांगतात—

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

—गी. अ. २-६०

असा कठीण इंद्रियनिग्रह खरा; पण भगवद्भजनानें तो सुसाध्य होतो असा सर्व साधुसंतांचा अनुभव आहे.

एकाजनार्दनीं गातां हरिचें नाम ।

निमालीं इंद्रियें विषय विसरलीं काम ॥

ज्ञानेश्वरमहाराज कीर्तनाचें माहात्म्य पुढील ओंव्यांतून फारच उत्कृष्ट वर्णन करतात :—

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिलें व्यवसाय प्रायश्चितांचे ।

जें नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ॥

यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थे ठायांवरूनि उठविलीं ।

यमलोर्काची खुंटली । राहाटी आघवी ॥

यमु म्हणे काय यमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें ।

तीर्थे म्हणतीं काय खावें । दोष वोखदासी नाहीं ॥

—ज्ञा. अ. ९.१९७-९९

तुकारामहाराजांचा स्वतःचा अनुभवही असाच होता. मनोजय व इंद्रियनिग्रह या दोन्ही गोष्टी भगवन्नामसंकीर्तनानें त्यांनीं साधल्या. ते म्हणतात :—

कोणी काहीं तरी केलीं आचरणें । मज या कीर्तनेवीण नाहीं ॥

*

*

*

भोगीं झाला त्याग । गीतीं गातां पांडुरंग ।

इंद्रियांचा लाग । आम्हांवरूनि चुकलां ॥

*

*

*

कामक्रोव बंदिखानीं । तुका म्हणे दिले दोन्ही ।

इंद्रियांचे धनी । आम्ही जालों गोसावी ॥

*

*

*

महामळें मन होतें जें गादलें । शुद्ध चोखाळलें स्फटिक जैसें ॥

काय केलेंत ?—उत्तर.

जिब्हे गोढ तीन अक्षरांचा रस ।

अमृत जयास फिकें पुढें ॥

असा हा मोठा अनुभव त्यांचा असल्यामुळे तुकारामबोवा स्वानु-
भवानें म्हणतात :

सदा नामघोष करुं हरिकथा ।

तेणें सदा चित्ता समाधान ॥

भगवन्नामसंकीर्तनानें प्राप्त होणारें जें समाधान त्याचें मूल्य एका
दृष्टीनें वरतीं सांगितलें आहे व तें हें कीं, त्या योगानें सर्व सुखाचा
लाभ होतो. हें सर्वांना समजणारें मूल्य आहे. त्या समाधानाचेंच
दुसरें मूल्य पण शास्त्रीय परिभाषेत अर्थात् तात्त्विक दृष्ट्या सांगावयाचें
म्हणजे हें 'समाधान' हीच खरी 'समाधि !'

तुकारामबोवाच म्हणतात :—

सर्व काळ नामचिंतन मानसीं । समाधान मनासी समाधि हे ॥

शरीर ताठ होऊन मूर्च्छा आल्यासारखें पडणें ही समाधि वारकरी
संतांना मौल्यवान् वाटत नाही. त्यांची समाधीची कल्पना वेगळी
आहे व ती गीतेंत जी भगवंतांनीं अर्जुनाच्या प्रश्नावरून त्याला
सांगितली त्या समाधीसारखी आहे.

गीतेंत सांगितलेली समाधि ही 'चालती बोलती' समाधि आहे.
क्रिया होत असतांना ज्याची प्रज्ञा स्थिर आहे तो स्थितप्रज्ञ, तोच
समाधिस्थ.

श्रीएकनाथांनीं आपल्या भागवतांत अ. २ मध्ये या समाधीचें फारच
उत्कृष्ट विवरण केलें आहे. म्हणून तें खालीं देत आहों :—

कर्माचरणीं समाधी । एक म्हणती न घडे कधीं ।

ते पावले नाहीं निजात्मबोधीं । जाण त्रिशुद्धी विदेहा ॥

ताटस्था नांव समाधी । म्हणे त्याची ठकली बुद्धी ।

ते समाधी नव्हे त्रिशुद्धी । जाणावी नुसती मूर्च्छा आली ॥

ताटस्थापासोनि उठिला । तैं तो समाधीस मुकला ।

तेव्हां एकदेशी भावो आला । मंदहि या बोला

न मानिति सत्य ॥

समाधी आणि एकदेशी । बोलतां बोलणें ये लाजेशी ।

सत्य माना ते शब्दपिशी । शुद्ध स्वरूपाशीं अनोळख ॥

तेथें प्राचीन अतिसमर्थ । ते मूर्च्छा आणोनि करी तटस्थ ।

वाचोनि चालते बोलते समाधिस्थ।जाणपां निश्चित वसिष्ठादिक॥

पाहे पां देवर्षि नारदू । विनोदें न मोडे समाधिबोधू ।

याज्ञवल्क्याचा समाधिसंबंधू । ऋषीप्रसिध्दू परीक्षा केली ॥

स्वरूप देखोनि मूर्च्छित जाहला । तो आपणियां आपण तरला ।

स्वयें तरुनि जन उद्धरिला । तो बोध प्रकाशिला शुक्रवामदेवा॥

यालागीं समाधि आणि व्युत्थान । या दोन्ही अवस्थासहित जाण।

बुद्धि होय ब्रह्मार्पण । अखंडत्वे पूर्ण परम समाधी ॥

अर्जुना देऊनि समाधी । सर्वेचि घातला महायुद्धीं ।

परि तो कृष्ण कृपानिधी । ताटस्थ त्रिशुद्धी नेदीच स्पर्शी ॥

सकल कर्मी समाधी । हेचि सद्गुरुचि बोधबुद्धी ।

तरी युद्धींहि त्रिशुद्धी । निजसमाधी न मोडे ॥

—अ. २ ओ. ४१६-४२५

भगवद्भजनाचें असें सामर्थ्य आहे कीं, त्यायोगानें साधकास अखंड समाधि लागते. त्याच्या संघाताच्याकडून जगाचा संहार होण्यासारखें कर्म झालें तरी हा अलितच राहतो !

या साधनाचा आणखी एक विशेष सांगून ही तपशिलाची चर्चा आटपूं.

भजनेतर बहुतेक साधनें हीं व्यक्तींचा उद्धार करतात. भगवत्कथा ही कथा करणारा व ती श्रवण करणारा या दोघांचा उद्धार करते. कीर्तन करणाऱ्यास समाधि, देवासही समाधि व श्रवण करणाऱ्या माणसासही समाधि ! असा कीर्तनाचा परिणाम आहे.

तुका म्हणे कथा देवाचेंचि ध्यान ।

समाधि लागोन उभा तेथें ॥

तुकारामचोवा म्हणतात, कीर्तनश्रवणानें दुष्टांची बुद्धि नाहीशी होते.

आम्हांसी विश्वास त्याचिया नामाचा ।

म्हणऊनी वाचा घोष करूं ॥

करूं हरिकथा सुखाची समाधी ।

आणिकांची बुद्धि दुष्ट नसे ॥

तुकारामचोवा खालील कडव्यांत वैष्णवांच्या कीर्तनाचा परिणाम सांगतात :—

लुब्धलीं नादीं लागली समाधी ।

मूढ जन नरनारी लोकां रे ।

पंडित ज्ञानी योगी महानुभव ।

एकचि सिद्ध साधकां रे ॥

आणि म्हणूनच चंद्रभागेच्या कांठावर आम्ही वैष्णवजनांनीं हा हरिकथेचा खेळ मांडला असें ते म्हणतात.

या म्हणण्याचा अर्थ असा आहे कीं, ' हरिकथा ' हें जगदुद्धाराचें मोठें बलवत्तर साधन आहे हें जाणून महाराष्ट्रीय वैष्णव संतांनीं या साधनाचा अवलंब केला. नामदेवराय म्हणतात :—

नांचूं कीर्तनाचे रंगीं । ज्ञानदीप लावूं जर्गीं ॥

हरिकथा ही कीर्तनकारास शुद्ध करणारी, भवण करणाऱ्या पतिताचा उद्धार करणारी असल्यामुळे तुकारामाचोवा म्हणतात आम्ही नेहमी हेंच करीत राहूं—

सदा नामघोष करूं हरिकथा ।

तेणें सदा चित्ता समाधान ॥ १ ॥

भक्ति तें नमन वैराग्य तो त्याग :: १० ::

भक्ति तें नमन वैराग्य तो त्याग ।

ज्ञान ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु ॥ १ ॥

देहाच्या निरसनें पाविजे या ठाया ।

माझी ऐसी काया जंव नव्हे ॥ २ ॥

उदक अग्नि धान्य झाल्या घडे पाक ।

एकाविण एक कामा नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज कळते चांचणी ।

बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥ ४ ॥

थोडक्यांत पार अर्थ प्रकट करणें हें तुकारामबोवांच्या अभंगवाणीचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगतां येईल. 'अल्पाक्षर बव्हर्थ' हें सूत्राचें लक्षण तुकोबांच्या वाणीसही उत्तम लागू पडतें. या प्रकारच्या भाषेच्या ठेवणीमुळे त्यांच्या कित्येक उक्ती म्हणींप्रमाणे लोकांच्या तोंडांत सहज बसलेल्या आहेत. तसेंच कित्येक शब्दांच्या व्याख्या मोजक्या व ठसठशीत शब्दांत तुकारामबोवांच्या या मनाच्या विशिष्ट प्रकारच्या ठेवणीमुळे त्यांच्या अभंगात दिलेल्या आढळतात.

बरील विधानाची सत्यता संपूर्ण पटवायला प्रस्तुतचा अभंग उदाहरण म्हणून देतां येईल. या अभंगात पारमार्थिक जीवनांतील तीन महत्त्वाच्या मूल्यांच्या व्याख्या तुकारामबोवा अगदीं मोजक्या व समर्पक शब्दांत देतात. या व्याख्या करण्याचा प्रसंग बहुधा खालील कारणामुळे आला असावा.

बाजारांत नेहमीं वापरल्या जाणाऱ्या नाण्याचीच नकल होते. आज शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या नाण्याची नकल करण्यांत व्यवहारी मनुष्य

आपला काळ व बुद्धि खर्च करणार नाही. वापरले जाण्याची शक्यता ज्या नाण्याची आहे त्याची नक्कल होत असते. भक्ति, ज्ञान व वैराग्य यांना सदाच किंमत आहे. जगांत नास्तिकपणा वाढला आहे असे आपण म्हणतो ; तरीही भक्ति-ज्ञान-वैराग्य या मूल्यांची किंमत कमी झालेली नाही. अशिक्षितच नव्हे तर सुशिक्षितसुद्धा किती तरी लोक भक्तिमान, वैराग्यसंपन्न समजल्या जाणाऱ्यांच्या मार्गे लागतांना दिसतात. तुकाराम-बोवांचा काळ तीर्तशे वर्षापूर्वीचा. त्या वेळी या मूल्यांना थोडी अधिकच किंमत होती. साहजिकच या पारमार्थिक नाण्यांची नक्कलही जोरांत होत होती. तुकाराममहाराजांच्या अभंगांवरून असे दिसते की, दोंगी भक्त, ज्ञानी, विरक्त यांचा त्या काळी समाजांत सुळसुळाट झाला असावा. ते म्हणतात,

घरोघरीं अवधे झालें ब्रह्मज्ञान । परि मेळवण बहु माजी ॥

निरें कोणापार्शी होय एक रज । तरी द्या रे मज दुर्बळासी ॥

आपल्या अभंगांतून असले दोंगी भक्त, शब्दज्ञानी, सोंगाडे त्यागी यांवर तुकारामबोवांनी सपाटून कोरडे ओढले आहेत.

पण इथे एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे व ती म्हणजे तुकारामबोवांनी नुसतें विध्वंसक टीका करण्याचें कार्य केलें नाहीं ; तर त्यांनी टीकेबरोबरच विधायक, रचनात्मक कार्य केलें. अनेक मूल्यांच्या यथायोग्य व्याख्या सांगितल्या आणि त्याहूनही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनी आपलें जीवन तदनुसार जगून त्या खऱ्या आहेत असे पटवले. याच प्रसंगांत जातां जातां एका परदेशीय थोर पुरुषाच्या वर्तनाशी तुकाराम-बोवा यांची तुलना करून दाखविणें अवश्य वाटते. ग्रीस देशांतिल सॉक्रेटिस हाच तो थोर तत्त्ववेत्ता. त्याची व तुकाराममहाराजांच्या जीवनाची पुष्कळ वेळां तुलना केली जाते. त्यांच्यांतिल साम्य दाखवितांना असे सांगतात की, दोघेही सत्याचे भोक्ते व संशोधक होते. कोणी केव्हाही व कुठेही भेटला तरी सॉक्रेटिस त्याच्याबरोबर तात्त्विक चर्चा करायला तयार. सॉक्रेटिसाच्या चर्चापद्धतीचा विशेष असा की, तो इतरांना वेगवेगळ्या कल्पनांच्या (विशेषतः धैर्य, पावित्र्य इत्यादि नैतिक कल्पनांच्या)

व्याख्या विचारी व त्यांनी केलेल्या व्याख्यांतील अपुरेपणा त्यांना प्रश्न विचारून तो मोठ्या चतुराईने त्यांच्या निदर्शनास आणून देई. पण अशा प्रसंगांत जर एखाद्याने त्याला आपल्या व्याख्येच्या चुकीची कबुली दिली व आपण बरोबर सांगा असे सांगितले तर तो म्हणे, 'मला काय ज्ञान आहे ? मी अपत्यरहित सुइणीसारखा आहे. मला ज्ञान नाही ; पण दुसऱ्यांना ज्ञान यावे येवढ्यासाठी मी त्यांना मदत करू शकतो.' या त्याच्या पद्धतीमुळे कित्येक त्याला ढोंगी समजू लागले. त्यांना वाटे, याला समजूनच हा मुद्दाम अज्ञान पत्करतो. खरे मात्र तसे नव्हते. सॉक्रेटिसाने खरोखरच तशा व्याख्या बनविल्या नव्हत्या. तशा बनविणे हे त्याला कदाचित् जमले नसेल अगर त्याला ज्ञानाची गहनता बाणल्यामुळे त्याने ते केले नसेल. तुकारामबोवांची पद्धति अशी नव्हती. पावित्र्य, सोंवळेंओवळें, वैराग्य इत्यादीविषयक इतरांच्या कल्पना कशा कोत्या होत्या एवढेच दाखवून ते थांबले नाहीत तर स्वतःस योग्य वाटणाऱ्या व्याख्या त्यांनी आपल्या अभंगांतून दिल्या.

प्रस्तुतच्या अभंगांतील—

तुका म्हणे मज कळते चांचणी । बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥

या शेवटच्या कडव्यावरून असे दिसते की, त्यांना पुष्कळसे लोक खरे ज्ञान, खरी भक्ति, खरे वैराग्य कळून न आल्याने बोलके शानी, दिखाऊ भक्त व ढोंगी विरक्त यांच्याच मार्गे लागलेले दिसले. आणि म्हणून लोकांना खरी भक्ति, खरे वैराग्य, खरे ज्ञान म्हणजे काय हे कळावे यासाठी त्यांच्या व्याख्या ते प्रथम चरणांतच करून मोकळे होतात.

भक्ति ते नमन वैराग्य तो त्याग ।

ज्ञान ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु ॥ १ ॥

भक्ति कशाला म्हणतात याचे उत्तर ते 'नमनास' भक्ति म्हणतात असे देतात. वैराग्य म्हणजे त्याग व ज्ञान म्हणजे शरीर ब्रह्मरूप होऊन ब्रह्मार्शी समरस होऊन ब्रह्माचा भोग घेणे असे ते म्हणतात.

या अभंगाच्या दुसऱ्या कडव्यांत हे तीनही संपादन करण्याचा मार्ग एकच आहे असे ते म्हणतात.

देहाच्या निरसनं पाविजे या ठायां ।

माझी ऐसी काया जंव नव्हे ॥ २ ॥

एकाच शब्दांत तीनही गोष्टींचे उत्तर कसे देतां येते याविषयी एक दृष्टान्त दिला असतां कल्पना येईल. दृष्टान्त हा अर्थातच एकांगी असतो हे विसरतां कामा नये.

एका गांवीं एक पाटिलबोवा होते. चांगले षजनदार गृहस्थ असल्याने अडीअडचणीला सह्या विचारायला गांवांतील माणसे त्यांच्याकडे येत. एकदां दिवेलोवणीच्या वेळीं असे झाले कीं, दोन लोक त्यांच्याकडे आपली अडचण सांगायला आले. एक म्हणाला “पाटिलबोवा, काय करावें, कुटुंब आटोपलें, घरांत सर्व अडचण.” दुसरा म्हणाला, “पाटिलबोवा, विहीर आटली; मळा जळून चालला! काय करावें?” इतक्यांत त्यांची मुलगीच म्हणाली, “दादा, दोनदां लावला तरी दिवा विसृतो, काय करूं?” पाटिलबोवांनीं सर्वांना एकच उत्तर दिलें. ते म्हणाले, ‘पाट लावा’. तेथें ‘पाट लाव’ याचे वेगवेगळे अर्थ आहेत हे मुझ वाचकांना सांगायला नको. मूळ द्राष्टान्तीं मात्र तसें नाहीं. तुकारामबोवा भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांच्या प्राप्तीचा एकच उपाय सांगतात. कारण, अन्तिम स्वरूपांत या तिघांत फारसा भेद नाहीं. तुकाराममहाराज दुसऱ्या कडव्यांत म्हणतात कीं, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य या ठिकाणांना प्राप्त होण्याचा मार्ग देहाचा निरास करणे हा आहे. निरास करायचा म्हणजे काय करायचें या शकेचें उत्तर तें या चरणाच्या उत्तराधीत देतात, “माझी ऐसी काया जंव नव्हे. ” हें शरीर माझे नाहीं असें जाणवत पटलें नाहीं तोंपर्यंत शरीराचा निरास झाला नाहीं व तोंपर्यंत ज्ञानादि प्राप्त होणार नाहींत. देह म्हणजे शरीर, याचा निरास करायचा म्हणजे नाश करायचा नाहीं. कारण त्याचा नाश झाल्यावर भक्ति कोण करणार? व कशी होणार? त्याचा निरास करणे म्हणजे तो ‘मिथ्या’ ‘खोटा’ आहे असें अपरोक्षरीत्या जाणवें. खोटें खोटेपणानें जाणलें कीं त्याचा निराळा नाश करावा लागत नाहीं.

तिसऱ्या कडव्यांत तुकारामचोवा पारमार्थिक जीवनांत भक्ति, ज्ञान, वैराग्य या तिहींची कशी सारखीच आवश्यकता आहे हें दृष्टान्तानें सांगतात.

उदक अग्नि धान्य झाल्या घडे पाक ।

एकाविण एक कामा नये ॥ ३ ॥

नुसतें धान्य असलें तरी पक्कान तयार होणार नाहीं. तें खालें तर पोट मरेल. कच्चे अन्न खाऊन जगणारे लोक आहेत ; पण पक्कानाची गोडी थाला येणार नाहीं. पक्कानांकरितां नुसतें पाणी, नुसता अग्नि अथवा नुसतें धान्य पुरें पडणार नाहीं. या तिहींचा योग व्हावा लागतो. तसेंच पारमार्थिक जीवनांतील उत्कृष्ट रसाचा आस्वाद घेण्यास भक्ति, ज्ञान, वैराग्य या तिहींची आवश्यकता आहे. तुकारामचोवा हें सांगत असतां सांगवतांतील

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतःस्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोनुघासम् ॥

भा. अ. २-४२

हा श्लोक त्यांच्या डोळ्यांसमोर असावा. महाराष्ट्रावर या भागवत-दर्मीयांनीं वैराग्यज्ञानयुक्त भक्तीचा प्रसार करून महान् उपकार करून देवले आहेत. त्याचा परिणाम असा कीं, महाराष्ट्रामध्ये 'बंगालमधील सहर्जाया' सारखे पंथ निर्माण झाले नाहींत. महाराष्ट्रांतील भागवत-दर्मींची शाखा फार सोंवळी राहिली, हा या सन्तांच्या शिकवणुकीचा परिणाम आहे. महाराष्ट्रांतील संतांच्या शिकवणुकीचा विशेष जो समन्वय तो या ठिकाणींही दिसून येतो. नुसती भावनाप्रधान भक्ति या सन्तांनीं शिकविली नाहीं. पायाविना तांतडीची भित तशी वैराग्यज्ञाना-वेना भक्तीची स्थिति होईल हें ते जाणून होते.

न सरे ते भक्ति विठोबाचे पार्यी ।

उपरति नाहीं जेथें चित्ता ॥ ३ ॥

वैराग्याविना ज्ञान लंगडें व ज्ञानाविना वैराग्य आंघळें आहे. पथमहाराज एके ठिकाणीं म्हणतात,

विवेकेवीण वैराग्य आंधळें । वैराग्यावीण विवेक पांगळे ।
जोर्वि धृतराष्ट्रा ज्येष्ठत्व आलें । नेत्रेविण गेलें स्वराज्य ॥

पाक तयार होण्यासाठी भक्ति, वैराग्य व परेशानुभव या तिर्हांचा संयोग असला पाहिजे.

तुकाराममहाराजांना जणुं श्रोत्यानें विचारलें असावें कीं, तुम्ही भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांच्या व्याख्या करतां व पाक होण्यास या तिघांची आवश्यकता आहे म्हणतां, तर हें सांगण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे ?

याला उत्तर म्हणून ते शेवटच्या कडव्यांत म्हणतात :—

तुका म्हणे मज कळते चांचणी ।

बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥ ४ ॥

ते म्हणतात, आम्ही या शास्त्रांतले पारखी आहोंत.

तुका म्हणे आम्ही तेथील पारखी ।....

तुका पंखि बहिर न मानूं । वोहि जनावर बाग ।

असन्तनकू सन्त न मानूं । दे वर्मकु दाग ।

* * *

विकेल तेथें विक्रा । माती नांव ठेवुनि बुका ।

हा तो निवाड्याचा ठाव । खऱ्या खोट्या निवडी भाव ।

गन्हवारे हा विधी । पोट वाढवळें चिंधी ॥

ळावूं जाणे विरुहे । तुका साच आणि कलहे ॥

* * *

पुष्कळशा लोकांना या शास्त्रातलें कांहीं समजत नाहीं. लोकांत किती अज्ञान असतें हें खालील गोष्टीवरून दिसून येईल.

एका गांवीं एक मेळा भरला होता. त्यांतील अनेक कार्यक्रमांपैकी एक नकलांचा होता. नकला करणाराचा कार्यक्रम जेव्हां सुरू झाला तेव्हां त्यानें

कोंकराच्या ओरडण्याची नकल केली. लोकांनी त्या नकलेची फार तारीफ केली. तेव्हां तेथे जमलेल्या प्रेक्षकांपैकी एक शेतकरी उठला व म्हणाला, 'सज्जन हो, तुम्ही या नकलेची तारीफ केलीत हे ठीक आहे; पण तुम्ही उघ्यां येथे पुनः या. मी हीच नकल यापेक्षा उत्तम करून दाखवीन.' सर्व जमलेले लोक म्हणू लागले, 'अशक्य!' तो म्हणाला, "तुम्ही या तर खरे; मग पाहू." याचा परिणाम असा झाला की, दुसरे दिवशी आदल्या दिवशीपेक्षा अधिक लोक जमा झाले. दुसऱ्या दिवशी आखाड्यावर जातांना त्या शेतकऱ्याने एक क्लृप्ति लढविली. त्याने अंगावर एक मोठे घोंगडे घेतले व त्याच्याखाली खरोखरीच एक कोंकरू घेतले. लोक जमा झाल्यावर नकल करण्याकरिता तो घोंगडीखालील कोंकरासह लोकांच्या पुढे झाला व वांकून तोंड उघडून आपणच जणु कांहीं आवाज काढतो असे त्याने दाखवले. पण हे करित असतांना त्याने घोंगडीखाली असलेल्या कोंकराचा कान करकचून पिरगळला व त्या कोंकरास ओरडावयास लावले. कोंकरू ओरडले, पण प्रेक्षकवर्ग म्हणू लागला, 'छे! कालच्यासारखी आजची नकल नाही. कालचीच उत्तम झाली!' यावर त्या शेतकऱ्याने घोंगडीखाली आणलेले कोंकरू दाखवले व तो म्हणू लागला, 'तुम्ही खूप गाजरपारखी दिसतां! खरे कोंकरू ओरडले तर ती चांगली नकल नाही म्हणतां, याला काय म्हणावे?' या गोष्टीचे तात्पर्य असे आहे की, बहुजनसमाजांत खऱ्याखोट्याची पारख करण्याचे सामर्थ्य नसते. बहुतेक लोक वरच्या रंगावर भुलतात. म्हणून तुकारामबोवा एके ठिकाणी म्हणतात :—

शुद्ध कसोनिया पहावे । वरी रंगा न भुलावे ।....

जसा आचारी हा शिजण्याकरितां चुलीवर ठेवलेल्या तपेऱ्यांतील एकदोन शिते बाहेर काढतो व ती चांचपून सांगतो की, भात तयार झाला की नाही, तसेच तुकारामबोवा म्हणतात, मला भक्ति-ज्ञानाच्या गप्पा मारणाऱ्याच्या तोंडून एक-दोन शब्द ऐकले म्हणजे कळते की, ह्याची ही पोकळ बडबड आहे का खरा अनुभव आहे. तुकाराममहाराज हे 'भक्तिज्ञानवैराग्याचे' चालती-बोलती मूर्तिच असल्याने त्यांना खरी भक्ति. खरे वैराग्य खरे ज्ञान हे सहजच कळून येत होते.

मावार्थ संपला.

आतां या अभंगांतील प्रथम कडव्याचा थोडासा विचार करूं. थोडासा म्हणण्याचें कारण असें कीं, या कडव्यांत जीं तीन पदें आहेत त्यांपैकी प्रत्येक पद असें आहे कीं, त्यावर ग्रंथ लिहितां येईल. आपण ओळीनें एकेका व्याख्येचा विचार करूं.

तुकारामबोवा प्रथम भक्तीची व्याख्या करतात. ते म्हणतात, 'भक्ति' म्हणजे 'नमन.' ही व्याख्या इतकी थोडक्यांत दिली आहे व भक्तीची जीं लोकांत सामान्य कल्पना प्रसृत आहे त्याहून इतकी वेगळी आहे कीं, सामान्य वाचकास हें वाचून थोडेंसें गूढ वाटेल. भक्ति म्हणून लोक जें करतात त्याचा विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, त्यांत अनंत प्रकार दिसतात. देवविषयक वेगवेगळ्या कल्पना बनवून त्यांवर त्यांनीं देवांचे अनंत प्रकार उभारलेले आढळून येतात. अर्थात् तद्विषयक केल्या जाणाऱ्या ज्या क्रिया त्यांचेही अनंत प्रकार आढळून येतात. आपल्या हिंदूंच्या भक्तीत तर वेहेतीस कोटि देवांचे प्रकार जणुं कांहीं पुरे पडत नाहींत म्हणून त्यांत पीराच्या उपासनेचीसुद्धां भर घातली जाते. या बहुतेक 'भक्त्या' देवाचा संकोच करून उभारलेल्या असतात. आपणांला पुष्कळ वेळां मोठीं भजेशीर दृश्यें दिसतात. एखादा माणूस देवळांत शिरला कीं तो हातांतील विडी टाकून देतो व हात जोडून त्याला काय गुणगुणायचें असेल तें प्रार्थनेच्या निमित्तानें गुणगुणतो; मग प्रार्थना संपली व देवाकडे पाठ फिरली कीं तो लगेच विडी पेटवतोच. देव म्हणजे देवघरांत असणारा तेवढाच, अशीच त्याची कल्पना हाच नाहीं का त्याच्या वागणुकीचा अर्थ ! कष्टर वैष्णव व कष्टर शैव यांमधील तंतुसुद्धां देवाच्या स्वरूपाच्या संकोचावरच उभारलेले आहेत.

पुष्कळ वेळां भक्ति म्हटली म्हणजे आपल्या डोळ्यांतमोर प्रल्हादाची खालील उक्ति उभी राहते :—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।

देवळांत पुराणश्रवण करण्यास जाणे, देवांचे भजन-पूजन करणे, देवाला नमस्कार करणे वगैरे गोष्टींना आपण भक्ति असे समजतो. या सर्व क्रिया आहेत व त्यांचा उपयोगही आहे; पण त्या ज्या ज्ञानाने व प्रेमाने आपण करू त्यावर त्यांचे मूल्य अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, मनुष्य कीर्तन अथवा पुराण-श्रवणाला बसलेला दिसला की साहजिकच तो श्रवणभक्ति करीत आहे असे वाटते; पण तसे असतेच असे नाही. कारण, कित्येक वेळां त्याला देवविषयक गोष्टी आवडतात म्हणून तो तिथे बसतो असे नसून तो ज्या घरांत राहातो त्याच्या मालकाला कीर्तनश्रवणाची आवड असल्याने त्याला खुष करण्यासाठी 'त्याने चला कीर्तनाला' असे म्हटल्यामुळे स्वतःला न आवडूनही तो तिथे जाऊन श्रवण करतो. अशा प्रकारचे श्रवण हे भक्तीत जमा होईल असे कुणीच म्हणणार नाही. आणखी एक उदाहरण घ्यायचे, तर पूजा करीत असलेल्या माणसाचे पूजा करीत असलेल्या कोणा एखाद्या माणसाला सहजगत्या कुणी 'काय पूजा आटोपली का?' असे विचारले व त्याचेकडून 'घातले एकदां देवाच्या डोंबल्यावर पाणी व झालो मोकळा!' असे उत्तर आले, तर ती भक्ति होणार नाही हे काय सांगायला पाहिजे?

जिला श्रेष्ठ भक्ति म्हणतात तिचे अन्तरंग 'प्रेम' आहे. नारद-मुनींनी भक्तीची व्याख्या करतांना 'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' असे म्हटले आहे. हे प्रेम भगवंताच्या यथार्थ व्यापक स्वरूपाच्या ज्ञानावर अधिष्ठिलेले असते.

ईश्वराचे खरे स्वरूप धार्मिक ग्रंथांतून खालीलप्रमाणे वर्णिले आहे—

सभूमि विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठत् दशांगुलम् ।

ईशावास्यमिदं सर्वम् ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।

बहिरन्तश्चमूतानामचरंचरमेव च ।

अर्शी किती तरी प्रमाणे देतां येतील. विष्णुसहस्रनामांतील विष्णूचे पहिले नांव 'विश्व' असे आहे हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

तुकारामबोवांना भगवंताच्या या यथार्थ स्वरूपाची कल्पना, नव्हे अनुभूति होती. त्यांचे एतद्विषयक खालील उद्गार याविषयी साक्ष देत आहेत—

हरि व्यापक सर्वगत । हें तंव मुख्यत्वे वेदान्त । चिंतनासी चित्त ।
असों घावे सावध ॥

विश्वी विश्वंभर । बोले वेदांतींचा सार ॥ १ ॥

जर्गी जगदीश । शाखें वदती सावकाश ॥ २ ॥

व्यापिले हें नारायणें । ऐसी बोलती पुराणें ॥ ३ ॥

जर्नी जनार्दन । संत बोलती वचन ॥ ४ ॥

भूर्ती भगवद्भाव । मात्रा सहित जीव । अद्वैती तो ठाव ।

निरंजर्नी एकला ॥

भूर्ती देव म्हणोनि भेटतो या जना । नाहीं हे भावना नरनारी ॥

* * *

देव जाले अवघे जन । दोष गुण हारपले ॥

* * *

सुपात्री सर्वभाव । मी तो सर्व वासुदेव । जाणती कृपाळु
संतमहानुभाव । जया भिन्न भेद नाहीं ठाव गा ॥

तुकारामबोवांना हें ईश्वरविषयक यथार्थ ज्ञान असल्याने भक्तीची व्याख्या देतांना ते स्वाभाविकच या ज्ञानावर उभारलेली व गीता, भागवत या ग्रंथांना मान्य असलेली भक्तीची व्याख्या देतात.

भगवद्गीतेतील खालील श्लोकांमध्ये दैवी प्रकृतीचा आश्रय केल्याने ज्या महात्म्यांच्यांत यथार्थ ज्ञानाचा प्रकाश पडला ते भगवंतांचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त झाल्याने त्यांच्याशी अनन्य होऊन कसें भजन करतात, त्याचे प्रकार भगवान् सांगतात :—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

अ. ९ श्लोक १४

या श्लोकांतील 'नमस्यन्तः' या पदावरील श्रीज्ञानदेवांच्या खालील ओव्या फारच बहारीच्या आहेत. ओव्या महत्त्वाच्या व उत्कृष्ट असल्याने सर्व देत आहोत :—

“ तरी दोन्ही पालववेरी । जैसा एक तंतू अंबरी । तैसा मी वांचूनि चराचरी । जाणती ना ॥ आदि ब्रह्मा करुनी । शेवटीं मशक धरुनी । मार्जी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप माझें ॥ मग वाडधाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू लुंठिती । मीचि म्हणोनि ॥ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्ति-मात्राचेनि नांवें । नमूंचि आवडे ॥ जैसें उंची उदक पडिलें । तें तळवटवरी ये उगेलें । तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा ॥ कां फळलिया तरुची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते ॥ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ति । जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझ्या ठार्यी ॥ नमितां मानापमान गळाले । म्हणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती ॥ अर्जुना हे गुरवी भक्ती । सांगितली तुजप्रती ॥.....

ओव्या २२०-२८

हे व्याख्यान डोळ्यांसमोर ठेवूनच तुकारामबोवांनीं भक्तीची 'भक्ति ते नमन' अशी थोडक्यांत व्याख्या केली असावी.

ज्ञानेश्वरी अध्याय १० मध्ये भक्तीच्या याच स्वरूपाचें वर्णन आहे :—

ऐसिया व्यापका मातें । मानूनी जे भजती मल्लेत्ये । परि
साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥ देशकाळ वर्तमान । आषवें
मजसी करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि
विचरे ॥ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनी ।
जगद्रूपा मनी । सांठऊनि मातें ॥ जें जें भेटे भूत । तें तें
मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा ॥

ओव्या ११५-११८

श्रीमद्भागवताच्या एकादशस्कंधांतील अध्याय २ मधील खालील
श्लोकांत हीच भक्ति सांगितली आहे :—

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंचभूतं प्रणमेदनन्यः ॥

अ. २. ४१

‘ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ’

असेच भागवतोत्तमाचें वर्णन आहे.

तुकारामबोवाही म्हणतात :—

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ ॥१॥
ऐका जी तुम्ही भक्तभागवत । कराल तें हित सत्य करा ॥२॥

निळोबा म्हणतात :—

नमस्कारी भूतें विसरोनि याती । तेणें आत्मस्थिति जाणितली ॥

तात्पर्य, यथार्थ ज्ञानावर अधिष्ठित अशी ही ‘नमन’ रूपी उच्च भक्ति
सर्वमान्य असल्याने तुकारामबोवा थोडक्यात भक्तीचें स्वरूप ‘नमन’
म्हणून सांगतात :—

भक्ति तें नमन—

जातां जातां येथे एका गोष्टीचा उल्लेख करणे अवश्य आहे. 'नमन' म्हणजे लोटांगण घालणे नव्हे. नामदेव 'नमना' ची व्याख्या पुढील कडव्यांत सुंदर करतात :—

नमन ते नम्रता न देखे गुणदोष ।

अंतरिं प्रकाश आनंदाचा ॥

आतां आपण प्रथम कडव्यांतील दुसऱ्या पदाचा म्हणजे 'वैराग्याचा' विचार करूं. तुकारामबोवा याची व्याख्या 'त्याग' अशी देतात. त्याचा विचार सांगण्यापूर्वी एक गोष्ट सांगणे अवश्य आहे की, तुकारामबोवांनी वैराग्याला 'भक्ति' आणि 'ज्ञान' यांच्यामध्ये जें स्थान दिलें आहे तें अगदी योग्य आहे. वैराग्याविना भक्ति व ज्ञान दोन्ही व्यर्थच आहेत. तुकारामबोवा म्हणतात :—

न सरे ते भक्ति विठोबाचे पार्यी । उपरति नाही जेथें चित्ता ॥

* * *

कामनेच्या त्यागें भजनाचा लाभ । केला पद्मनाभ सेवा ऋणी ॥

त्याचप्रमाणें ज्ञानही वैराग्याविना पांगळें आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, वैराग्ययुक्त ज्ञानाभ्यास करणारा भाग्यवान्.

सवैराग्य । ज्ञानाभ्यास तो समाग्य ।....

वैराग्याचें किती महत्त्व वर्णन करावें ? परमार्थातील कोणताही मार्ग साधक आक्रमण करो. ज्या सोबत्यावर विसंबून बसण्यास हरकत नाही व ज्याच्याविना मार्ग कंठला जाणार नाही असा साधकाचा या मार्गातील खरा सोबती कोणी असेल तर वैराग्य. ज्ञानोराचाराय म्हणतात :—

वीतरागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा । जो आघवियाचि मूमिका । सर्वें चाले ॥

ज्ञानेश्वरमहाराज एके ठिकाणी म्हणतात, वैराग्य म्हणजे आत्मलाभाचें प्राग्य आहे :—

‘ ते हें विषयवैराग्य । आत्मलाभाचें भाग्य ।

जेणें ब्रह्मानंदा योग्य । होती जीव ॥ ’

या वैराग्याच्या वेगवेगळ्या लोकांनीं वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत.

‘ इहामुत्रफलभोगविरागः ’

‘ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ’

या संस्कृतांतील व

ऐहिकिचे कां स्वर्गांचे । भोग पाहक जालिया इच्छेचे ।

परि भोगावें हें न रुचे । मनामाजि ॥

* * *

देत सर्व स्नेहा मिठी । अंगीं ऐसे वैराग्य उठीं ।

स्वर्गसंसारा काटी । काढितची ॥

इत्यादि मराठींतील व्याख्या प्रसिद्ध आहेत. तसेंच वैराग्याचे जिहासा व जिज्ञासा, अथवा राजस, तामस, सात्त्विक इत्यादि प्रकारही प्रसिद्ध आहेत. त्यामुळें ते सर्व सांगून जागा अडवीत नाहीं.

वैराग्य याचा मुख्य अर्थ अनासक्ति, वीट, त्याग. पण त्यागाचें मर्म समजलें नाहीं तर साधक ज्याचा खरा त्याग करावयास पाहिजे त्याचा न करतां दुसऱ्याच गोष्टीचा करतो व त्याला वैराग्याचें खरें फल मिळत नाहीं. कोणी घरदार सोडून भीक मागण्यांत अग्न अरण्यांत जाण्यांतच वैराग्य समजतात. अशा अढाणी त्याग्यास ज्ञानोबाराय खालील अभंगांत सुंदर उपदेश करतात :—

घरदार वोखटें त्यजूं म्हणसी तरी शरीरा येवढें जाड ।

मायबाप वोखटीं त्यजूं म्हणसी तरी अहंकार अविद्येचें कोड ।

बंधु सखे त्यजूं म्हणसी तरी कामक्रोधमदमत्सर अवघड ।

बहिणी पाठीच्या त्यजूं म्हणसी आशातृष्णामायांचें बंड रया ॥१॥

त्यजिलें तें काय कासया म्हणजे सांग पा मजपाशीं ऐसें ।
जया भेणें तूं जासी वनांतरा तें तंव तुजचि सरिसें रया ॥२॥

त्याग हा आंतून असावा ; पण कशाचा ? तर तुकारामबोवा मुळाशीं जाऊन सांगतात :—

त्याग तरी ऐसा करा । अहंकारा दवडावें ॥

ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं गी. अ. १६-२ श्लोकामधील 'त्याग' या पदाचें व्याख्यान करतांना हेंच सांगितलें आहे. ते म्हणतात :—

आतां मृत्तिकात्यागें घट्टु । तंतुत्यागें पट्टु । त्यजिजे जेविं
वट्टु । बीज त्यागें ॥ कां त्यजूनि भितिमात्र । त्यजिजे आघवेंचि
चित्र । कां निद्रात्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ ॥ नाना जळ-
त्यागें तरंग । वर्षात्यागें मेघ । त्यजिजे जैसे भोग । धनत्यागें ॥
तेविं बुद्धिमतीं देहीं । अहंता सांढून पाहीं । सांडिजे अशेषही ।
संसारजात ॥

ओ. १३१-३४

'देहाहंकाराचा त्याग' हा खरा त्याग. तो झाला कीं सर्व संसाराचा त्याग झाला. कारण जसें तळचें गाडगें फुटलें कीं वरची उतरंड आपोआप फुटते ; तसें 'देह' हें प्रपंचांतलें तळचें गाडगें आहे. ज्ञानोबारायांनींच म्हटलें आहे,

'देहादि संसारें । मांडलेंसें जें गुंफिरें ॥'

देहाकरितांच सर्व. त्यावरचीच प्रीति नाहीशी झाली कीं बाकीच्या-वरचें प्रेम आपोआपच नाहीसें होतें. म्हणूनच सर्व परमार्थी मुख्य त्याग देहाहंकाराचा असेंच प्रतिपादन करतात.

नाथमहाराज एके ठिकाणीं म्हणतात :—

सर्व त्यागाचें त्यागितेपण । उद्धवा तुज मी सांगेन पूर्ण ।
तरी सर्वस्वें सांडावा अभिमान ॥.....

तुकारामबोवा हें बैराग्याचें वर्म जाणूनच या अभंगांत थोडक्यांत बैराग्याची 'त्याग' अशी व्याख्या करतात.

आतां राहिलेल्या तिसऱ्या 'ज्ञान' पदाचा विचार करूं.

तुकोषा म्हणतात:—

‘ ज्ञान ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु ॥ ३ ॥ ’

तुकारामबोवा म्हणतात 'ज्ञान' म्हणजे शाब्दिक ज्ञान नव्हे. तोंडानें 'मी ब्रह्म आहे' असें म्हटल्यानें मनुष्य ज्ञानी होत नाही. ते म्हणतात:—

नव्हे ब्रह्मज्ञान बोलतां हें सिद्ध ।

जंव हा आत्मबोध नाही चिर्ती ॥ १ ॥

काय करिसी वांया लटिकाचि पाल्हाळ ।

श्रम तो केवळ जाणिवेचा ॥ २ ॥

मीच देव ऐसें सांगसी या लोकां ।

विषयांच्या सुखा ठाकोनियां ॥ ३ ॥

अमृताची गोडी पुढिलां सांगसी ।

आपण उपवासी मरोनियां ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जरी राहिल तळमळ ।

ब्रह्म तें केवळ सदोदित ॥ ५ ॥

* * *

शिकल्या बोलाचे सांगतील वाद । अनुभव भेद नाही कोणा ॥ १ ॥

पांडित हे ज्ञानी करतील कथा । न मिळती अर्था निजसुखा ॥ २ ॥

तुका म्हणे जैसी लांचासाठीं ग्वाही । देतील हे नाहीं ठावी वस्तु ॥ ३ ॥

* * *

तुका म्हणे येथें पाहिजे अनुभव । शब्दाचें गौरव कामा नये ॥

असे किती तरी अभंग देतां येतील. पण खालील दोन अभंगांत तुकारामबोवांनीं उत्कृष्ट उदाहरणें देऊन शब्दज्ञान्यांची फार फजिती केली आहे. तेवढे अभंग देऊन हा भाग आटपूं.

चिरगुटें घालुनी वाढविलें पोट । गन्हवार बोभाट जनांमध्ये ॥ १ ॥

लटिकेचि डोहळे दाखवी प्रकार । दूध स्तनीं पोर पोटीं नाही ॥ २ ॥

तुका म्हणे अंतीं वांझचि ते खरी । फजिती दुसरी जनांमध्ये ॥ ३ ॥

* * *

वांझेनें दाविलें गन्हवार लक्षण । चिरगुटें घालून वाथयाला ॥ १ ॥

तेवीं शब्दज्ञानी करिती चावटी । ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥

बोलाचीच रुढी बोलाचाचि भात।जेवूनियां तृप्त कोण झाला ॥ ३ ॥

कागदीं लिहितां नामाची साखर । चाटितां मधुर गोडी नेदी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जळो जळो ते महंती । नाहीं लाज चिर्तीं आठवण ॥ ५ ॥

भागवतामध्ये म्हटलें आहे कीं, जर ब्रह्मानुभव नसेल तर नुसती शब्द-निष्णातता हा केवळ श्रम होय.

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि ॥

श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

अशा वक्त्याच्या मुखांतून येणारे शब्द श्रवण करून सात्त्विक श्रोत्याचें कार्य होईल, पण बोलणारा तसाच कोरडा राहील. नाथांनीं हीच गोष्ट दृष्टान्त देऊन पुढील ओवींत सुंदर सांगितली आहे :—

जेवीं गुळउसाचा घाणा । तोंडींचा रस भरे मांदणा ।

शब्दसोपटें भरोनि वदना । करी परिभ्रमणा करकरितु ॥

ज्ञान म्हणजे आपल्या समोरील दृश्य सर्व जगत् ब्रह्मरूप पाहणें एवढेंच नव्हे, तर आपल्यासकट-असार म्हणून टाकलेल्या देहासकट-सर्व ब्रह्म आहे असा अनुभव घेणें याला ज्ञान म्हणतात.

ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं सुद्धां ज्ञान्याचें वर्णन करतांना असेंच लिहिलें आहे.

मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतः सिद्धु ।
जो आपणेनसी भेदु । नेणोनियां जाणे ॥

म्हणून तुकारामबोवा ज्ञानाची व्याख्या 'ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु' अशी करतात.

आतांपर्यंत आपण

भक्ति ते नमन वैराग्य तो त्याग । ज्ञान ब्रह्मी भोग ब्रह्मतनु ॥१॥

या प्रथम कडव्याचा विचार केला. आतां अगदी थोडक्यांत दुसऱ्या कडव्याचा विचार करूं व हे संकीर्तन समाप्त करूं.

देहाचा निरास करणें म्हणजे तो मिथ्या असें जाणणें हें वर सांगितलेंच आहे. तुकारामबोवांनीं खालीलप्रमाणें उद्गार किती तरी ठिकाणीं काढले आहेत.

देह आर्धी काय खरा । देह संबंध पसारा । बुजगावणें
चोरा । रक्षणसें भासतें ॥

एकदां शरीर हें जाणारें, नाशिवंत असें पटलें कीं देहाहंकाराचा निराळा नाश करावयास नको. देह हा सत्य आहे या समजुतीमुळे आपण देहाला चिकटलेले असतो, त्याचें तादात्म्य घेतों. एकदां देह खोटा असें कळलें कीं तादात्म्य संपलेंच.

असा देहाचा निरास होऊन अहंकाराचा त्याग होणें हेंच वैराग्य हें वरतीं सांगितलेंच आहे.

देहतादात्म्यामुळे आत्मदर्शन होत नाहीं. आत्म्यावरील देह-तादात्म्याचें आवरण दूर झालें कीं सूर्यावरील ढग गेल्यानें सूर्य जसा प्रकाशित होतो तसें आत्मज्ञान प्रकाशमान होतें.

शानोबाराय म्हणतात—

तैसा देहाहंकारु नाथिला । हा समूळ जयाचा नाशिला ।
तोचि परमात्मा संचला । आर्धीचि आहे ॥ अ. ६-८४

हा विचारुनि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होइजे ।
तरी आपुली स्वस्ति सहजे । आपण केली ॥ अ. ६-७१

या तत्त्वाला तुकारामबोवा जाणत असल्यानें ते असेंच म्हणतात :-

देह नव्हे मी हे सरे । उरला उरे विठ्ठल ॥

देहतादात्म्य नाहींसें होऊन मी परमात्मा आहे असें ज्ञान ज्याला
होतें त्यालाच सर्वत्र परमात्मा दिसू लागतो.

होइल जाला अंगें देव जो आपण । तयासी हे जन अवघे देव ॥

मगच त्याच्याकडून 'नमन' भक्ति संभवते.

तात्पर्य, 'भक्तिज्ञानवैराग्य' हीं हातास येण्याकरतां प्रथम देहाचा
निरास होणे अवश्य. म्हणून तुकारामबोवांनीं एके ठिकाणीं
म्हटले आहे :-

कोणाहि नलगे साधनाचा पांग । करणें केला त्याग देहबुद्धि ॥

म्हणून तुकारामबोवा येथें सांगतात:--

देहाच्या निरसनें पाविजे या ठाया ।

माझी ऐसी काया जंव नव्हे ॥ २ ॥

तिसऱ्या कडव्यांत या तिघांची आवश्यकता सांगून शेवटच्या
कडव्यांत तुकारामबोवा आपण येथले परीक्षक आहेत असें मोठ्या
आत्मविश्वासाने सांगतात. अशा आशयाचे त्यांचे पुष्कळसे उद्गार
आहेत. कांहीं भावार्थांत दिले आहेत. आणखी एक-दोन देऊन हें
संकीर्तन पुरें करू.

म्हणविती ऐसे आइकतो संत ।

न देखिजे होत डोळां कोणी ॥ १ ॥

ऐसियांचा कोण मानितें विश्वास ।

निवडे तो रस घाईघाई ॥ २ ॥

पर्जन्याचे काळीं वोहळाचे नद ।

ओसरतां बुंद न थारेचि ॥ ३ ॥

हिव्याऐशा गारा दिसती दुरोन ।

तुका म्हणे घण न भेटे तों ॥ ४ ॥

*

*

*

तोंवरि तोंवरि माळामुद्रांचीं भूषणें ।

जंव तुक्याचें दर्शन झालें नाहीं ॥

*

*

*

तोंवरि तोंवरि सांगती संतांचिया गोष्टी ।

जंव नाहीं भेटी तुक्यासर्वें ॥

—

हैंचि दान दे गा देवा

:: ११ ::

हैंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी । हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥

नलगे मुक्ति आणि संपदा । संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भवासी । सुखें घालवें आम्हांसी ॥ ४ ॥

कीर्तन श्रवण करणाऱ्या बहुतेक सर्व लोकांच्या पाठांत या अभंगार्चे प्रथम कडवें असतें असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाही. कारण, कथेच्या सरतेशेवटी हा अभंग म्हटला जात असल्याने, हा अभंग म्हणजे कीर्तनाच्या समाप्तीची सूचनाच होऊन बसला आहे. कित्येक वेळां श्रोत्यांचें लक्ष बोवा “हैंचि दान दे गा देवा ...” केव्हां म्हणतात इकडे लागलेलें असतें तें याचकरितां.

आतां हा अभंग शेवटीं म्हणतात हे जरी खरें आहे व हे जरी सर्व लोकांना ठाऊक आहे तरी तो शेवटीं कां म्हटला जातो याचें कारण फारच थोड्या लोकांना माहीत असतें. हा अभंग ‘मागण्याचा’ आहे. म्हणजे यांत देवाजवळ मागणें मागितलें आहे व तेंही ‘क्षेमाचें’ आहे. यामुल्लेख हा कीर्तनाच्या शेवटीं म्हटला जातो. हे जें कारण सांगितलें त्याचासुद्धां थोडा अधिक खुलासा करणें अवश्य वाटतें.

कांहीं बेकार लोक सदाच हात पसरतात ही गोष्ट सोडून दिली तर सामान्यतः नीतियुक्त व्यवहाराचा नियम असा की, सेवा केल्यानंतर मेवा मागण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. अशी म्हण आहे, चाकरी तर भाकरी. तुकारामबोवा एके ठिकाणीं म्हणतात की, चाकरी न करतां वेतन खाणें हे अनुचित आहे.

चाकरीवांचून । खाणें अनुचित वेतन ॥

देवाची सेवा केल्यावर भगवत् त्याच्याजवळ मागणें ही न्याय्य रीत होय. कीर्तन ही भगवंताची सेवाच आहे. तुकाराममहाराज म्हणतात,

सेवा ते आवडी उच्चारारवें नाम । भेदाभेद काम सारोनियां ॥
तुका म्हणे देवा । चिंतन हे तुझी सेवा ॥

ही कीर्तनरूपी सेवा केल्यावर त्याच्याजवळ मागणें योग्य असल्यानें, कीर्तनाच्या शेवटीं हा 'मागण्याचा' अभंग म्हणण्याचा संप्रदाय आहे.

'क्षेमाचें' मागणें म्हणजे काय याचा विचार पुढें होणार असल्यानें तूर्त एवढेंच सांगतों कीं, क्षेम याचा अर्थ जतन, रक्षण असा आहे. तेव्हां जतन करा अशी विनवणी 'योगा' नंतर संभवते. म्हणूनही हा 'क्षेमा'च्या मागणीचा अभंग कीर्तनाच्या शेवटीं म्हटला जातो.

येथपर्यंत कीर्तनाच्या शेवटीं या अभंगास स्थान कां प्राप्त झालें याचा विचार सांगितला. आतां या अभंगाची भूमिका काय असावी याचा थोडासा विचार करूं. तुकारामबोवा हे सामान्य भक्ताप्रमाणें 'हात-पसरे' भक्त नव्हते. देवासमोर दोन विड्याचीं पानें, एक गुळगुळीत पैसा व त्यावर कुजक्री सुपारी यांचें उदक सोडायचें व मागणें मागायचें,

‘अस्माकं सकुटुंबानां सपरिवाराणां द्विपदचतुष्पदसहितानां

क्षेमस्थैर्यायुरारोग्यैश्वर्यामिवृद्धि समस्त अभ्युदय' व्हावा

अशी जशी भोळ्याभाषड्या भक्तांची रीत असते तशी तुकोबांची नव्हती. ते म्हणतात, खरे भक्त हे सेवा करतांना जीव देण्याचा प्रसंग आला तर जीवसुद्धां देवाकरितां देतात, इतकी देवाची सेवा करतात ; पण त्याच्याजवळ कांहीं एक मागत नाहींत.

तुका म्हणे जीवभाव देवापार्यी । ठेवूनियां कांहीं न मागती ॥

तुकारामबोवा स्वतःविषयी असेच उद्गार काढतात.

कांहीं मागणें हें आम्हां अनुचित । वडिलांची रीत जाणतसों ॥

देवाच्याजवळ कांहीं न मागणें हा आमच्या वाडवाडिलांच्यापासून चालत आलेला बाणा, असें देवाला सांगणारे तुकारामबोवा देवाजवळ नुसतें मागत नाहींत तर आप्रहानें म्हणतात, 'हेंचि दान दे गा देवा'.

तेव्हां असा कोणता प्रसंग उत्पन्न झाला असावा की, तुकारामचोवांनीं कांहींही न मागण्याची आपली रीत सोडून मागणें मागितलें याचा विचार होणें अवश्य आहे. या अभंगाच्या रचनेवरून तो प्रसंग खालील असावा :—व्यवहारांत असें दिसतें कीं जो मागत नाही पण सचोटीनें वागतो त्याच्या मार्गे सावकार आपली रक्कम त्यानें घ्यावी म्हणून लागतो. बुडाविणारें कूळ आलें व तें जास्त व्याज घावयास तयार असलें तरी व्यवहारदक्ष सावकार त्याला पैसे देत नाही, तर 'तुम्ही उशीरां आलांत, आताच पैसे अमक्याला दिले;' अशी कांहीं तरी सचच सांगून त्याला पैसे न देतां परत पाठवितो. उलट चांगलें कूळ पैसे परत करावयास आलें तर त्याला तो म्हणतो, 'अहो, पैसे परत कां करतां? व्याज कमी द्या, आणखी पैसे घेऊन जा!' असा त्याला आग्रह करतो. देव—भक्त यांच्यांतलें व्यवहारांतही असाच न्याय असावा. आमच्या-सारख्या 'आपुल्या हिताचेनि लोभे' देवाला झोंबणारे जे भक्त आहेत त्यांना देव काय देत असेल तें देवाला ठाऊकी! पण जे न मागणारे भक्त आहेत त्यांच्यामार्गे कांहीं तरी घ्या असा देव लागला असला पाहिजे. पुराणांतरीं अशी कथा आहे कीं, प्रन्हादाकरितां श्रीनारसिंहाचा अवतार झाला व नारसिंह प्रन्हादाला म्हणूं लागले :—

प्रन्हाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोस्म्यहं नृणाम् ॥

अरे प्रन्हादा, कांहीं माग. सर्व प्राण्यांच्या कामना पूर्ण करणारा मी आहे. यावर प्रन्हाद म्हणाले :—

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ॥

'आपल्याकडून कांहीं लाभाची आशा करणारा हा खरा सेवक नाही. माल देऊन पैसे घेणारा तो वाणी आहे. मी तसा नव्हे.' तुकारामचोवा कांहीं मागतील म्हणून देवांनीं वाट पाहिली असावी. तुकारामचोवा म्हणतात :—

मागण्याची वाट पाहे मुखाकडे । चितिल्या रोकडे मनोरथ ॥

पण देवाला असें आढळून आलें कीं, तुकारामचोवा कांहीं मागेनात.

तेव्हां देवच त्यांना आग्रह करुं लागले असावेत कीं 'तुकोबा, कांहीं तरी माग. मी अनेकांना दान दिलें आहे. भूमि, संतान, द्रव्य काय पाहिजे तें माग. मी देतो.' यावर प्रन्हादाप्रमाणेंच तुकोबांनीं सांगितलें असावें :--

कांहीं मागणें हें आम्हां अनुचित । वडिलांची रीत जाणतसों ॥

इतकें तुकोबांनीं निश्चून सांगितल्यावरही भगवान् त्यांना कांहीं मागावें म्हणून आग्रह करीतच असावेत. असा फार आग्रह झाल्यावर प्रन्हादाप्रमाणेंच तुकारामबोवांनीं विचार केला असावा कीं, समर्थींनीं सारखा वारंवार आग्रह करावा व आपण तो तोडून टाकावा यांत समर्थींची अमर्यादा होते. तेव्हां त्याचा मान राखण्याकरितां एखाद वेळेला मागावें. तुकारामबोवा एके ठिकाणीं म्हणतात :--

म्हणसी कांहीं मागा । हेंचि दे गा पांडुरंगा ॥

असाच प्रसंग येथेही असावा. तुकोबा देवाला म्हणत असावेत, 'तुमचा फारच आग्रह आहे मग हेंच द्या' :--

हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

अहो देवा, हेंच दान द्या कीं आपला विसर पडूं नये. 'हेंच' म्हणण्याचा अर्थ असा आहे कीं इतर दिलेंत तर घेणार नाही. तुकोबांना ठाऊक होतें कीं, देवाला भक्तांच्या तोंडावर भोग टाकून आपण दूर रहावयाची संवय आहे. बिभीषणाला लंका दिली, ध्रुवाला अदळपद दिलें, अशा अनेक गोष्टी अनेकांना देऊन देवांनीं त्यांना चाळवले. म्हणून तुकोबा मागण्याचा आरंभच असा करतात,

‘हेंचि दान दे गा देवा ।’

देवांनीं म्हटलें असावें कीं तुला माझा सारखा आठव ठेवला व विसर पडला नाही तर तूं करणार काय ? तुकोबा त्याचें उत्तर पुढील कडव्यांत देतात :--

गुण गाईन आवडीं । हेचि माझीं सर्व जोडी ॥२॥

आपला सतत आठव राहिला तर मी दुसरें कांहीं करणार नाही ;

फक्त आवडीने आपले गुण वर्णन करीन. असें अखंड गुणवर्णन करणे हाच मी मोठा लाभ समजतो. येथे मोठा उत्कृष्ट असा योग आहे की ज्याचे वर्णन करावयाचे त्या देवाचे गुण अनंत आहेत व तुकोबासारखे भक्त ते आवडीने गावयास उत्सुक आहेत. तुकोबाच म्हणतात :—

सकल गुणें संपन्न । एक देवाचें लक्षण ॥

त्यांपैकी सहा महत्त्वाच्या गुणांचा निर्देश ज्ञानेश्वरमहाराजांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीतून व अमंगांतून केला आहे.

‘ आइका यशश्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य ।

हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ॥ म्हणौनि तो भगवंत ।....’

अध्याय ६-३७-३८

घोंगडीच्या रूपकाने भगवंताच्या देहाचे वर्णन करतांना ज्ञानोबा म्हणतात :—

स्वगत सच्चिदानंदें मिळोनि शुद्ध सत्त्वगुण विणली रे ।

षड्गुण गोंडे रत्नजडित तुज श्यामसुंदरा शोभली रे ॥

कान्हा तुशी घोंगडी चांगली चांगली ॥

ज्ञानोबारायांनी ज्ञानेश्वरीत एके ठिकाणी म्हटलें आहे की, या देवाचे गुण संपूर्ण आकलन करणे फार कठीण आहे. कारण यांतला अगदीं प्रारंभीचा जो ‘यश’ हा गुण त्याचे यथास्थित वर्णन अनंत जो वेद त्याच्याच्याने होईना.

प्रणवाचिये पेटें । जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें ।

तें जयाचिया यशा धाकुटें । वेढूं न पुरे ॥

अ. ६-१०९

असा येथे वर्ण्य विषय म्हणजे भगवंताचे अनंत गुण. हे गुण तुकोबा म्हणतात, मी आवडीने गाईन. उगाच

‘ मोलें घातलें रढाया । नाहीं आसूं आणि माया ॥

असें नव्हे.

आवडीची जातच अशी आहे की,

‘ आवडी जेथ पडे । तयाची अवसरी पुढें पुढें ।

रिगो लागे हें घडे । प्रेम ऐसें ॥ ज्ञा.

ज्या विषयाची आवड आहे तोच विषय पुनः पुनः पुढें यावा असें वाटतें. असें वाटणें हीच आवड असल्याची खूण.

पढियंते सदा तेंचि । परि भोगी नवी नवी रुचि ॥

अनुभवामृत

आवडीचा पदार्थ तोच ; पण भोग घेतांना उत्पन्न होणारी चव ही दर खेपेस वेगळीच असते. भोगानें ती कमी न होतां उलट वाढतच जाते ; म्हणून भोगलेलाच विषय पुन्हा भोगावासा वाटतो. तुकाराम-बोवांच्या ठिकाणीं भगवद्गुणगानासंबंधानें आवड असल्यानें गुणगान करून तृप्ति होतच नव्हती. देवाचे गुण गातच रहावें असें त्यांस वाटे. ते म्हणतात,

धणी न पुरे गुण गातां । रूप दृष्टि न्याहाळितां ॥

बरवा बरवा पांडुरंग । कांति सावळी सुरंग ॥

नारदांनीं आपल्या भाक्तिसूत्रांतही भक्तांचें वर्णन असेंच केलें आहे.

तत्प्राप्य तदेवावलोकयति तदेव शृणोति तदेव चिंतयति ।

तिसऱ्या कडव्यांत तुकोबा ज्याच्या योगानें भगवंताच्या झालेल्या आठवणीचा जो लाभ त्याचें जतन होईल अशा गोष्टीची मागणी करतात.

नळगे मुक्ति आणि संपदा । संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

‘ देवा, तुझी मुक्ति मला नको, संपत्ति मला नको, मला संतांची अखंड संगति दे. ’

पैसा व मोक्ष या दोन्ही गोष्टी भगवंताचा प्रेमरस भोगण्याच्या आड येणाऱ्या आहेत. पैसा असला व त्यायोगानें अनेक प्रकारचें विषयोप-भोग मिळत असले तर मग देवाकडे मन कशास जाईल ? मोक्षांत देवाशीं ऐक्य होतें. मग भजन कसें होणार ? व भजनानन्द कोण

भोगणार ! भोग घेण्यास, भोग्यविषयाहून भोक्ता निराळा असावा लागतो. तुकारामबोवाच म्हणतात,

जळ न खाती जळा । वृक्ष आपुलिया फळा ॥

भोक्ता निराळा । तेणें गोडी निवडली ॥

भजन करण्यास शरीर लागते ; मुक्त झाला कीं त्याला पुनः जन्म नाही. म्हणून तुकारामबोवा म्हणतात कीं, पैसा नको व मोक्ष नको. मग काय द्या ? तर सत्समागम द्या !

सन्तसंग देई सदा ॥ ३ ॥

सन्तांचा समागम तुकारामबोवा मागतात ; कारण त्या योगानें भगवंताचा झालेला आठव कायम राहिल. कारण संतांना भजनाची आवड असते व ते अखंड भजन करित असतात. यामुळें त्यांच्या सहवासांत देवाची आठवण कायम राहिल.

सहज तया जनां छंद । वाचें गोविंद गोविंद ॥

कृष्ण विष्णु हरी गोविंद । या नामाचे निखिल प्रबंध ।

माजी आत्मचर्चा उदंड । विशद गाती ॥

तेथें रामनाम होईल श्रवण । घडेल भोजन उच्छिष्टाचें ॥

शेवटच्या कडव्यांत तुकोबा म्हणतात तुम्ही मला तुमचा आठव आणि सत्समागम दिलात कीं मग मला जन्माला घातलेंत तरी माझी ना नाही. आपण खुशाल मला जन्माला घालावें.

तुका म्हणे गर्भवासी । सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ४ ॥

जन्माला भिगारे आम्ही नाही. ते 'मुनि.' तुकोबा म्हणतात :-

मुनि मुक्त झाले भेणें गर्भवासा । आम्हां विष्णुदासां सुलभ तो ॥

तात्पर्य, आपण मला जन्माला घाला, तुमचा विसर होऊं देऊं नका व सत्समागम द्या. मग कोणत्याहि जन्माला घातलेंत तरी माझी ना नाही.

भावार्थ संपला. आतां या अभंगाच्या प्रथम कडव्याचा थोडासा तपशीलवार विचार करूं.

हा अभंग क्षेमाचा आहे असें वर म्हटलें आहे. तेव्हां प्रथम 'क्षेम' या शब्दाच्या अर्थाचा विचार करूं.

क्षेम हा शब्द बहुधा 'योगक्षेम' अशा प्रयोगांत येतो व सामान्य व्यवहारांत योगक्षेम याचा अर्थ 'चरितार्थ' असा पुष्कळ वेळां होतो. उदाहरणार्थ, एखादा मनुष्य आपल्या स्नेह्यास विचारतो, "तुमचा योगक्षेम कसा काय चालला आहे?" म्हणजे चरितार्थ कसा चालला आहे? त्या अर्थानें येथें क्षेम हा शब्द उपयोगांत आणलेला नव्हे. योग व क्षेम या दोन शब्दांच्या व्याख्या खालीलप्रमाणें देतां येतील :—

'अप्राप्तस्य प्राप्तिः' योगः; 'प्राप्तस्य परिपालनं' क्षेमः

योग म्हणजे जी वस्तु जवळ नाहीं तिचा लाभ होणें व क्षेम म्हणजे मिळालेल्या वस्तूचें रक्षण अथवा जतन होणें. हा अभंग 'क्षेमाचा' असें म्हणण्याचें कारण तुकारामबोवा या अभंगांत 'तुझा विसर न व्हावा' असें म्हणतात. याचा खोल जाऊन अर्थ बघितला तर असा आहे की, 'तुझा आठव मला झालेला आहे त्यावर आतां विसराचें झांकण पडूं देऊं नकोस.' जर त्यांना देवाचा आठव नसता तर त्यांनी 'तुझा आठव मला दे' असें मागितलें असतें. तसें त्यांचें मागणें नाहीं. मागणें 'विसर पडूं देऊं नकोस' असें आहे. तात्पर्य, यांत भगवंताच्या कृपेनें त्याचा झालेला आठव टिकावा असें मागणें असल्यानें याला क्षेमाची मागणी असें वर म्हटलें आहे.

यावर, पहिला प्रश्न उत्पन्न होतो की 'देवाचा विसर पडला' तर काय बिघडतें? घटकाभर मान्य केलें की, देवाचा विसर होण्यांत जीवाचें नुकसान आहे, तर दुसरा प्रश्न उत्पन्न होतो की, क्षेमाकरितां देवाला प्राप्त देण्याची आवश्यकता आहे का? आपण केल्यानें तो होणार नाहीं का? व तिसरा व महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे आपण क्षेमाकरितां देवाकडे जाणें आवश्यक म्हटलें तरी देव आमच्या 'योगक्षेमाचें' ओझे घेण्यास तयार आहे का? इत्यादि प्रश्न संभवतात. येथें वरील तीन प्रश्नांचा थोडक्यात विचार करूं.

आतां पहिल्या प्रश्नाचा विचार करूं. तुकारामबोवांच्या मतानें देवाला विसरण्यांत फार मोठें नुकसान आहे. ते म्हणतात,

विसरलीं तयां थोर झाली हानी ।

जे देवाला विसरले त्यांची मोठी हानि झाली. पण व्यवहारांत आपणाला उलट दिसते. जे देवाला विसरून प्रपंच करण्यांत दंग झाले त्यांची हानि तर झाली नाही, उलट ते लाखों रुपये कमवून गबर झाले. उलट जे देवाचा आठव घरून बसले ते मात्र गरिबीचे दुःख भोगीत राहिले. पैसा मिळविणें, लग्न करणें, मानमरातब वाढणें याला देवाच्या आठवाची गरज नाही. उलट, त्याचा छंद विसरून याच्या छंदास जे लागले ते लौकिकांत सुख पावून प्रतिष्ठा पावले. आपणांस तर असें दिसते व तुकारामबोवा म्हणतात, 'विसरले तयां थोर झाली हानि'. तेव्हां तुकारामबोवांना विचारूं या कीं देवाला विसरण्यांत कोणती मोठी हानि झाली? तर ते याच कडव्याच्या उत्तरार्धांत सांगतात कीं,

' पचतील खाणी चौऱ्याशींच्या '

जे देवाला विसरले त्यांना चौऱ्याशीं लक्ष जन्मखाणींत फिरावें लागतें.

हें ऐकून वाचक हंसतील व म्हणतील, 'ओहो! मोठी हानि, मोठी हानि ती हीच का? यांत कसली हानि?' मौज अशी आहे कीं, हानि मोठी अथवा लहान कशी आहे हें बघणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, पहिल्या वर्गांत परीक्षा उत्तीर्ण होणारा एक विद्यार्थी तिसऱ्या वर्गांत उत्तीर्ण झाला व त्याला तशी तार आली. ती तार वाचून तो विद्यार्थी खिन्न झाला. त्याला वाटलें नापास झालों असतो तरी परवडलें असतें. कारण, पुनः परीक्षेला बसतां आलें असतें. आतां सर्वच खुंटलें! त्या विद्यार्थ्याला तार वाचून खिन्न झालेला पाहून पोस्टमास्तर म्हणूं लागले, 'अहो, तुम्ही परीक्षा पास झालांत ना? मग तुम्हांला आनंद कां झाला नाही? तुम्ही खिन्न कां?' यावर तो विद्यार्थी म्हणाला, 'तुम्हांला कळणार नाही. मी पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण होण्याची अपेक्षा करीत होतो.' येथें विचार करण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, नापास होणाऱ्या विद्यार्थ्यास तिसऱ्या वर्गांत कां होईना परीक्षा उत्तीर्ण झाली तर आनंद होतो. त्याला तो लाभ वाटतो. हानि

वाटत नाही. उलट जो विद्यार्थी पाहिल्या वर्गात उत्तीर्ण होण्याची अपेक्षा करतो त्याला तिसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण होणे ही हानि वाटते. जो पिढिजात श्रीमंत आहे, त्याला लोकांच्या दरवाज्यांत भीक मागण्याचा प्रसंग आला तर हानि वाटते. भीक मागणाऱ्याच्या पोटीच जन्म झालेल्या बालकास भीक मागण्यांत हानि वाटणार नाही. तसेच याही ठिकाणी आहे. “ जन्माला येणे, यांत जीवाची केवढी हानि आहे हे जीवाचे (म्हणजे आपले सर्वांचे) मूळ स्वरूप काय होतं, तेथे आपण काय ऐश्वर्य भोगित होतो याचे ज्यांना ज्ञान असेल त्यांनाच या हानीची कल्पना येईल. सर्व जीवांच्या मूळ स्वरूपां जन्ममरण कालत्रयीही नाही.

तुकारामबोवांना हे वेदान्तमत मान्य होतं. ते म्हणतात :—

जीव न देखे मरण । ॥

देवचि बरे देवचि बरे । तुका म्हणे खरे तुम्ही ॥

अमर आहां अमर आहां । खरें कीं पहा खोटें हें ॥

हे ज्ञान संताचे संगतीत बसून होतं. कारण,

चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका । संत तेथे विवेका ।

असणेचि कीं ॥

सस्तमागमानें जीवास कळतें कीं जन्मांत दुःख आहे.

जो जन्माला आला त्याच्यामागे गर्भवासापासून तो मरणापर्यंतचें दुःख लागतें.

प्रथम केला गर्भी वास । काय ते सांगावे सायास ॥

दुःख भोगिलें नवही मास । आलों जन्मास येथवरी ॥

मरण हें दुःखप्रद आहे, हें व्याख्यान करून सिद्ध करण्याचें कारण नाही.

गीतेंत भगवान् ज्ञानाच्या लक्षणांत,

‘ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ’

असें ज्ञानाचें लक्षण सांगतात. ज्ञानोच्चारय या श्लोकावर व सोळाव्या अध्यायांतील दुसऱ्या श्लोकांतील ‘ च्छ्हीः ’ पदावर लिहितांजा

म्हणतात कीं, सज्जन व निर्मळ लोकांना शरीराच्या रूपानें अवतीर्ण होऊन वारंवार जन्माला येऊन मरणें याची लाज वाटते; असें जन्मण्यांत ते आपली मोठी हानि समजतात. कारण, आपण जन्ममरणविरहित नित्य, शुद्ध चिद्रूप असतांना आपल्याला हें भोगावें लागतें.

वैर जन्मांतरीचें । सर्पा मनौनि न वचे । तेंवि अतीता जन्मांचें । उणे जो वाहे ॥ डोळा हरळ न विरे । घाई कोत न जिरे । तैसें काळीचें न विसरें । जन्मदुःख ॥ म्हणे पूय-गर्ते रिगाला । अहा मूत्ररंध्रें निघाला । कटा रे मियां चाटिला । कुचस्वेदु ॥ ऐसऐसिया परी । जन्माचा कांटाळा धरी । म्हणे आतां तें मी न करी । जेणें ऐसें होय ॥ हारी उमचावेया । जुवारी जैसा ये डाय़ा । कीं वैरा बापाचेया । पुत्र जचे ॥ मारिलियाचेनि रागें । पाठीचा जेंवि सूड मागें । तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठीं ॥ परी जन्मती ते लाज । हें न सांडीं जयाचें निज । संभावितां निस्तेज । न जिरे जेंवि ॥

अ. १३, ओ. ५३८ ते ५४४

आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा । कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टास्तव ॥ नाना चांडाळमंदिराशीं । अवचटें आलिया संन्यासी । मग लाज होय जैसीं । उत्तमां तया ॥ क्षत्रियां रणें पळोनि जाणें । तें कोण साहे लाजिरवाणें । कां वैधव्यें पाचारणें । महासतीयेतें ॥ रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कुटीचें बोट । तया लाजा प्राणसंकट । होय जैसें ॥ तैसें औटहातपणें । जें शव होऊनी जिणें । उपजों उपजों मरणें । नांवां नांवां ॥ तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें । वोंतीव होऊनी असें । तें लाजिरवाणें ॥ हें बहु असों देहपणें । नाम-

रूपासी येणें । नाही गा लाजिराणें । तयाहूनि ॥ ऐसऐसियां
अवकळा । घेपें शरीराचा कांटाळा । ते लाज पै निर्मळा ।
निसुगा गोड ॥

अ. १६, ओ. १७५ ते १८२

तुकाराममहाराज हे निर्मळांपैकी असल्याने, त्यांना हे जन्ममृत्यु
डांचत होते व त्यांनी जेव्हां विचार केला की आपल्या स्वरूपां हे
नसतांना जन्मावाचून जन्मावयाचें व मरणावांचून मरावयाचें ही
कटकट कां लागली? तेव्हां त्यांना कळून आलें की, याला कारण
'विसर.' ज्ञानेश्वरमहाराज भगवद्गीता, अ. १५, श्लोक ६ यावर
लिहितात,

तैं अज्ञान एक रूढें । तेणें कोहं विकल्पाचे मांडे । मग
विवरूनि कीजे फुडे । देहो मी ऐसें ॥

शा. ओ. ३४२

तुकोबांच्या डोळ्यांसमोर हें असल्यामुळे नित्य, शुद्ध, मुक्त असणाऱ्या
आपणास घाणीनें भरलेला देह घेऊन जन्ममृत्यूंचें दुःख भोगावें लागतें
याचें कारण जो 'विसर' तो जर झाला तर आपली मोठी हानि झाली
असें त्यांस वाटे. आपली आनंदरूपता नाहीशी होऊन नसलेलें अनिवार
दुःख भोगावें लागतें याला कारण 'जन्ममृत्यु' असें ते समजत होते.

'सकळदुःखधामें । भुंजीजती जियें मृत्युजन्में ॥'

व त्याला कारण देवाचा-आत्मस्वरूपाचा-विसर. तेव्हां तो
होण्यांत मोठी हानि आहे हें जाणून तुकोबा देवाजवळ मागणी
मागतात.

हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥१॥

आम्हीं वर जी हानि दाखवली ती हानि मानणें व या अभंगांतील
शेवटचें मागणें

तुका म्हणे गर्भवासी । सुखें घालावें आम्हांसी ॥

या दोन्ही गोष्टी वर वर पाहतां विसंगत दिसतील; पण सूक्ष्म विचार करून

पाहिलें असतां यांत विसंगति नाहीं. कारण, तुकारामबुवा यामध्ये नुसता जन्म मागत नाहींत, ते देवाचे स्मरणपूर्वक जन्म मागतात. जेथे देवाचें स्मरण आहे तेथे जन्म घेतांना दुःख होत नाहीं. तुकारामबुवा म्हणतात,

गर्भवासीं दुःख नाहीं येतां जातां ।

हृदयीं असतां नाम तुझे ॥

तुकारामबोवांनींच हा अभिप्राय एक दृष्टांत देऊन सांगितलेला आहे. ते म्हणतात,

पालखीं बैसतां मारगाची चिंता ।

नाहीं उसंतिता कोस पेणी ॥

जो पालखींत बसला त्याला किती कोस मार्ग आक्रमिला याची चिंता करण्याचें कारण नाहीं; तसेंच भगवंताचें नाम ज्याच्या हृदयांत आहे त्याला कितीही जन्म घ्यावे लागले तरी त्याला त्याचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. कारण, पालखींत बसलेल्याचे पाय दुखत नाहींत. त्याच-प्रमाणे ज्याची चित्तवृत्ति भगवद्भजनांत नाहींशी झाली त्याला देहावर येणारी दुःखे भासत नाहींत. म्हणून देवाचें स्मरण असतांना जन्म घेण्यांत दुःख नाहीं; उलट असें करण्यांत पुरुषार्थ आहे व म्हणूनच तुकारामबुवा एके ठिकाणी प्रतिज्ञा करतात,

घेईन मी जन्म याजसाठीं देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥

आतां मान्य केलें कीं विसर होण्यांत हानि आहे, तर पुढचा प्रश्न दुसरा उत्पन्न होतो—झालेल्या योगाचा क्षेम होण्यासाठीं देवाकडे कशाला जायला पाहिजे? त्याचें उत्तर असें आहे कीं, योग होणें सोपें आहे; पण त्याचा क्षेम होणेंच फार कठीण आहे. व्यवहारांत लक्षाधीश भीक्षाधीस होतांना आढळतात. मरतांना बापानें चिरंजीवाला ठेवलेला पैसा बापाच्या वर्षश्राद्धापर्यंत टिकत नाहीं. सुखी संसाराचें दारुण दुःखांत रूपांतर होतें. पैसा, प्रविष्टा मिळतात; पण त्या टिकाविणें हें फार कठीण आहे. तुकोबा म्हणतात,

कठीण योगाहुनी क्षेम । ओकलिया होय श्रम ॥

क्षेम होणे हें किती कठीण आहे याचें मोठ्यांत मोठें उदाहरण देव-दानवांनी केलेलें 'अमृतमंथन !' अमृत निघालें, पण त्याचा लाभ कोठें झाला दैत्यांना ? राहून वेष घेऊन देवांच्या रांगेत बसून तें पिण्याचा प्रयत्न केला ; पण त्याचा परिणाम तो अमर तर झाला नाहीं उलट तें त्याच्या मरणाला कारणीभूत झालें.

ज्ञानोबाराय म्हणतात :—

तरी निधान जोडावया । भाग्य घडे धनंजया । परी जोडिलें
भोगावया । विपायें होय ॥ पै क्षीरसागराएवढें । अविरजी दुधाचें
माडें । सुराअसुरां केवढें । मथितां जालें ॥ तें सायासही फळां
आले । जें अमृतही डोळां देखिलें । परी वरिचिली चुकलें ।
जतनेतें ॥ तेथ अमरत्वां वोगरिलें । तें मरणाचि लागीं जालें ।
मोगीं नेणतां जोडलें । ऐसें आहे ॥ नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला ।
परी राहटीं मांवावळा । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी ॥

अ. १८, ओ. १४७५-७९

तिसरा प्रश्न—या योगक्षेमाकरितां, देवाजवळ आपण मागणें मागितलें
तर हें ओसें घेण्यास देव तयार आहे का ? त्याचें उत्तर, होय. देव तयार
आहे. तो स्वतःच म्हणतो,

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ज्ञे जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ अ. ९.२२

या श्लोकावर 'योगक्षेम' याचा अर्थ करतांना ज्ञानेश्वरमहाराजांनी
'योगक्षेम' चालवतो म्हणजे चरितार्थ चालवतो असा अर्थ केला नाहीं.
ते म्हणतात, भक्त दोन प्रकारचे आहेत. एकांना 'सायुज्य' आवडते,
दुसऱ्यांना 'सेवा' आवडते. सायुज्य व सेवा यांपैकी ते जो जो माव
धरतील तो तो मी पूरा करतो.

तया माझिया सायुज्याची चाड । तरी तेंचि पुरवी कोड ।
 कां सेवा म्हणती जरी आड । प्रेम सूयें ॥ ऐसा मनीं जो जो
 धरिती भावो । तो तो पुढांपुढां लागे तया देवो । आणि
 दिघलियाचा निर्वाहो । तोहि मीचि करीं ॥ हा योगक्षेमु
 आषवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचिया सर्वभावां ।
 आश्रयो मी ॥

तात्पर्य, भगवंतच भक्तांच्या पारमार्थिक योगक्षेमाची आपण काळजी
 वाहतो असे सांगतात. म्हणून तुकारामबोवाही एके ठिकाणी म्हणतात,
 योगक्षेम त्यांचें जाणें जडमारी । वाट दावी करीं धरोनियां ॥

तुकारामबोवांना सेवा प्रिय असल्याने व सेवा करावी या बुद्धीचा क्षेम
 हा आपल्या प्रयत्नानें होणें कठिण हें पूर्वीच्या लोकांच्या अनुभवांवरून
 स्पष्ट होत असल्याने तुकाराममहाराज एका अभंगांत देवाजवळ, 'आपण
 जें दान दिलेंत त्याचें रक्षण करा' अशी मागणी करितात.

केल्याचें दान । करा अपुलें जतन ॥

तसेंच या अभंगांत म्हणतात,

‘ हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ’ ॥

नामदेव, तुकारामबोवा यांच्यासारखे भक्त जन्माला भीत नाहींत.
 उलट ते भगवंतांच्या सेवेचें सुख मिळावें म्हणून जन्म घेण्याला उत्सुक
 असतात. तुकारामबोवा आपली सेवेची वासना किती तरी ठिकाणी
 या प्रकारें व्यक्त करतात.

घेईन मी जन्म याजसार्थी देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥

घेईन जन्मांतरे । हेंचि करावया खरें ॥

नामदेवरायांच्या अशाच प्रकारच्या मागण्याचा एक उत्कृष्ट अभंग
 देऊन हें अभंगसंकीर्तन पुरें करूं.

- मनुष्य करिसी तरी भक्तीचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ १ ॥
- श्वान करिसी तरी उच्छिष्टाचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ २ ॥
- पक्षी करिसी तरी चारियाचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ३ ॥
- झाड करिसी तरी तुळसीचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ४ ॥
- वृक्ष करिसी तरी मंडपमेखाचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ५ ॥
- पाषाण करिसी तरी रंगशिळेचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ६ ॥
- उदक करिसी तरी सडियाचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ७ ॥
- नामा म्हणे विठो कीर्तनाचेनि मिषें ।
 तुझे द्वारीं वसें ऐसें करीं ॥ ८ ॥

ह. म. प. प्राचार्य सोनोपंत दांडेकर यांच्या
प्रकट प्रवचनाच्या आधारेणें लिहिलेले

श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा किं. ३॥ रु.

अध्याय नववा (भाग १ व २) किं. ३॥ रु. ४॥ रु.

अध्याय बारावा किं. ३ रु. (प्रथम आवृत्ति समाप्त)

[मूळ ओव्या, अन्वय, अर्थ, टीपा, विस्तृत निरूपण,
व्याकरण, शब्दकोश, एकनाथ, तुकारामादि संतांची समानार्थक
वचनें वगैरेसह.]

संपादक :

ह. म. प. गोपाळराव रिसबूड

श्री. ल. वि. कर्वे, बी. ए.

हे ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या सांप्रदायिक व चिकित्सक अभ्यासकांस
मार्गदर्शक होणारे म्हणून उपयुक्त व संग्रहणीय असे आहेत.

★ ★ ★

मिळण्याची ठिकाणें :—

श्री. शं. मो. देवधर, कुंभारघाट, पंढरपूर.

वारकरी शिक्षणसंस्था, आळंदी.

श्री. गो. पु. रिसबूड, ६४ नारायण, पुणे २.

प्रा. सोनोपंत दांडेकरांचें
प्रसाद-मासिक

संपादक : प्रा. दांडेकर, स. आ. जोगळेकर,
य. गो. जोशी यांनीं हें मासिक गेलीं पांच वर्षें
नियमानें चालविलें आहे. यांत प्रा. दांडेकर नियमानें
लिहित असतात. वार्षिक वर्गणी फक्त ६ रुपये.
कोणत्याही अंकापासून वर्गणीदार होतां येतें किंवा
आपण फक्त आमच्याकडे

पांच वर्षें मुदतीनें शंभर रुपयांची ठेव ठेवल्यास

पांच वर्षें व्याज म्हणून प्रसाद-मासिक आपणांस भेट
म्हणून पाठविलें जाईल व पांच वर्षांनंतर आपली रक्कम
आपणांस परत मिळेल.

★ आम्ही प्रा. दांडेकर यांचें ज्ञानेश्वरी, प्रि. आपटे
यांचे संस्कृत कोश, श्री. जामट्टेकर यांची गाथा
सप्तशती इत्यादि सुमारें दोन लाख रुपये खर्च येणारीं
प्रकाशनें हातीं घेतलीं आहेत. त्या कार्याकरितां ही
रक्कम पाहिजे आहे. अधिक खुलाशाकरितां पत्रव्यवहार
करावा.

★

यशवंत गोपाळ जोशी,

प्रसाद-प्रकाशन, ६२३/१५ सदाशिव पेठ, पुणे २.

